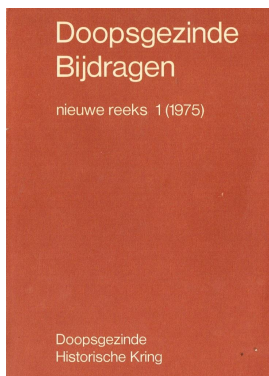

Inhoud DB nr. 1 (1975)

	<i>Redactioneel</i>	7
H.W. Meihuizen	<i>De beoefening van de doperse geschiedenis in Nederland</i>	9
J.P. Jacobszoon	<i>Beknopte bibliografie van doperse literatuur (1945-heden) 1. 1945-1955</i>	30
I.B. Horst	<i>Brandpunten in de studie van de Radikale Reformatie</i>	36
H.W. Meihuizen	<i>De bronnen voor een geschiedenis van de eerste doperse doopstoediening</i>	54
J.P. Jacobszoon	<i>Een Hamburgse vondst betreffende Joannes Deknatel</i>	62
S.L. Verheus	<i>Amersfoort, oud en toch jong. Korte geschiedenis van de Doopsgezinde Gemeente</i>	72
M.M. Doornink-Hoogenraad	<i>Korte geschiedenis van de Zutphense Doopsgezinde Gemeente</i>	75
S. Groenveld	<i>Doopsgezinden in tal en last Nieuwe historische methoden en de getalsvermindering der Doopsgezinden, ca. 1700-ca. 1850</i>	81
Boekbesprekingen	<i>Quellen zur Geschichte der Täufer in der Schweiz, Zweiter Band, Ostschweiz, hrsg. von</i>	111

Heinold Fast; en *Quellen zur Geschichte der Täufer in der Schweiz, Vierter Band, Drei Täufergespräche in Bern und im Aargau*, hrsg. von Martin Haas (door W.H. Kuipers);
Die Schriften Bernhard Rothmanns, bearbeitet von Robert Stupperich (door S.L. Verheus);
 Claus-Peter Clasen, *Anabaptism, A Social History, 1528-1618* (door W.H. Kuipers);
 Robert Friedmann, *The Theology of Anabaptism : An Interpretation* (door S. Voolstra);
 Walter Klaassen, *Anabaptism : Neither Catholic nor Protestant* (door J.T. Nielsen);
 Steven E. Ozment, *Mysticism and Dissent, Religious Ideology and Social Protest in the Sixteenth Century* (door I.B. Horst);
 James M. Stayer, *Anabaptists and the Sword* (door D. Visser)

Verenigingsnieuws	<i>Verslag van de oprichtingsbijeenkomst</i> 23 maart 1974; <i>Verslag van de ledenvergadering</i> 9 november 1974; <i>Financieel overzicht 1974</i> ; <i>Ledenlijst per 23 maart 1975</i>	122
-------------------	---	-----

Inhoud DB nr. 2 (1976)

Doopsgezinde Bijdragen

nieuwe reeks 2 (1976)

Doopsgezinde
Historische Kring

	<i>Redactioneel</i>	7
I.B. Horst	<i>Doperse vernieuwing — realiteit en hoop Een discussiebijdrage voor de Doopsgezinde Broederschap</i>	9
A.H.A. Bakker	<i>Doperse gemeente in bijbels perspectief</i>	26
J.A. Oosterbaan	<i>De reformatie der Reformatie Grondslagen van de doperse theologie</i>	36
C. van Duin	<i>De doperse gemeente — een politiek relevante zaak</i>	62
J.P. Jacobszoon	<i>Beknopte bibliografie van doperse literatuur (1945-heden) 2. 1955-1965</i>	71
A.F. Mellink	<i>Karel Vos (1874-1926) Zijn betekenis voor de doperse geschiedschrijving</i>	81
P. Scherft	<i>Een zeventiende-eeuwse preek uit Vlaanderen</i>	91
A.L.E. Verheyden	<i>De Noordvlaamse broederschap binnen de Zeeuwse invloedssfeer (1530-1650) Bijlage : Confrontatie van Jacob de Rore en Herman Vlecwijck met hun Brugse ondervragers (22 april - 8 juni 1569)</i>	105
A.G. Hoekema	<i>"De tijd is vervuld" Opmerkingen over een konflikt met de overheid door een onschuldig traktaatje van Pieter Jansz</i>	144
Boekbesprekingen	<i>Documenta Anabaptistica Neerlandica, I. Fries- land en Groningen (1530-1550), bewerkt door</i>	160

A.F. Mellink (door J.S. Postma)

Marja Keyser, Dirk Philips, 1504-1568. A Catalogue of His Printed Works in the University Library of Amsterdam (door I.B. Horst)

Dirk Visser, A Checklist of Dutch Mennonite Confessions of Faith to 1800 (door Marja Keyser)

Daar de Orangie-appel in de gevel staat. In en om het weeshuis der doopsgezinde collegianten. 1675-1975, onder redactie van S. Groenveld (door J.P. Jacobszoon)

Kenneth Ronald Davis, Anabaptism and Ascetism. A Study in Intellectual Origins (door S. Voolstra)

Walter Elliger, Aussenseiter der Reformation : Thomas Müntzer. Ein Knecht Gottes (door D. Visser)

H.W. Meihuizen, Van Mantz tot Menno. De verbreiding van de doperse beginselen (door W.H. Kuipers)

John L. Ruth, Conrad Grebel. Son of Zürich (door H.W. Meihuizen)

Unitas Fratrum. Herrnhuter Studien / Moravian Studies, onder redactie van M.P. van Buijtenen e.a. (door J.P. Jacobszoon)

Church Records of the Netherlands — Mennonites (door Adalbert Goertz)

Aanwinstenlijst	<i>Doopsgezinde Bibliotheek Amsterdam, 1974 en 1975</i>	172
Verenigingsnieuws	<i>Verslag van de ledenvergadering 24 mei 1975; Verslag van de ledenvergadering 8 november 1975; Statuten en Huishoudelijk Reglement; Financieel overzicht 1975; Ledenlijst, voortzetting tot 31 december 1975</i>	179

Inhoud DB nr. 3 (1977)

	<i>Redactioneel</i>	7
W.J. de Bakker	<i>De vroege theologie van Bernhard Rothmann De gereformeerde achtergrond van het Munsterse Doperrijk</i>	9
H.D. Woelinga	<i>De theologie van Frits Kuiper</i>	21
J.F. Kuipers-Postma	<i>De geweldloze weg van de gemeente In de wereld, niet van de wereld — een woord of een vuist</i>	33
J.P. Jacobszoon	<i>Beknopte bibliografie van doperse literatuur (1945-heden) 3. 1965-1970</i>	41
Interview	<i>H.W. Meihuizen — Een Galenist onder de Mennisten</i>	50
H. Fast	<i>450 jaar 'Broederlijke Vereniging'</i>	56
J.P. Jacobszoon	<i>Brieven van Joost Daams</i>	59
J.J. Schiere	<i>De architectuur van doopsgezinde kerken</i>	71
Boekbesprekingen	<i>Umstrittenes Täuferum 1525-1975. Neue Forschungen, hrsg. von Hans-Jürgen Goertz (teamrecensie) W. Balke, Calvin en de Doperse radicalen (door Irvin B. Horst) Anabaptist Beginnings (1523-1533). A. Source Book, ed. by William R. Estep Jr. (door Irvin B. Horst)</i>	101

*H. Hack, Indianer und Mennoniten im
paraguayischen Chaco (door Ben Vermeer)*

*Kingdom, Cross, and Community. Essays on
Mennonite Themes in Honor of Guy F.
Hershberger, ed. by John Richard Burkholder &
Calvin Redekop (door S. Voolstra)*

*J. Reiling, Verbond, Oud en Nieuw. Een poging tot
dialogoog tussen Calvinisten en Baptisten (door
S. Voolstra)*

*Vooruitzien en terugzien. Feestbundel ter gelegen-
heid van de zeventigste verjaardag van H.W.
Meihuizen, o.r.v. S.L. Verheus, D. Visser en
R. de Zeeuw (door S.B.J. Zilverberg)*

*Christof Windhorst, Täuferisches Taufverständnis.
Balthasar Hubmai's Lehre zwischen traditioneller
und reformatorischer Theologie (door S.L. Verheus)*

Ingekomen boeken

Mededelingen

Adressen auteurs

Aanwinstenlijst	<i>Doopsgezinde Bibliotheek Amsterdam, 1976</i>	121
Verenigingsnieuws	<i>Verslag van de ledenvergadering 22 mei 1976 en van 20 november 1976 Financieel overzicht 1976 Ledenlijst, voortzetting tot 31 december 1976</i>	125

Inhoud DB nr. 4 (1978)

Doopsgezinde Bijdragen

nieuwe reeks 4 (1978)

Doopsgezinde
Historische Kring

	<i>Redactioneel</i>	7
C. W. A. Willemse	<i>De briefwisseling tussen David Joris en Johannes à Lasco</i> <i>Bijlage: David Joris' derde brief aan Johannes à Lasco (maart/april 1544)</i>	9
H. Fast	<i>Wie doopte Konrad Grebel?</i> <i>Overwegingen bij Meihuizens uitleg van de bronnen</i>	22
H.-J. Goertz	<i>'Ideale Formen kränkeln'</i> <i>Een beschouwing over de verhouding van geschiedenis en theologie in de doperse geschiedschrijving</i>	32
Gesprek	<i>A. Geense, W. F. Golterman en J. C. Groot — Eenheid van doop en belijdenis</i>	50
J. P. Jacobszoon	<i>Beknopte bibliografie van doperse literatuur (1945-heden)</i> <i>4. 1970-1975</i>	60
Tekstuitgave	<i>Een tractaat van Melchior Hoffman uit 1531</i>	66
Interview	<i>Theun de Vries — Doperdom als radicale inspiratie</i>	82
Boekbesprekingen	<i>Mennonite Bibliography, 1631-1961, comp. by Nelson P. Springer en A. J. Klassen (door S. L. Verheus)</i> <i>Hans J. Hillerbrand, A Bibliography of Anabaptism,</i>	87

1520-1630. A Sequel — 1962-1974; *en Idem*, Thomas Müntzer. A Bibliography (door Dirk Visser)

Alvin J. Beachy, The Concept of Grace in the Radical Reformation (door Sjouke Voolstra)

Christoph Bornhäuser, Leben und Lehre Menno Simons'. Ein Kampf um das Fundament des Glaubens (etwa 1496-1561) (door Helmut Isaak)

Johan Decavele, De dageraad van de reformatie in Vlaanderen (1520-1565) (door Irvin B. Horst)

Richard van Dülmen, Reformation als Revolution. Soziale Bewegung und religiöser Radikalismus in der deutschen Reformation (door Wim Kuipers)

De Geest in het geding. Opstellen aangeboden aan J. A. Oosterbaan . . ., o.r.v. I. B. Horst, A. F. de Jong en D. Visser (door H. D. Woelinga)

A. J. Koejemans, Mennist . . . Merkwaardig?! (door Janneke Kuipers-Postma)

Diether Götz Lichdi, Mennoniten im Dritten Reich. Dokumentation und Deutung (door Johannes Har-der)

Werner O. Packull, Mysticism and the Early South German-Austrian Anabaptist Movement, 1525-1531 (door S. L. Verheus)

Ronald J. Sider, Andreas Bodenstein von Karlstadt. The Development of his Thought, 1517-1525 (door Wim Kuipers)

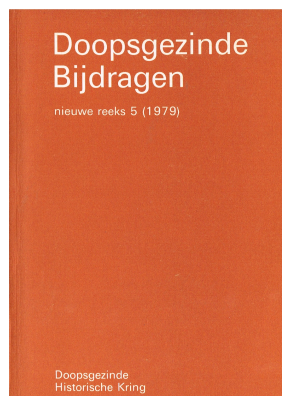
Ingekomen boeken

Mededelingen

Aanwinstenlijst	<i>Doopsgezinde Bibliotheek Amsterdam, 1977</i>	112
Verenigingsnieuws	<i>Verslagen ledenvergaderingen 1977</i> <i>Financieel overzicht 1977</i> <i>Ledenlijst; voortzetting tot 31 december 1977</i>	117

Adressen auteurs

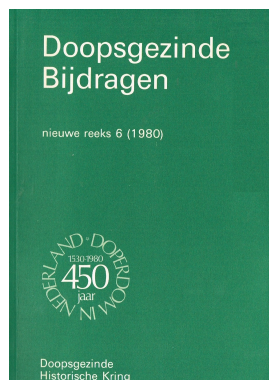
Inhoud DB nr. 5 (1979)

	<i>Redactioneel</i>	7
S. Voolstra	<i>Gods presente gebeuren</i>	9
W. H. Kuipers	<i>'Der gleib ist nicht idermans dinck' De ontwikkeling van Bernhard Rothmanns denken over de christelijke gemeente</i>	19
L. G. Jansma	<i>De chiliastische beweging der Wederdopers (1530-1535)</i>	41
J. M. Stayer	<i>Oldeklooster en Menno</i>	56
Tekstuitgave	<i>Een onbekende brief van Menno Simons?</i>	77
J. A. Oosterbaan	<i>Teyler en de vrijheid der theologie</i>	86
M. C. Keyser	<i>De drukkerij van Mattheus Jacobszoon, Lübeck 1554</i>	91
V. O. Erickson	<i>Van William Penn tot Graaf von Zinzendorf Over vrijzinnige Oostfriese Doopsgezinden die Quakers werden in de zeventiende eeuw en Herrnhutters in de achttiende eeuw</i>	95
Interview	<i>Cornelius Krahn – Pelgrim in Europa en Amerika</i>	114
C. F. Brüsewitz	<i>Jacobus ten Doornkaat Koolman (1889-1978)</i>	119

Boekbesprekingen	<i>The Writings of Pilgram Marpeck</i> , transl. and ed. by William Klassen and Walter Klaassen (door S. Voolstra)	121
	H. Bongers, <i>Leven en werk van D. V. Coornhert</i> (door S. L. Verheus)	
	Ulrich Bubenheimer, <i>Consonantia Theologiae et Iurisprudentiae. Andreas Bodenstein von Karlstadt als Theologe und Jurist zwischen Scholastik und Reformation</i> (door J. A. Oosterbaan)	
	Samuel Escobar and John Driver, <i>Christian Mission and Social Justice</i> (door A. G. Hoekema)	
	Max Geisberg, <i>Die münsterischen Wiedertäufer und Aldegrevier. Eine ikonographische und numismatische Studie</i> (door I. B. Horst)	
	Donald B. Kraybill, <i>The Upside-Down Kingdom</i> (door H. B. Kossen)	
	Albert F. Mellink, <i>Amsterdam en de wederdopers in de zestiende eeuw</i> (door J. Brüsewitz)	
	<i>Korte Schets van mijn Leeven. Jelle Sipkes (1738-1823)</i> , útw. en taljocht t. J. S. Postma (door B. K. Homan)	
	<i>Ingekomen boeken</i>	
Aanwinstenlijst	<i>Doopsgezinde Bibliotheek Amsterdam, 1978</i>	132
Verenigingsnieuws	<i>Verslagen ledenvergaderingen 1978</i> <i>Ledenlijst; voortzetting tot 31 december 1978</i>	137
	<i>Adressen auteurs</i>	

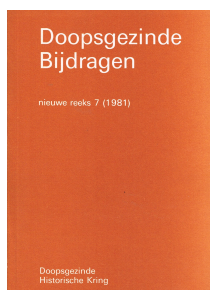
Inhoud DB nr. 6 (1980)

	<i>Redactioneel</i>	7
I. B. Horst	<i>Geloof en praktijk</i>	11
A. F. de Jong	<i>Geest en toekomst</i> <i>De invloed van het cultureel-wijsgerig klimaat op de Doopsgezinden in de tweede helft van de 17e eeuw</i>	24
A. G. Hoekema	<i>Van onderstroom naar boventoon?</i> <i>Een ontijdige momentopname van het getuigenis der Doopsgezinden</i>	37
S. Voolstra	<i>Marcheert Menno weerloos verder?</i> <i>Een tegenstrijdigheid vragenderwijs toegelicht</i>	49
W. H. Kuipers	<i>Het priesterschap aller gelovigen</i>	65
H. B. Kossen	<i>De kwaliteit der eenheid als oecumenische prioriteit</i>	78
Interview	<i>S. E. Yoder Jr – De zondeval van het Doperdom</i>	96
S. A. C. Dudok van Heel	<i>Doopsgezinden en schilderkunst in de 17e eeuw – Leerlingen, opdrachtgevers en verzamelaars van Rembrandt</i>	105
I. H. van Eeghen	<i>De familie De Vos: kerk, kunst en zaken</i>	124
P. Hirsch	<i>Spinoza, wijsgeer tussen regenten en doopsgezinde collegianten</i>	137

S. B. J. Zilverberg	<i>Johannes Stinstra, een achttiende-eeuws strijder voor tolerantie</i>	154
J. M. Welcker	<i>Doopsgezinden aan de Zaan</i>	164
Boekbesprekingen	J. A. Gruys & C. de Wolf, <i>A Short-Title Catalogue of Books Printed at Hoorn before 1701</i> (door Irvin B. Horst)	189
	D. Nauta, A. de Groot, O. J. de Jong, S. van der Linde en G. H. M. Posthumus Meyjes, eds., <i>Biografisch Lexicon van het Nederlandse Protestantisme</i> (door H. Bremer)	
	Klaus Deppermann, <i>Melchior Hoffman. Soziale Unruhen und apokalyptische Visionen im Zeitalter der Reformation</i> (door Sjouke Voolstra)	
	A. F. Mellink, <i>De radikale Reformatie als thema van sociaal-religieuze geschiedenis</i> (door Irvin B. Horst)	
	Thomas Müntzer, hrsg. von Abraham Friesen und Hans-Jürgen Goertz (door A. F. Mellink)	
	<i>Radikale Reformatoren. 21 biographische Skizzen von Thomas Müntzer bis Paracelsus</i> , hrsg. von Hans-Jürgen Goertz (door Dirk Visser)	
	'Teyler' 1778-1978. <i>Studies en bijdragen over Teylers Stichting naar aanleiding van het tweede eeuwfeest</i> , o.r.v. J. C. Boogman en W. F. Dankbaar (door S. B. J. Zilverberg)	
Mededelingen	<i>Literatuurlijst bij V. O. Erickson, 'Van William Penn tot Graaf van Zinzendorf'</i>	202
	<i>Adressen auteurs</i>	
Verenigingsnieuws	<i>Verslagen ledenvergaderingen 1979</i> <i>Financieel overzicht 1978</i> <i>Ledenlijst; voortzetting tot 31 december 1979</i>	205

Inhoud DB nr. 7 (1981)

	<i>Redactioneel</i>	9
S. Groenveld	<i>Het 'doopsgezind eigene' in historisch perspectief. Enkele opmerkingen</i>	11
J. A. Oosterbaan	<i>De theologie en theorieën van geschiedenis en kerkgeschiedenis</i>	31
W. van 't Spijker	<i>Het gesprek tussen Dopers en Gereformeerden te Emden (1578)</i>	51
Tekstuitgave	<i>Een proces tegen enige van doperse gezindheid verdachte Zutphenaren. Het optreden van Adam Pastor in het kwartier van Zutphen</i>	66
J. D. Bangs	<i>Waarom zou je het Nieuwe Jeruzalem zoeken in Hazerswoude, 1535-1536? Bijlage: Protocol van de vierschaar van . . . Rijnland, 16 February 1535 (Soetermeer)</i>	82
Interview	<i>Alvin J. Beachy – De herwaardering van Dirk Philips</i>	92
D. Visser	<i>De viering van 450 jaar Doperdom in Nederland</i>	96
Verslag van lopend onderzoek	<i>W. Klaassen, Doperdom als revolutie: een voorbeeld van 'confessionalisme' in de doopsgezinde geschiedschrijving</i>	109
Boekbesprekingen	<i>J. Machiels, Catalogus van de Boeken gedrukt voor 1600 aanwezig op de Centrale Bibliotheek van de Rijksuniversiteit Gent (door I. B. Horst)</i>	116

Documenta Anabaptistica Neerlandica. Tweede Deel. Amsterdam (1536-1578). A. F. Mellink, ed. (door W. H. Kuipers)

Manfred Hoffmann, ed. *Toleranz und Reformation* (door W. Bergsma)

Martin Bucers Deutsche Schriften, V. Straszburg und Münster im Kampf um den rechten Glauben 1532-1534, hrsg. v. R. Stupperich (door S. Voolstra)

George Huntston Williams, ed. *The Polish Brethren. Documentation of the History and Thought of Unitarianism in the Polish-Lithuanian Commonwealth and in the Diaspora, 1601-1685* (door A. de Groot)

Torsten Bergsten, *Balthasar Hubmaier. Anabaptist Theologian and Martyr* (door O. de Vries)

Hans-Jürgen Goertz, *Die Täufer. Geschichte und Deutung* (door H. W. Meihuizen)

Walter Klaassen, *Michael Gaismair. Revolutionary and Reformer.*

Jürgen Bücking, *Michael Gaismair: Reformer – Sozialrebell – Revolutionär. Seine Rolle im Tiroler 'Bauernkrieg' (1525-1532)* (door A. F. Mellink)

J. S. Postma, *De Fryske Minnisten en harren sossjiteit* (door S. de Haan)

J. Reiling, *Heden en toekomst. De weg van de baptisten gemeenten in Nederland in de jaren tachtig* (door S. Voolstra)

J. van Dam, *Geschiedenis van het Baptisme in Nederland* (door D. Visser)

James M. Stayer & Werner O. Packull, *The Anabaptists and Thomas Müntzer* (door J. P. Boendermaker)

Wederdopers, menisten, doopsgezinden in Nederland, 1530-1980, onder redactie van S. Groenveld, J. P. Jacobszoon en S. L. Verheus (door J. Reiling)

N. van der Zijpp, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Nederland*.
W. J. Kühler, *Het Socinianisme in Nederland* (door J. Brüsewitz)

G. J. D. Aalders, *De grote vergissing. Kerk en staat in het begin van de vierde eeuw* (door F. H. von Meyenfeldt)

G. J. van der Heide, *Christendom en politiek in de tijd van keizer Constantijn* (door C. van Duin)

Kerk en vrede in oudheid en middeleeuwen. Studies door historici van de Vrije Universiteit te Amsterdam bijeengebracht ter gelegenheid van het eerste eeuwfeest (1880-1980) (door C. van Duin)

C. Norman Kraus, *The Authentic Witness. Credibility and Authority. Evangelicalism and Anabaptism*. C. Norman Kraus, ed. (door A. G. Hoekema)

Ronald J. Sider, *Christ and Violence* (door S. Voolstra)

Aanwinstenlijst	<i>Doopsgezinde Bibliotheek 1979-1980</i>	152
Verenigingsnieuws	<i>Financieel overzicht 1979</i> <i>Samenstelling bestuur</i> <i>Ledenlijst; voortzetting tot 28 februari 1981</i>	158

Inhoud DB nr. 8 (1982)

Doopsgezinde Bijdragen

nieuwe reeks 8 (1982)

Doopsgezinde
Historische Kring

Redactioneel

9

O. H. de Vries	<i>'Ik begrijp de waarheid voorzover ik door de waarheid gegrepen ben' (Hans Denck)</i> <i>Een doperse bijdrage aan de discussie over de schriftbeschouwing</i>	11
C. J. Dyck	<i>Hans de Ries en het Socinianisme</i>	18
I. B. Horst	<i>De hulp van Nederlandse Doopsgezinden aan de Hutterse Broeders in Slowakije in de 17e en 18e eeuw</i> <i>Bijlage: Brief van Zacharias Walther, 28 december 1748</i>	33
C. P. Hoekema	<i>De Doopsgezinde Scholen te Haarlem, 1782-1958</i>	48
Tekstuitgave	<i>Een tempel van de Geest</i> <i>Een preek uit Balk, 1764</i>	65
Interview	<i>Johannes Harder – Ketterij als motor van de kerkgeschiedenis</i>	84
S. L. Verheus	<i>Stemmen uit de Doopsgezinde Broederschap (1952-1963) + register</i>	88
Verslag van lopend onderzoek	<i>P. Visser, Van Leiden en belijden</i> <i>J. Brüsewitz, Een opmerkelijke ontmoeting. Bijlagen: Vragen & Antwoorden den Switserz Broeders; Verklaring van de Zwitserse Broeders</i>	95 100

Besprekingsartikel	W. Bergsma, <i>Het Huis der Liefde. Enkele overwegingen n.a.v. Alastair Hamilton, The Family of Love</i>	107
--------------------	--	-----

Boekbesprekingen	<i>Bibliotheca Dissidentium. Répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles</i> , I en II. André Séguenny, ed. (door W. Bergsma)	115
------------------	--	-----

Schriften von katholischer Seite gegen die Täufer. Die Schriften der Münsterischen Täufer und ihrer Gegner, II, bearb. v. Robert Stupperich (door S. Voolstra)

Croyants et Sceptiques au XVIe Siècle. Le dossier des 'Epicuriens'. Marc Lienhard, ed. (door J. Brüsewitz)

Jean-Michel Hornus, *It is not Lawful for me to Fight. Early Christian Attitudes toward War, Violence, and the State* (door H. Pals)

Gordon D. Kaufman, *Nonresistance and Responsibility, and Other Mennonite Essays* (door S. Voolstra)

Peter J. Klassen, *Europe in the Reformation* (door J. Brüsewitz)

Paul M. Lederach, *A Third Way. Conversations about Anabaptist/Mennonite Faith* (door L. D. G. Knipscheer)

Michael A. Mullett, *Radical Religious Movements in Early Modern Europe* (door I. B. Horst)

Urbane Peachy, ed., *Mennonite Statements on Peace and Social Concerns, 1900-1978* (door S. Voolstra)

Calvin Redekop, *Strangers become Neighbors. Mennonite and Indigenous Relations in the Paraguayan Chaco* (door B. Vermeer)

Walter Regehr, *Die lebensräumliche Situation der Indianer im paraguayischen Chaco. Human-geographisch-ethnologische Studie zu Subsistenzgrundlage und Siedlungsform akkulturier-ter Chacovölker* (door B. Vermeer)

Jean Séguy, *Les Assemblées Anabaptistes-Mennonites de France* (door C. Redekop)

Lawrence M. Yoder, *The Church of the Muria. A History of the Muria Christian Church of Indonesia – GKMI* (door A. G. Hoekema)

Ethel Ewert Abrahams, *Frakturmalen und Schönschreiben. The Fraktur art and penmanship of the Dutch-German Mennonites while in Europe, 1700-1900* (door J. D. Bangs)

František Kalesný, *Habáni na Slovensku* (aankondiging door I. B. Horst)

Mededelingen

Verenigingsnieuws	<i>Verslagen ledenvergaderingen 1981</i>	146
	<i>Financieel overzicht 1980 en 1981</i>	147

Inhoud DB nr. 9 (1983)

Redactioneel 9

C. J. Dyck	<i>De achtergronden van de emigratie van Doopsgezinden uit Europa, 1650-1750</i>	11
C. F. Brüsewitz	<i>Hulpwerk als thema van het Doopsgezind Wereldcongres</i>	27
L. Laurensen	<i>Zending tussen Bazel (1925) en Straatsburg (1984)</i>	33
I. B. Horst	<i>Het vredesgetuigenis op de Doopsgezinde Wereldcongressen</i>	45
Tekstuitgave	<i>Een spel van sinnen van de menswerdinge Christo</i>	53
Interview	<i>C. W. Mönnich – Een reformatie ziet er vaak zo mooi uit . . .</i>	104
I. B. Horst	<i>De geestelijke pelgrimstocht van Jan Luiken</i>	113
Verslag van lopend onderzoek	<i>J. van der Meer, Gerrit Persoons</i>	125
Boekbesprekingen	<i>Documenta Anabaptistica Neerlandica. Derde Deel. Marten Mikron, Een waerachtigh verhael. W. F. Dankbaar, ed. (door S. Voolstra)</i>	128
	<i>K. Blei e.a., Dopers-Calvinistisch gesprek in Nederland (door S. van der Meer)</i>	

Ugo Gastaldi, *Storia dell' Anabattismo II: da Münster ai giorni nostri* (door S. Voolstra)

Hanspeter Jecker, 'Die Basler Täufer' (door S. L. Verheus)

John R. Loeschen, *The Divine Community: Trinity, Church, and Ethics in Reformation Theologies* (door S. Voolstra)

André Séguenny, *Spiritualistische Philosophie als Antwort auf die religiöse Frage des XVI. Jahrhunderts* (door S. Voolstra)

Ronald J. Sider, ed. *Evangelicals and Development: Toward a Theology of Social Change* (door J. Thimm-Richardson)

Ronald J. Sider, ed. *Lifestyle in the Eighties: An Evangelical Commitment to Simple Lifestyle* (door A. A. Thimm)

S. Voolstra, *Het Woord is vlees geworden. De melchioritisch-menniste incarnatieleer* (door H. Isaak)

O. H. de Vries, *Leer en praxis van de vroege dopers, uitgelegd als een theologie van de geschiedenis* (door S. Voolstra)

Cornelius Krahn, *Menno Simons. Ein Beitrag zur Geschichte und Theologie der Taufgesinnten*. Idem, *Dutch Anabaptism. Origin, Spread, Life and Thought* (door J. Brüsewitz)

A. F. Mellink, *De Wederdopers in de Noordelijke Nederlanden, 1531-1534* (door J. Brüsewitz)

David C. Steinmetz, *Reformers in the Wings* (door J. Brüsewitz)

Leonard Verduin, *The Reformers and their Stepchildren* (door J. Brüsewitz)

Martin Hartkamp, *Christel is dood. Verhalen en toneel* (door P. Visser)

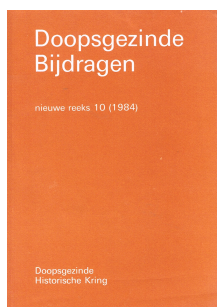
Michael Holzach, *Das vergessene Volk. Ein Jahr bei den deutschen Hutterern in Kanada* (door D. Visser)

Simon Honig, *300 Jaar Doopsgezinde vermaning in Koog en Zaandijk* (door J. M. Welcker)

Jakob Hutter, *Brotherly Faithfulness: Epistles from a Time of Persecution*; en: Arthur G. Gish, *Living in Christian Community* (door S. E. Yoder)

Verenigingsnieuws	<i>Verslagen ledenvergadering 1982</i>	157
	<i>Financieel overzicht 1982</i>	
	<i>Ledenlijst; voortzetting tot 1 oktober 1983</i>	

Inhoud DB nr. 10 (1984)

	<i>Redactioneel</i>	9
A.F. Kreider	<i>De betekenis van de Martelaers Spiegel voor deze tijd</i>	11
S. Zijlstra	<i>Menniste preutsheid? Doopsgezinde historici over het Wederdoper- rijk te Munster</i>	29
A.F. Mellink	<i>Het beeld van het doperse rijk te Munster – voorheen en thans</i>	45
Tekstuitgave	<i>Blesdijk's verslag van de bezetting van Olde- klooster</i>	61
Interview	<i>A.F. Mellink – De verworvenheden van het Doperdom zullen een rol blijven spelen</i>	70
A. de Groot	<i>De Amsterdamse Collegiant Jan Cornelisz. Knol</i>	77
Th.B. Roep	<i>Ds Hermanus de Boer 'De voorzienigheid boven het IJ'</i>	89
Verslag van lopend onderzoek	P. van den Burg, <i>Van Groninger Oude Vla- mingen en de Afscheiding in Ulrum en Hou- werzijl</i>	106
	M. Quak, <i>De Collegianten te Amsterdam</i>	110
Boekbesprekingen	<i>Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme. D. Nauta e.a., eds. (door J. Brüsewitz)</i>	113

M.G. Spiertz & J.A.M.M. Jansen, *Gids voor de studie van de Reformatie en Katholieke herleving in Nederland 1520-1650* (door I.B. Horst)

Bibliotheca Dissidentium. Scripta et studia, nr. 1. *Les Dissidents du XVIIe siècle entre l'Humanisme et le Catholicisme*. Marc Lienhard, ed. (door W. Bergsma)

Quellen zur Geschichte der Täufer, XIV. *Österreich*, III. Grete Mecenseffy, ed. (door S. Voolstra)

Schriften von evangelischer Seite gegen die Täufer. Die Schriften der Münsterischen Täufer und ihrer Gegner, III. Robert Stupperich, ed. (door S. Voolstra)

Heinold Fast, *Beiträge zu einer Friedenstheologie. Stimme aus den historischen Friedenskirchen* (door S. Voolstra)

Horst Gerlach, *Bildband zur Geschichte der Mennoniten* (door C.F. Brüsewitz)

Jelle P. Keuning, *Mooi onder-dak. Vermaningen voor doopsgezinden* (door S. Voolstra)

Dieter Götz Lichdi, *Über Zürich und Witmarsum nach Addis Abeba. Die Mennoniten in Geschichte und Gegenwart* (door J. Brüsewitz)

Mennonite Images. Historical, Cultural, and Literary Essays Dealing With Mennonite Issues. Harry Loewen, ed. (door D. Visser)

S. Zijlstra, Nicolaas Meyndertsz. van Blesdijk. *Een bijdrage tot de geschiedenis van het Davidjorisme* (door S. Voolstra)

Verenigingsnieuws	Verslagen ledenvergadering 1983	128
	Financieel overzicht 1983	
	Ledenlijst; voortzetting tot 1 juni 1984	

Inhoud DB nr. 11 (1985)

Doopsgezinde Bijdragen

nieuwe reeks 11 (1985)

Doopsgezinde
Historische Kring

	<i>Redactioneel</i>	9
J. Brüsewitz	<i>'Tot de aankweek van leeraren' De predikantopleidingen van de Doopsgezinden, ca. 1680-1811</i>	11
J.M. Welcker	<i>Een eeuw Doopsgezinde Kweekschool, 1811-1914</i>	44
G. Hullegie	<i>'Goede waeke ende scarpe toversicht' Stadhouder Schenck van Toutenburg en de Munsterse Dopers, 1534-1535</i>	87
I. van 't Spijker	<i>'Mijn beminde huysvrouw in de Heere' Doperse vrouwen in de vroege Reformatie in de Nederlanden</i>	99
M.H. Quak	<i>De sociale status van Amsterdamse doopsgezinde collegianten in de 18e eeuw</i>	109
E.I.T. Brussee-van der Zee	<i>De Doopsgezinde Broederschap en het nationaal-socialisme, 1933-1940</i>	118
Tekstuitgave	<i>Hans de Ries, 'Verthoon van verscheijden onwaerheden'</i>	130
Interview	<i>J. A. Oosterbaan — over wezen en toekomst van de Doopsgezinde Gemeente</i>	166
Verslag van lopend onderzoek	<i>P. J. A. Nissen, De anti-doperse geschriften van Petrus van Blommeveen, Cornelius Crocus, Joannes Bunderius en Georgius Cas-sander</i>	171

- Besprekingsartikel W. Bergsma, *Een kruimeltje kritiek* 185
n.a.v. Theun de Vries, *Ketters. Veertien eeuwen ketterij, volksbeweging en kettergericht*
- Boekbesprekingen *Bibliographie de la Réforme 1450-1648. Fasc.: VIII: Benelux. Ouvrages parus de 1956 à 1975/6* (door I. B. Horst) 194
- Lawrence Klippenstein, *Directory of Mennonite Archives and Historical Libraries* (door I. B. Horst)
- John Calvin, Treatises Against the Anabaptists and Against the Libertines.* Benjamin Wirt Farley, ed. (door I. B. Horst)
- Three Reformation Catechisms: Catholic, Anabaptist, Lutheran. Texts and Studies in Religion*, Vol. XIII. Denis Jansz, ed. (door S. Voolstra)
- Wiebe Bergsma, *Aggaeus van Albada (c. 1525-1587), schwenckfeldiaan, staatsman en strijder voor verdraagzaamheid* (door I. B. Horst)
- Historisch bewogen. Opstellen over de radicale reformatie in de 16e en 17e eeuw. Aangeboden aan Prof. Dr. A.F. Mellink* (door S. Voolstra)
- Calvin August Pater, *Karlstadt as the Father of the Baptist Movements: The Emergence of Lay Protestantism* (door S. Voolstra)
- Theologie in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam. Bijdragen over de collecties en verwante verzamelingen alsmede Doopsgezinde Adversaria verschenen bij het afscheid van Dr. Simon L. Verheus* [F. J. Hoogewoud, M. Keyser en S. Voolstra, eds.] (door P. Visser)

T. W. Dekker en C. Nielsen, *Kastelen, kerken en kloosters. Kerkgeschiedenis van Harlingen en Midlum* (door W. Bergsma)

1785-1985. 200 jaar Doopsgezinde Gemeente Beemster/Oosthuizen (door D. Visser)

M. J. 't Hart, *1534-1984. Vermaningen en Vermaners. 450 jaar Doperse geluiden in Aalsmeer* (door J. M. Welcker)

C. A. van Swichem, T. Brouwer en W. van Os, *Een huis voor het Woord. Het Protestantse kerkinterieur in Nederland tot 1900* (door W. Bergsma)

Berichte der Augenzeugen über das münsterische Wiedertäuferreich. Carl Adolf Cornelius, ed.

Defensio Francisci Davidis and De dualitate tractatus Francisci Davidis (Cracoviae 1582). Mihály Balázs, ed. (door W. Bergsma)

The Complete Works of Menno Simon [sic]. John F. Funk and Brother, ed. (door I. B. Horst)

L. G. Jansma en P. G. G. M. Schuiten, eds., *Religieuze bewegingen* (door I. B. Horst)

Mededelingen 216

Verenigingsnieuws *Verslagen ledenvergaderingen 1984* 220
Financieel overzicht 1984
Ledenlijst; voortzetting tot 1 september 1985

Adressen auteurs

Portfolio *Portrettengalerij van het Doopsgezind Seminarie*

Inhoud DB nr. 12-13 (1986-1987)

	<i>Redactioneel</i>	9
C. Augustijn	<i>Anabaptisme in de Nederlanden</i>	13
A.F. Mellink	<i>De beginperiode van het Nederlands Anabaptisme in het licht van het laatste onderzoek</i>	29
L.G. Jansma	<i>Misdaad in de zestiende eeuw in de Nederlanden De Batenburgse benden na 1540</i>	40
W. Bergsma	<i>Marnix en de Schwenckfeldianen Enige opmerkingen</i>	56
S. Zijlstra	<i>Menno Simons en David Joris</i>	71
G.K. Waite	<i>David Joris' ideeën in het kader van de vroege melchioritische en munsterse bewegingen in de Lage Landen</i>	81
W.O. Packull	<i>Peter Tasch en de Melchiorieten in Hessen</i>	107
M.J. Reimer-Blok	<i>De Vlaamse Anabaptisten Een studie van de brieven van Jacob de Roore</i>	139
D. Liechty	<i>Het Hongaarse 'Boekje betreffende de ware christelijke doop' De Vlaamse herkomst en de theologische betekenis</i>	155
I.B. Horst	<i>Portretten van Menno Simons.</i>	169
G.K. Epp	<i>De relatie van Menno Simons met de Premonstratenzers Bevestigingen, herzieningen en nieuw bewijsmateriaal</i>	173

I.B. Horst	<i>Menno Simons en de traditie van Augustinus</i>	181
T. George	<i>De spiritualiteit der vroege Dopers in de Lage Landen</i>	195
W.E. Estep, Jr.	<i>De oecumenische betekenis van Menno Simons' gemeentebegrip</i>	212
W. Klaassen	<i>Menno Simons. Vormgever van een traditie</i>	226
S. Voolstra	<i>'Van ware penitencie'. De kern van Menno Simons' theologie</i>	248
C.J. Dyck	<i>Hans de Ries en het erfgoed van Menno Simons</i>	266
Interview	<i>I.B. Horst - 'Wie kerkgeschiedenis schrijft moet weten wat de kerk is'</i>	284
Boekbesprekingen	Clasina Manusov, <i>Pelgrims en Profeten. Bunyan's 'The Pilgrim's Progress' in de mystieke denkwereld van Jacob Böhme</i> (door P. Visser)	289
	C.A. Höweler & F.H. Matter, <i>Fontes Hymnodiae Neerlandicae Impressi 1539-1700</i> (door P. Visser)	291
	Neal Blough, <i>Christologie Anabaptiste. Pilgram Marpeck et l'humanité du Christ</i> (door J.A. Oosterbaan)	293
	<i>The Dutch Dissenters</i> . I.B. Horst, ed. (door S. Zijlstra)	295
	C. Arnold Snyder, <i>The life and thought of Michael Sattler</i> (door A.M. Visser)	297
	W. van 't Spijker, <i>Gereformeerden en Dopers</i> (door S. Voolstra)	300

	M.C. Postema, <i>Het spoor van Menno Simonsz' gedachten</i> (door S. Voolstra)	304
Boekaankondigingen		307
Mededelingen		310
Verenigingsnieuws	<i>Verslagen ledenvergaderingen 1985-1986</i> <i>Financieel overzicht 1985</i> <i>Ledenlijst; voortzetting tot 1 november 1986</i>	311
	<i>Adressen auteurs</i>	316

Inhoud DB nr. 14 (1988)

Doopsgezinde
Bijdragen

nieuwe reeks 14 (1988)

Doopsgezinde
Historische Kring

	<i>Redactioneel</i>	7
J.M. Welcker	<i>De Doopsgezinde Kweekschool tot 1940</i>	11
W.N.A. Klever	<i>De Spinozistische prediking van Pieter Balling Uitgave van 'Het Licht op den Kandelaar' met biografische inleiding en commentaar</i>	55
Th.D. Roep	<i>Lammerenkrijgh en een hartstochtelijk pleidooi voor verzoening Scheuring en eenwording bij de Vlaamse en Waterlandse Doopsgezinden te Alkmaar, 1669-1683</i>	87
Tekstuitgave	<i>Samenspraak tussen Johannes Nutters (gereformeerd) en Johannes Rienks (mennist) (1780)</i>	111
M.A. Verkade	<i>Enige gevens over de geschiedenis van de Doopsgezinde Gemeente te Koog en Zandijk (1845-1869) uit de windboeken van Cornelis Honig Cz.</i>	145
P.J.A. Nissen	<i>Pieter Jansz. Twisck en zijn katholieke opponent Jacobus Tiras</i>	153
M.C. van Leeuwen- Canneman	<i>De registratie van particuliere archieven, in het bijzonder van kerkelijke archieven</i>	171
Interview	<i>A. Hamilton — De radicale Reformatie eindelijk in een breder kader</i>	179
Besprekingsartikel	<i>P. Visser, Vondeljaar 1987: kelken, klatergoud en klinkende munt</i>	183

Boeksprekingen	<i>The Sources of Swiss Anabaptism. The Grebel Letters and Related Documents.</i> Leland Harder, ed. (door W. Bergsma)	190
	J. Bouterse, <i>De boomen zijn vruchten. Bergrede en Bergredechristendom bij Reformatoren, Anabaptisten en Spiritualisten in de zestiende eeuw</i> (door S. Voolstra)	191
	<i>Mennonites and Reformed in Dialogue</i> , Hans Georg vom Berg e.a., eds (door S. Voolstra)	192
Boekaankondigingen		194
Verenigingsnieuws	<i>Verslagen ledenvergaderingen 1987</i>	195
	<i>Financieel overzicht 1986</i>	197
	<i>Ledenlijst; voortzetting tot 1 januari 1988</i>	198
	<i>Errata</i>	199
Adressen auteurs		200

Inhoud DB nr. 15 (1989)

Doopsgezinde
Bijdragen

nieuwe reeks 15 (1989)

Doopsgezinde
Historische Kring

	<i>Redactioneel</i>	9
S. Voolstra	<i>Voortdurende beeldenstorm Doperse geschiedschrijving en doopsgezinde identiteit</i>	13
A. Jelsma	<i>De positie van de vrouw in de Radicale Reformatie</i>	25
P. Valkema Blouw	<i>Een onbekende doperse drukkerij in Friesland</i>	37
S. Zijlstra	<i>Het "scherpe plakkaat" van Groningen uit 1601</i>	65
M. van der Meij-Tolsma	<i>Lambert Jacobsz. (ca. 1598-1636) Kunstschilder en doopsgezind leraar te Leeuwarden</i>	79
M. Spies	<i>Vondels dichtwerken uit zijn doopsgezinde periode</i>	97
C.L. ten Cate	<i>Leviraatshuwelijk van een Twentse Oude Vlaming rond 1700</i>	115

Disputatie over de sacramentariërs

C. Augustijn, <i>Sacramentariërs en dopers</i>	121
A.C. Duke, <i>Van "sacramentschenderen", "sacramentisten" en "die van de bont"</i>	129

S. Zijlstra, <i>Anabaptisme en Sacramentisme</i>	135
J. Trapman, <i>Afscheid van de sacramentariërs?</i>	143

Verslag van lopend onderzoek

P. Valkema Blouw, <i>Een onbekende vertaling van Dirk Philips: Traicté de quelques poincts (1567)</i>	149
M. Bruggen, <i>Christelijke authenticiteit en politieke verantwoordelijkheid. Een vergelijking van de theologische en ethische standpunten van John Howard Yoder en Reinhold Niebuhr</i>	151
N. van der Wijk, <i>Niettegenstaande, dus daargelaten. Een studie naar mennonitische profilering in en ten opzichte van de oecumenische beweging</i>	155

Recensies

J. de Gier, <i>Van de Souterliedekens tot Marnix. Stromingen en genres binnen de letterkunde der hervorming in de zestiende eeuw</i> (door P. Visser)	161
M. Tielke, <i>Das Rätsel des Emdener Buchdrucks (1554-1602)</i> (door P. Visser)	163
<i>Het dagverhaal van Aafje Gijsen 1773-1775.</i> J.W. van Sante, ed. (door P. Visser)	165
G.K. Waite, <i>Spiritualizing the Crusade: David Joris in the Context of the Early Reform and Anabaptist Movements in the Netherlands, 1524-1543</i> (door S. Zijlstra)	167

	<i>Bibliotheca Dissidentium - Scripta et studia No. 3. Anabaptists et dissidents au XVIe siècle.</i> J.-G. Rott & S.L. Verheus, eds. (door A. Hamilton)	169
	B. Rademaker-Helfferich, <i>Een wit vaantje op de Brink. De geschiedenis van de Doopsgezinde gemeente te Deventer</i> (door S.L. Verheus)	171
	B. de Groot, <i>De anabaptisten. Nonconformisten in de zestiende eeuw</i> (door S. Voolstra)	173
Signalementen		175
Mededelingen		185
Verenigingsnieuws	<i>Verslagen ledenvergaderingen 1988</i>	188
	<i>Financieel overzicht 1987 en 1988</i>	190
	<i>Ledenlijst; voortzetting tot 1 januari 1989</i>	191
Adressen auteurs		192
Portfolio	<i>E.T.E.B.O.N. 1814-1989</i>	

Inhoud DB nr. 16 (1990)

Redactioneel

7

P. Visser	<i>Doopsgezinde rederijersactiviteiten in de eerste helft van de zeventiende eeuw, voornamelijk in Hoorn, De Rijp en Rotterdam</i>	11
C. de Bruijn	<i>Vondel en Oudaan: strijders voor het psalmgezag</i>	39
P.E.L. Verkuyl	<i>Zoeklicht op Van Manders Olijf-bergh</i>	49
I.H. van Eeghen	<i>Jan Luyken en zijn bloedverwanten</i>	65
H. Miedema	<i>Een schilderij van Karel van Mander de Oude (1548-1606); een doopsgezinde interpretatie</i>	113
R. Falkenburg	<i>Landschapschilderkunst en doperse spiritualiteit in de zeventiende eeuw — een connectie</i>	129
C.H. Schuckman	<i>Gebruiksgrafiek bewaard: handelsmerken door Izaak Vincentsz. van der Vinne (1665-1745)</i>	155
J.M. Welcker	<i>Amsterdamse doopsgezinden in de achttiende eeuw</i>	177

Recensies

Pieter Visser, <i>Broeders in de geest. De doopsgezinde bijdragen van Dierick en Jan Philipsz. Schabaelje tot de Nederlandse stichtelijke literatuur in de zeventiende eeuw</i> (door E.E.G. van der Wall)	227
Joke Spaans, <i>Haarlem na de Reformatie. Stedelijke cultuur en kerkelijk leven, 1577-1620</i> (door S.L. Verheus)	228

	Hans-Jürgen Goertz, <i>Pfaffenhass und gross Geschrei. Die reformatorischen Bewegungen in Deutschland 1517-1529</i> (door S. Voolstra)	229
	<i>Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme. Deel 3</i> (door S. Voolstra)	231
Signalementen		235
Mededelingen		243
Verenigingsnieuws	<i>Verslag van de ledenvergadering 1989</i>	244
	<i>Ledenlijst; voortzetting tot 1 januari 1990</i>	245
Adressen auteurs		246

Inhoud DB nr. 17 (1991)

	<i>Redactioneel</i>	7
P. Visser	<i>Het dopers mirakel van het onverbrande bloempje. Terug naar de bron van een onbekend lied over martelaar Leonhard Keyser (†1527)</i>	9
P. Valkema Blouw	<i>Drukkers voor Menno Simons en Dirk Philips</i>	31
H. de Waardt	<i>Abraham Palingh en het demasqué van de duivel</i>	75
M. Sprunger	<i>Faillissementen. Een aspect van geestelijke tucht bij de Waterlands-doopsgezinde gemeente te Amsterdam in de zeventiende eeuw</i>	101
B. P. de Boer	<i>Michiel Vinke en de Zilveren Arke</i>	131
Tekstuitgave	Abraham van der Meersch, <i>De laatste vaderlijke lessen</i> (1721) (door P. Visser en S.B.J. Zilverberg)	153
Verslag van lopend onderzoek	E. Eyl, <i>Het Panhuys-paneel van Maarten Vos</i>	189
Recensies	Wiebe Bergsma, <i>De wereld volgens Abel Eppens. Een Ommelander boer uit de zestiende eeuw</i> (door P.J.A. Nissen)	199
	Menno Simons, <i>Opera Omnia theologica of Alle de godtgeleerde wercken</i> (herdruk) (door B. Rademaker-Helfferich)	202
	L. van Bunge, <i>Johannes Bredeburg (1643-1691), een Rotterdams Collegiant in de ban van Spinoza</i> (door J. Brüsewitz)	204
	A.C. Fix, <i>Prophecy and Reason. The Dutch Collegiants and the Early Enlightenment</i> (door K. Sprunger)	205

J.S. Oyer & R.S. Kreider, <i>Mirror of the Martyrs: Stories of courage, inspiringly retold, of the 16th century Anabaptists who gave their lives for their faith.</i> Intercourse, Pa., Good Books, 1990; <i>Mennonite Life</i> 45 (sept. 1990; themanummer rond de 'Mirror of the Martyrs' tentoonstelling) (door M. Sprunger)	207
A. Duke, <i>Reformation and Revolt in the Low Countries</i> (door S. Voolstra)	209
G.K. Waite, <i>David Joris and Dutch Anabaptism (1524-1543)</i> (door S. Zijlstra)	211
Signalementen	215
Mededelingen	225
Verenigingsnieuws	233
Errata	237
Adressen auteurs	238

INHOUD DB 17-bis

bibliografisch aanhangsel

Doopsgezinde Bijdragen

nieuw reeks 17 (1991)
bibliografisch aanhangsel

Doopsgezinde
Historische Kring

Inleiding

Afkortingen van veelvuldig geciteerde tijdschriften

Bibliografie:

1.	Inleidende werken, tijdschriften, bio- en bibliografische overzichten	11
1.1	opvattingen over (doperse) historiografie	13
2.	Doperdom algemeen	15
3.	Nederlands doperdom algemeen	19
3.1.	(praktische) theologie in historisch perspectief	19
3.2.	identiteit/kenmerken/onderwijs/zending/oecumene	19
3.3.	geschiedenis	21
3.3.1.	plaatselijke geschiedenis	22
3.3.2.	familiegeschiedenis	26
3.3.3.	cultuurgeschiedenis (vnl. kunst en literatuur)	29
3.4.	overige publicaties van/over/met betrekking tot Nederlandse doopsgezinden (redes, feestbundels, etc.)	30
4.	Geschiedenis Nederlandse doopsgezinden 16e eeuw	32
4.1.	algemeen	32
4.2.	tot ca. 1535	32
4.2.1.	Münster	35
4.2.2.	radicaal doperdom elders ca. 1535	36
4.3.	doperdom en aanverwante stromingen ca. 1535 - ca. 1600	37
4.3.1.	Menno Simons	40
4.3.2.	Dirk Philips	44
4.3.3.	David Joris	44
4.3.4.	Hendrick Niclaes en Hiël	45
4.3.5.	overigen	46
4.3.6.	martelaren	47
4.3.7.	cultuurgeschiedenis	48
4.3.8.	overige aspecten	50
5.	Geschiedenis Nederlandse doopsgezinden 17e eeuw	52
5.1.	algemeen	52
5.2.	doopsgezinden tot ca. 1700	52
5.2.1.	personen	52
5.2.2.	plaatselijke geschiedenis	54
5.2.3.	cultuurgeschiedenis	54
5.2.4.	overige aspecten	60
5.3.	aanverwante stromingen	61
5.3.1.	collegiantisme, socinianisme, etc.	61
6.	Geschiedenis Nederlandse doopsgezinden 18e eeuw	63
6.1.	algemeen	63

6.2.	doopsgezinden tot ca. 1800	63
6.2.1.	personen	63
6.2.2.	plaatselijke geschiedenis	65
6.2.3.	cultuurgeschiedenis	65
6.2.4.	overige aspecten	67
6.3.	aanverwante stromingen	67
7.	Geschiedenis Nederlandse doopsgezinden 19e eeuw	69
7.1.	algemeen	69
7.2.	doopsgezinden tot ca. 1900	69
7.2.1.	personen	69
7.2.2.	plaatselijke geschiedenis	70
7.2.3.	instellingen/verenigingen	71
7.2.4.	cultuurgeschiedenis	71
7.2.5.	overige aspecten	72
8.	Geschiedenis Nederlandse doopsgezinden 20e eeuw	73
8.1.	algemeen	73
8.2.	doopsgezinden ca. 1900 tot heden	73
8.2.1.	personen	73
8.2.2.	plaatselijke geschiedenis	77
8.2.3.	instellingen/verenigingen	77
8.2.4.	cultuurgeschiedeni	78
8.2.5.	overige aspecten	79
Register:		81
I.	auteursindex	81
II.	onderwerpsindex	87
a.	personen	87
b.	plaatsen (streken/landen)	93
c.	zaken (instellingen)	95

Inhoud DB nr. 18 (1992)

	<i>Redactioneel</i>	7
S. Zijlstra	<i>De bestrijding van de davidjoristen aan het eind van de zestiende eeuw</i>	11
M. Sprunger	<i>Hoe rijke mennisten de hemel verdienden. Een eerste verkenning van de betrokkenheid van aanzienlijke doopsgezinden bij het Amsterdamse zakenleven in de Gouden Eeuw</i>	39
H.C. Hulshoff	<i>Groninger Oude Vlamingen in de eerste helft van de achttiende eeuw en de van Zenderen/Borne afkomstige familie van Hendrik Berendz Hulshoff</i>	53
L. Laurensen	<i>Ds Jan de Liefde, een dooperse radicaal in Zutphen</i>	83
B. Rademaker-Helfferich	<i>'Een stille plaats aan de Brink.' Honderd jaar geleden (in 1892) betrok de doopsgezinde gemeente van Deventer een nieuw kerkgebouw</i>	101
Verslagen van lopend onderzoek	J.W. Lowry, <i>Stierf Anna van Rotterdam als volgeling van David Joris?</i>	113
	P. Valkema Blouw, <i>De drukker van Menno's eerste Banboek</i>	119
Bibliografie	<i>Doopsgezinde zending 1940-heden: een bibliografisch overzicht</i> (samengesteld en ingeleid door A.G. Hoekema)	123
Tekstuitgave	<i>Ubbo Emmius' relaas van de buitenechtelijke kinderen van David Joris en hun nageslacht</i> (ingeleid en geannoteerd door S. Zijlstra)	141
Recensies	<i>The Writings of Dirk Philips (1504-1568), translated and edited by C.J. Dyck, W.E. Keeney and A.J. Beachy. Classics of the Radical Reformation 6.</i> (door S. Voolstra)	145

A. Th. van Deursen, <i>Mensen van klein vermogen. Het kopergeld van de Gouden Eeuw</i> (door J. Spaans)	149
H. Peschar, <i>Inventaris van de archieven van de Doopsgezinde Gemeenten Lam, Toren, Lam en Toren en de Verenigde Gemeente 1593-1955</i> B.M. van den Bosch-Vervoort, <i>Inventaris van het archief van de Verenigde Doopsgezinde Gemeente Haarlem, 1784-1984 (1989) en van de gedeponeerde archieven van voor 1784</i> (door J. Brüsewitz)	150
Signalementen	154
Mededelingen	168
Verenigingsnieuws	173
Adressen auteurs	176

Inhoud DB nr. 19 (1993)

	<i>Redactioneel</i>	7
S. Zijlstra	<i>De Reformatie als radicale breuk?</i>	9
B.J. Spruyt	<i>Laat-middeleeuwse ketterijen en de vroege hervorming in de Nederlanden.</i> <i>Cornelis Henricxz. Hoen en zijn Epistola christiana (1525)</i>	15
S. Voolstra	<i>Boetvaardigheid buiten de biechtstoel.</i> <i>De transformatie van het sacrament der boete in een evangelisch-doperse boetepraktijk</i>	29
L. Bogaers	<i>Dirck Weyman en de Reformatie in Utrecht.</i> <i>De religieuze gedrevenheid van een Utrechts glasmaker</i>	43
G.J.J. van Hiele	<i>'De duivel verzaken'.</i> <i>Onderzoek naar de doopleer van Bernhard Rothmann, Menno Simons en Dirk Philips</i>	53
B. Gregory	<i>Particuliere martelaarsbundels uit de late zestiende eeuw</i>	81
P. Visser	<i>Amischen in Nederland. Enkele haken en ogen van Zwitserse bergbewoners op sommige veengrond</i>	107
Th.B. Roep	<i>Simon Eikelenberg (1663-1738) en de Rijnsburger collegianten te Alkmaar</i>	131
G.A.C. van der Lem	<i>De doopsgezinde Jan Romein (1893-1914).</i> <i>Bronnen betreffende zijn religieuze achtergrond en belijdenis</i>	149
T. de Graaf & R. Nieuweboer	<i>De taal der Mennonieten in Siberië en hun relatie met Nederland</i>	175
Tekstuitgave	<i>Twee brieven van David Joris (ingeleid en geannoteerd door S. Zijlstra)</i>	191
Recensies		219
Signalementen		238

Mededelingen	253
Verenigingsnieuws	262
Adressen auteurs	266

Inhoud DB nr. 20 (1994)

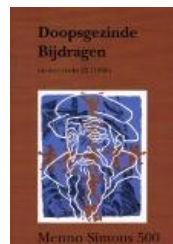
S. Voolstra	<i>Doopsgezinden, opposanten en geestverwanten: ter inleiding</i>	7
O.S. Knottnerus	<i>'Gylieden die aen alle wateren zaeyt': doperse immigranten in het Noordduitse kustgebied (1500-1700)</i>	11
E. Hofman	<i>Gereformeerden en doopsgezinden in de spiegel van de Schriftuurlijke liederen in de zestiende eeuw</i>	61
E. Hofman	<i>De Antwerpse drukker Frans Fraeten: de verhouding tussen de vroegste gereformeerde en doopsgezinde liedboeken</i>	71
W.J. op 't Hof	<i>Gereformeerde piëtisten: opposanten en geestverwanten van de doopsgezinden</i>	83
W. Bergsma	<i>Gereformeerden en doopsgezinden in de zeventiende eeuw: van concurrentie tot acceptatie</i>	129
B. Rademaker-Helfferich	<i>Jan van Calcar: de levensweg van een doopsgezinde piëtist aan de hand van zijn 'Levensberigt'. (Met de tekstuitgave van het 'Levensberigt'.)</i>	157
S.B.J. Zilverberg	<i>Enkele aspecten van de betrekkingen tussen doopsgezinden en remonstranten tot aan het begin van de 19de eeuw</i>	181
J. Vree	<i>Doopsgezinde theologen en Groninger godgeleerden in de jaren 1834-1872</i>	195
E.H. Cossee	<i>De doopsgezinden en de opkomst van het modernisme in Nederland</i>	219
	Verslag van lopend onderzoek	241
	Recensies	249
	Signalementen	277
	Mededelingen	297
	Verenigingsnieuws	315
	Adressen auteurs	319

Inhoud DB nr. 21 (1995)

Anton van der Lem	<i>Inleiding</i>	7
Guido Marnef	<i>De gereformeerde wortels van twee Waterlandse leiders: Hans de Ries en Albrecht Verspeck</i>	9
Natascha Veldhorst	<i>'Elc hoor met vlijt': Van Manders leerzang Bethlehem als gedramatiseerde kerstboodschap</i>	21
Stephanie S. Dickey	<i>Doop door water en het zwaard. Doopsgezind martelaarschap in de kunst van Rembrandt en zijn tijdgenoten</i>	39
H.Th. van Veen	<i>Devotie en esthetiek bij Lambert ten Kate</i>	63
B.E. Dop	<i>'Terwyl in de Kalkwyk veele dier doopsgezinden woenen'. Doopsgezinden in een Groninger veenkolonie in de achttiende eeuw</i>	97
W.A. de Clercq	<i>Een andere Willem de Clercq</i>	133
Bert Zeeman	<i>Christiaan Nicolaas Wybrands (1851-1913). Leven, werk, legaat</i>	147
Gerlof Homan	<i>Nederlandse doopsgezinden in de Tweede Wereldoorlog</i>	165
	<i>Dat onze beste Werken Helle en Verdoemenis verdienen; een preek van Reinhard Rahusen als 'jonge Nazireër'</i>	
J. Bosma	<i>Inleiding</i>	199
R. Winsemius & S. Voolstra	<i>Teksteditie</i>	207
	Verslag van lopend onderzoek	229
	Recensies	241
	Verenigingsnieuws	247
	Adressen auteurs	249

Inhoud DB nr. 22 (1996)

Anton van der Lem	<i>Woord vooraf</i>	7
	<i>Menno Simons in de Nederlandse geschiedschrijving</i>	9
J.A. Mol	<i>Menno Simons als pastoor</i>	21
W. Bergsma	<i>Van pastoor tot dopers leidsman: Menno's 'uitgang' in historisch perspectief</i>	35
S. Zijlstra	<i>De vervolging van de dopersen in Friesland, 1536-1560</i>	49
Guido Marnef	<i>'Verleid en bedrogen': berouwvolle doopsgezinden in Brabantse remissiebriefen, 1543-1565</i>	69
Otto S. Knottnerus	<i>Menno als tijdverschijnsel</i>	79
Piet Visser	<i>De Opera Omnia Theologica of de 'affecten en voornemens' van Menno's tekstbezorgers</i>	119
Werner O. Packull	<i>Enkele aspecten van de hermeneutiek van Menno Simons</i>	143
Sjouke Voolstra	<i>Donatus redivivus. Menno Simons' reformatie in theologisch perspectief</i>	159
G.J.J. van Hiele	<i>Een doperse visie. Op zoek naar een nieuw concept</i>	179
E. Hofman	<i>Een onbekend gebleven lied van Menno Simons</i>	193
W. Bergsma	<i>Calvinisten en libertijnen</i>	209
Verslag van lopend onderzoek		229
Recensies		240
Signalementen		247
Mededelingen		254
Adressen auteurs		255

Inhoud DB nr. 23 (1997)

Anton van der Lem	<i>Woord vooraf</i>	7
Sjouke Voolstra	<i>Pinksteren in praktijk. Apocalyptische lekenprophetie in de doperse hervormingsbeweging</i>	9
P.G.B. Thissen	<i>Geletterde doopsgezinden in Dordrecht in de zeventiende eeuw</i>	31
T. Alberda-van der Zijpp	<i>'It bleatemanneboek'. Dordtenaren in de Martelaarspiegel van Tieleman van Braght</i>	49
A.M.L. Hajenius	<i>'Quaet comportedement'. De tucht in de Doopsgezinde Gemeente Utrecht in de zeventiende eeuw</i>	61
R.C. Lambour	<i>De Amsterdamse collegiant Jacob Jansen Voogd (1630-1710)</i>	75
Piet Visser	<i>'Indefessus Favente Deo'. Frederik Muller als onvermoeid begunstiger der doopsgezinde God geschetst</i>	91
Jacob van Sluis	<i>Herman Bakels (1871-1952) en het godsbewijs vanuit de theepot</i>	119
S. Zijlstra	<i>De brief van David Joris aan het Hof van Holland, 1539</i>	133
Anton van der Lem	<i>Twee doperse verzoekschriften uit de tijd van stadhouder Willem III</i>	149
	Recensies	155
	Signalementen	166
	Mededelingen	175
	Adressen auteurs	176

Inhoud DB nr. 24 (1998)

Anton van der Lem	<i>Woord vooraf</i>	7
Ludo Vandamme	<i>Doopsgezinden in Brugge, 1555-1575</i>	9
Michael Clemens	<i>De Mennonieten van Neustadtgödens en hun contacten in de Nederlanden</i>	25
Daan C. de Clercq	<i>Een verdwenen en vergeten 'mennistenhemel' aan het Gein</i>	39
Adriaan Plak	<i>Portfolio</i>	61
B.E. Dop, M.R. Kremer	<i>Van Oude Vlamingen en Nieuwe Zwitsers. Doopsgezinde bewegingen vanuit Deventer naar Groningen in het begin van de achttiende eeuw</i>	81
A.G. van Gilse	<i>Jan van Gilse 1810-1859, liberaal doopsgezind theoloog</i>	117
Alle Hoekema	<i>150 jaar doopsgezinde zending in historisch perspectief</i>	139
P. Ester	<i>'Wel in, maar niet van de wereld' Cultuursociologische schets van de Amish gemeenschap in Amerika</i>	159
Yme Kuiper	<i>Doopsgezinden in Harlingen en het Pachtersoproer van 1748</i>	185
Frouke Veenstra	<i>Geld en geloof bij de gemeente der Groninger Oude Vlamingen in de stad Groningen</i>	205
Joost Vermoolen	<i>Aanzienlijk of voortreffelijk? Geschiedenis van de familie Mesdag, haar genealogie en de Stichting Mesdagfonds</i>	223
Daan C. de Clercq	<i>Verkennde beschouwingen over de doopsgezinde elite in Amsterdam</i>	249
Johan Frieswijk	<i>Was er in Friesland een voedingsbodem voor het nationaal-socialisme?</i>	263
Nine Treffers-Mesdag	<i>De pastorie in Sneek onder de bezetting. Enige persoonlijke indrukken van de positie en de houding van doopsgezinden in de Tweede Wereldoorlog</i>	273

BRONNEN

Gabe Hoekema	<i>Lijst van publicaties betreffende het dopers vredesgetuigenis 1890-1996</i>	281
--------------	--	-----

VERSLAG VAN LOPEND ONDERZOEK

Philip Knijff	<i>Drie generaties socinianisme en één foliant</i>	310
---------------	--	-----

MEDEDELINGEN

Piet Visser	<i>Nieuws uit de Doopsgezinde Bibliotheek en het Doopsgezind Documentatiecentrum</i>	314
-------------	--	-----

RECENSIES

Voolstra, Menno Simons (Samme Zijlstra)	317
Dagboek Pieter Jansz (A.Th. Boone)	319
Israel, <i>The Dutch Republic</i> (Samme Zijlstra)	321

SIGNALEMENTEN

324

VERENIGINGSNIEUWS

Verslag Roosendaal	332
Verslag Heerenveen	333
Ledenlijst	335
Adressen auteurs	336

Inhoud DB nr. 25 (1999)

	<i>Redactioneel</i>	7
Brad S. Gregory	<i>Het martelaarschap: voorgeschreven en beschreven. Menno's Troestelijke Vermaninge en het Offer des Heeren</i>	11
Daniel Horst	<i>Een doperse bijeenkomst op een katholieke propagandaprent uit 1590</i>	23
S. Zijlstra	<i>Gereformeerden en Doopsgezinden in Emden, ca. 1560-1620</i>	41
Gary K. Waite	<i>Dopers anticlericalisme en lekenheiligheid. Doperse heiligen en heiligheid in de Nederlanden</i>	65
Adriaan Plak	<i>Portfolio Jan Luyken</i>	85
R.C. Lambour	<i>De familie en vrienden van Daniel Zwicker (1612-1678) in Amsterdam</i>	113
Piet Visser	<i>De pelgrimage van Jan Luyken door de doopsgezinde boekenwereld</i>	167
BRONNEN		
Attila Kis	<i>De brief van Adam Francke, geschreven in Amsterdam, 15 februari 1667</i>	197
MEDEDELINGEN		
	Erratum DB 1998	229
	Stand van zaken onderzoeksproject Elitevorming onder doopsgezinden in de Republiek	229
	Studiedag te Leeuwarden op 28 mei 1999	231
RECENSIES		
Snyder	<i>Anabaptist History and Theology</i> (S. Voolstra)	232
Friesen	<i>Erasmus, the Anabaptists and the Great Commission</i> (S. Voolstra)	234
Spaans	<i>Armenzorg in Friesland</i> (A. van der Lem)	235

SIGNALEMENTEN	240
VERENIGINGSNIEUWS	
Najaarsexcursie van de DHK 23-25 oktober 1998	250
Voorjaarsbijeenkomst van de DHK op 29 mei 1999	256
Ledenlijst	257
Adressen auteurs	258

Inhoud DB nr. 26 (2000)

Redactioneel 7

Sjouke Voolstra *Doopsgezinde Historische Kring, 25 jaar van dienstbaarheid* 9

Piet Visser *'Niet al die roepen, Heere, Heere, en comen in Gods rijke soet'. De marginale, maar markante menniste bijdrage tot het genre van de Nederlandse gebedsliteratuur in de zeventiende eeuw* 21

R.C. Lambour *Aanvullingen op het onderzoek naar het Amsterdams milieu van Daniel Zwicker (1612-1678)* 53

S. Zijlstra *Jacobus Rijsdijk en de strijd om de belijdenissen* 67

Rita Hooijschuur *Het nagelaten dagboek van Lambertus van Calcar 1845-1905* 91

Feiko H. Postma *Mennonieten tussen vrijheid en dictatuur. Nederlands-Russische onenigheid in de spiegel van na-oorlogs repatriëringsbeleid* 111

Adriaan Plak *De wortel van het kwaad in honderd tekeningen bijeengebracht. Portfolio, ingeleid en toegelicht door Adriaan Plak* 121

VERSLAG VAN LOPEND ONDERZOEK

Annelies Verbeek *Een doopsgezind tijdschrift en haar gereformeerde tegenhanger. Deïsme en ongeloof in de Vaderlandsche letteroefeningen en de Nederlandsche Bibliotheek* 137

BRONNEN

W. Bergsma en S. Zijlstra *De lezing 'Mystiek en Spiritualisme in de Nederlanden der zestiende eeuw' van Bruno Becker uit 1928* 153

RECENSIES 177

Bergsma *Tussen Gideonsbende en publieke kerk. Een studie over het gereformeerd protestantisme in Friesland, 1580-1650 (A. van der Lem)* 177

Tanneberger	<i>Die Vorstellung der Täufer von der Rechtfertigung des Menschen</i> (Sj. Voolstra)	182
Panhuysen	<i>De beloofde stad. Opkomst en ondergang van het koninkrijk der wederdopers</i> (S. Zijlstra)	184
Hamilton	<i>The Apocryphal Apocalypse. The Reception of the Second Book of Esdras (4 Ezra) from the Renaissance to the Enlightenment</i> (Sj. Voolstra)	186
Oosterbaan	<i>Doordacht geloven. Verspreide geschriften, uitgegeven onder redactie van A.G. Hoekema en S. Voolstra</i> (Annelies Verbeek)	187
Van der Linde	<i>Het Koninkrijk van God is de stad op de berg. Wat heeft Jezus zelf gewild?</i> (H.B. Kossen)	189
SIGNALEMENTEN		192
VERENIGINGSNIEUWS		202
	Ledenlijst	204
	Personalia auteurs	205
	Adressen auteurs	206
	Colofon	207

Inhoud DB nr. 27 (2001)

	<i>Redactioneel</i>	7
Piet Visser	<i>In memoriam Samme Zijlstra (1953-2001)</i>	9
Aline Goosens	<i>Karel v en de onderdrukking van de wederdopers</i>	15
Gary K. Waite	<i>Dienaren en dienaressen van de duivel; anabaptisten en duivelse samenzweringen in het vroeg-moderne Europa</i>	33
Mirjam G.K. van Veen	<i>'Geboren voor de contramine...'. Coornherts polemieken tegen de dopers</i>	73
Fred van Lieburg	<i>Doopsgezinde en gereformeerde (leken)predikers in Nederland (16e-19e eeuw)</i>	95
A. Blaauw	<i>Doopsgezinden in Noordeind in de 17e eeuw; hun gemeente, hun vermaning en hun plaats in het dorp</i>	119
Ruud Lambour	<i>Doopsgezind of niet? Sybrandt Hansz Cardinael, Abraham de Graaf en Gerrit Uylenburg</i>	177
Paul Eggermont	<i>Pieter Leendertsz: Vrugten der eenzaamheid. Een 18e-eeuwse quaker tussen de doopsgezinden</i>	195
Sjoukje Colenbrander	<i>De weefzolder van het doopsgezinde weeshuis aan de Prinsengracht in Amsterdam</i>	203
Sjouke Voolstra	<i>De gulden weg voor de vergulde middenstand. Het doopsgezinde godgeleerd onderwijs rond 1850</i>	219
BRONNEN		229
Piet Visser	<i>Een achttiende-eeuws afschrift van een verordening uit 1659 voor uiterlijk, kleding en huisinrichting bij de Groninger Oude Vlamingen</i>	229

Anton van der Lem	<i>Onder predikanten. Een notitieschriftje van Jakob Huizinga, doopsgezind predikant in West-Knollendam 1831-1834</i>	239
RECENSIES		277
Gregory	<i>Salvation at Stake. Christian Martyrdom in Early Modern Europe</i> (M.J. Blok)	277
	<i>Das Königreich der Täufer. Reformation und Herrschaft der Täufer in Münster</i> (S. Zijlstra)	280
Harline, Put	<i>A Bishop's Tale. Mathias Hovius among his Flock in Seventeenth-Century Flanders</i> (Anton van der Lem)	281
Veen	<i>Obedience to the law of Christ. An inquiry into the function of the Mosaic law in Christian ethics from a Mennonite perspective</i> (Annelies Verbeek/Wieteke van der Molen)	284
SIGNALEMENTEN		289
VERENIGINGSNIEUWS		299
	Ledenlijst	300
	Personalia en adressen auteurs	301
	Colofon	303

Inhoud DB nr. 28 (2002)

Redactioneel

7

- Willem Stuve *De dienaarschap van de Oud-Vlaamse gemeenten te Haarlem. Personen en hun achtergronden* 11

- Annelies Verbeek *De Vereenigde Doopsgezinde Gemeente Amsterdam in de eerste helft van de negentiende eeuw* 101

- Pieter Post *God! ontzaglijk Albestuurder!
Een 'voortreffelijk' lied van Arend Hendrik van Gelder (1756-1819)* 115

- Robbert A. Veen *Van Navolging tot "Praktische Rigting"
Het Benderiaanse paradigma van de Doperse identiteit in verband met de theologie van Sytze Hoekstra* 127

- Gerke van Hiele, Jan Franssen en Tom Dueck *Kom in de kring
De verbouwing van de doopsgezinde kerk in Wageningen* 155

- Piet Visser *Schabaliana: een bibliografische na-oogst van het werk van Dierick en Jan Philipsz Schabaelje* 173

BRONNEN

- Marietje E. Kuipers *Wilhelmina Baier-Nikkel, 1895-1984* 211

RECTIFICATIE

- Correctie tabel 1 uit artikel van A. Blaauw, *Doopsgezinden in Noordeind in de 17e eeuw* (DB 27) 261

RECENSIES

- Hoekema, *Dutch Mennonite Mission in Indonesia. Historical Essays* (A. Verbeek) 262

- Bauman en Krabill (eds), *Anabaptism and Mission. A Bibliography 1859-2000* (A. Hoekema) 263

Hoekema, Hoekema en Visser (eds), <i>'Geen cel ketent deze dromen'. Een dagboek over ideaal en werkelijkheid van Cor Inja</i> (B. Rademaker-Helfferich)	265
Zijlstra, <i>Om de ware gemeente en de oude gronden. Geschiedenis van de dopersen in de Nederlanden 1531-1575</i> (F. van Lieburg)	267
SIGNALEMENTEN	270
VERENIGINGSNIEUWS	281
Ledenlijst	283
Personalia auteurs	284
Adressen auteurs	285
Colofon	286

Inhoud DB nr. 29 (2003)

Redactioneel

7

- Laas Terpstra *De disputatie tussen Melchior Hoffman en Martin Bucer op de synode van Straatsburg (1533)* 11
- Piet Visser *'Ick vreesse uwer sielen seer'. Johannes a Lasco kruist in 1544 vreedzaam de degenen met Menno Simons en een vertegenwoordiger van David Joris* 43
- Piet Visser *Het bedrieglijk onbewogen bestaan van brieven. Een editorische vergelijking tussen de geschreven en de gedrukte martelaarsteksten van Jeronimus en Lysken Segers* 65
- Jesse Spohnholz *Overlevend non-conformisme. Anabaptistische tradities en hun regulering in laat zestiende-eeuws Wezel* 89
- Sjouke Voolstra *Huiskopers of Danziger Oude Vlamingen* 111
- Annelies Verbeek *De 'theologie' van Joost Hiddes Halbertsma (1789-1869)* 125
- John A. Lapp en Ed van Straten *Doopsgezind Wereldcongres: van een Europees-Amerikaanse conferentie tot een wereldwijde Koinonia* 151

BRONNEN

- Piet Visser (ed.) *Zes onbekende martelaarsbrieven van Jeronimus Segers (†1551)* 195

RECTIFICATIE

- Correctie artikel van W. Stuve, *De dienaarschap van de Oud-Vlaamse gemeenten te Haarlem; personen en hun achtergronden* (DB 28) 250

INTERVIEW

- 'Yn petear oer it ferline of ferlenne'. Een gesprek met Sjouke Voolstra* 251

RECENSIES

A.M.L. Hajenius	<i>Dopers in de Domstad; geschiedenis van de Doopsgezinde Gemeente Utrecht 1639-1939</i> (B. Rademaker-Helfferich)	265
H. Abels	<i>Doopsgezinde families in het Oldambt (1520-1811); Geschiedenis der doopsgezinden in het Oldambt (1577-1811)</i> (M.B. Kremer)	268
L. Brussee van der Zee (et al.)	<i>Balanceren op de smalle weg</i> (B. Rademaker-Helfferich)	270
H.P. Jürgens	<i>Johannes a Lasco in Ostfriesland; Der Werdegang eines europäischen Reformators</i> (P. Visser)	273
H.-J. Goertz	<i>Das schwierige Erbe der Mennoniten; Aufsätze und Reden</i> (S. Voolstra)	277
B.S. Gregory (ed.)	<i>The forgotten writings of the Mennonite martyrs</i> (P. Visser)	279
A. Hamilton	<i>The Family of Love. I: Hendrik Niclaes</i> (P. Visser)	282

SIGNALEMENTEN

288

VERENIGINGSNIEUWS

296

Ledenlijst	300
Personalia auteurs	301
Colofon	303

Inhoud DB nr. 30 (2004)

	<i>Redactioneel</i>	7
Piet Visser	<i>In memoriam professor dr. Sjouke Voolstra (1942-2004)</i>	13
Aart de Groot	<i>Fausto Sozzini (1539-1604)</i>	37
Mark H. Aalderink	<i>Socinianisme als religie van de rede; de Diatriba de socinianismo van de cartesiaanse theoloog Abraham Heidanus</i>	53
Wiebe Bergsma	<i>Bogermans voorbeeld? De bekeerde sociniaan Jacobus Lautenbach</i>	72
Peter G. Bietenholz	<i>Erasmus en het zeventiende-eeuwse antitrinitarisme; het geval Daniel Zwicker en Daniel de Breen</i>	103
Wiep van Bunge	<i>De bibliotheek van Jacob Ostens: spinozana en sociniana</i>	125
Eric H. Cossee	<i>Meer verschil dan overeenkomst; remonstrantisme en socinianisme vergeleken door Adriaan van Cattenburgh in zijn Specimen controversiarum inter remonstrantes et Socinum (1728)</i>	141
Joris van Eijnatten	<i>Vijf vertogen over ketterij; waarheid, dwaling en de historiografie van het antitrinitarisme, 1650-1800</i>	153
Aart de Groot	<i>Dirk Rafaëlsz Camphuysen en het socinianisme</i>	165
Wim Janse	<i>Gereformeerd antisocinianisme</i>	180
Atilla Kis	<i>Enkele contacten van Transsylvaanse unitariërs met de zeventiende en achttiende- eeuwse Nederlandse samenleving</i>	193
Marius van Leeuwen	<i>Simon Episcopijs en het socinianisme</i>	202
Florian Mühlegger	<i>De reactie van Hugo Grotius op het socinianisme</i>	210

Bonny Rademaker-Helfferich	<i>Een verschrikkelijk en gruwelijk kwaad; socinianisme in Deventer; een Deventer pamflettenstrijd van 1669 tot 1671</i>	237
Piet Visser	<i>De haat-liefde relatie tussen doperdom en socinianisme in de doperse historiografie</i>	249
Piet Visser	<i>Op zoek naar collegiantische liederen met sociniaanse trekken in Stapels Lusthof der zielen (1681)</i>	265
Sibbe Jan Visser	<i>Het heldere licht van de waarheid; de briefwisseling tussen Samuel Nearanus en Martinus Ruarus</i>	292

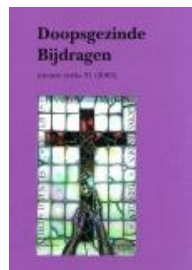
BIJLAGE

Tony André	<i>Socinus' portret op een snuifdoos</i>	313
------------	--	-----

AUTEURS	317
---------	-----

COLOFON	320
---------	-----

Inhoud DB nr. 31 (2005)

Redactioneel

Douglas H. Shantz	<i>David Joris, piëtistische heilige; het beroep op Joris' geschriften door Christian Hoburg, Gottfried Arnold en Johann Wilhelm Petersen</i>	11
Willem Stuve	<i>Herrie om een huis; de huiskopertwist kritisch bekeken</i>	33
A. Blaauw	<i>Over de Waterlands-doopsgezinde schilder Abraham de Verwer van Burchstraete; over zijn vrouw Barbara van Sillevoirt, en iets over zijn vroegste werken</i>	75
Ruud Lambour	<i>De alchemistische wereld van Galenus Abrahamsz (1622-1706)</i>	93
	<i>De iconografie van doctor Galenus Abrahamsz (1622-1706)</i>	169
Keith L. Sprunger	<i>Frans Houttuyn, Amsterdams boekverkoper; preken, uitgeven en de doopsgezinde Verlichting</i>	183
Koen Zondag	<i>In alles singulier; een verhaal over Pieter de Clercq (1849-1934)</i>	205
André J. du Croix	<i>Weerloos weerbaar; het verzet van dominee André du Croix, (1910-1945)</i>	223
Gerlof D. Homan	<i>Een doopsgezinde gemeente in oorlogstijd: Zuid-Limburg, Heerlen</i>	263
Lineke H. Buijs	<i>Frits Kuiper (1898-1974); kameraad van rood, vriend van de Jood</i>	277
RECENSIES		301

SIGNALEMENTEN	313
VERENIGINGSNIEUWS	327
AUTEURS	338
COLOFON	340

Inhoud DB nr. 32 (2006)

Piet Visser *Ter introductie* 7

ARTIKELEN

- Laas Terpstra *Een 'nieuw' geschrift. Een onderzoek naar Melchior Hoffmans commentaar op Daniël 12* 13
- Mirjam van Veen *'Ontallijke brieven van eenderley materie' De propaganda van David Joris* 39
- Mary S. Sprunger *Iemand burgemeester maken. Doopsgezinden en regentengeslachten in de Gouden Eeuw te Amsterdam* 75
- Rina Knoeff *'Het kunstige, toch verderfelyke gestel'. Een cultuurhistorische interpretatie van de anatomische atlas van Govert Bidloo* 123
- Marcel Kremer *Teken aan de wand. Een onderzoek naar de naleving van de Loppersummer voorschriften onder de Groninger Oude Vlamingen in de stad Groningen* 141
- Simon Vuyk *'Wat is dit anders dan met onze eigen hand deze gruwelen te plegen?' Remonstrantse en doopsgezinde protesten tegen slavenhandel en slavernij in het laatste decennium van de achttiende eeuw* 171
- Pieter Post *'Fiolen van spot en minachting'. Christelijke Gezangen en Liederen, de Haarlemse bundel van 1804/05* 207
- Gerlof D. Homan *'We hebben ze lief gekregen'. Het verblijf van Russische mennonieten in Nederland van 1945 tot 1947* 225

TEKSTEDITIE

- Piet Visser *De Zon boven Waterland. Nieuw licht op een veronachtzaamde nasleep van de 'Lammerenkrijgh' dankzij de teksteditie van een nieuwe bron: Conferentie gehouden met de vereenigde gemeentens tot Amsterdam als oock met de Vlaemse gemeente aldaer haer vergadering houdende inde Zon op de Zingel. Anno 1673 op den 6, 7, 8 Martius* 255

RECENSIES	292
Piet Visser	Geoffrey Dipple, <i>'Just as in the Time of the Apostles'. Use of History in the Radical Reformation</i> (Kitchener, 2006)
Piet Visser	Helmut Isaak, <i>Menno Simons and the New Jerusalem</i> (Kitchener, 2006)
Bonny Rademaker	Gerard van der Kooi, <i>De Wynberch des Heren. Godsdienstige veranderingen op Texel 1514-1572</i> . (Hilversum, 2005)
Piet Visser	Friso Lammertse & Jaap van der Veen, <i>Uylenburgh & Zoon. Kunst en commercie van Rembrandt tot De Lairese 1625-1675</i> (Zwolle & Amsterdam, 2006)
Bonny Rademaker	Mechteld Gravendeel, Willem Stuve & Sjouke Voolstra (red.), <i>Bezweegen Broederschap. Het wel en wee van de Dantziger Oude Vlamingen te Haarlem in de eerste helft van de achttiende eeuw opgetekend door Eduard Simonsz Toens in zijn Memoriaal (1735-1749)</i> (Hilversum, 2005)
Jaap de Jong	Sibrand P. Martens & Simon Vuyk (red.), <i>Ik heb het groote doel mijner Aardsche bestemming bereikt. De brieven van student Martens (1794-1798) en zijn leven als doopsgezind predikant, schoolopziener, vertaler en dichter in Nederland (1798-1852)</i> (Hilversum, 2005)
Piet Visser	Henry Schapansky, <i>The Mennonite Migrations (and the Old Colony, Russia)</i> (Rosenort, 2006)
Piet Visser	Annelies Verbeek, <i>'Menniste Paus'. Samuel Muller (1785-1875) en zijn netwerken</i> (Hilversum, 2005)
Piet Visser	Hanspeter Jecker & Alle G. Hoekema (eds.), <i>Testing Faith and Tradition: Europe</i> (Intercourse & Kitchener, 2006)
Pieter Post	A. le Coq, <i>Wat vlied' of bezwijk'. Het vrijzinnige kerklied in Nederland 1870-1973</i> (Kampen, 2005)
Jasper Vree	Anna Voolstra, Alle G. Hoekema & Piet Visser (red.), <i>Beeldenstormer uit bewogenheid. Verzamelde opstellen van Sjouke Voolstra</i> (Hilversum, 2005)
SIGNALEMENTEN	327
MEDEDELINGEN	343
VERENIGINGSNIEUWS	345
PERSONALIA VAN AUTEURS EN MEDEWERKERS	350
COLOFON	352

Inhoud DB nr. 33 (2007)

Jelle Bosma *Redactioneel*

7

ARTIKELEN

Marius Romijn	<i>Hoe gebruikte Menno het Oude Testament?</i>	11
Mirjam van Veen	<i>David Joris' Memoryaell</i>	31
Gary K. Waite	<i>Wraakzuchtige gastheren en het als bij toverslag kunnen lezen en schrijven; propaganda tegen en vervolging van anabaptisten en heksen in de Zuidelijke Nederlanden, 1530-1600</i>	41
Gary K. Waite	<i>Tolereren de onlangs getolereerden de ander? Spiritualisten, dopers en Joden in de Nederlanden</i>	69
Sebo H. Abels	<i>Friese doopsgezinde investeerders in de energievoorziening van de zeventiende eeuw</i>	93
Alex Noord	<i>Verlichting, vroomheid en verbondenheid: Marten Schagen en zijn vertaalwerk van James Herve</i>	103
Piet Visser	<i>Verlichte doopsgezinden: Cornelis van Engelen (1726-1783) en zijn tijdschrift de Filosoof</i>	121
Anna Voolstra	<i>Van Groninger Oude Vlaming tot Amsterdamse lammist: de doopsgezinde predikant Allard Hulshoff (1734-1795) tussen rechtzinnigheid en rede</i>	159
Kees van Duijn	<i>Miskotte als theologisch bemiddelaar tussen dopers en calvinisten? Een essay naar aanleiding van Het tegood van K.H. Miskotte; de actuele betekenis van zijn denken voor de gereformeerde theologie</i>	181
C. Arnold Snyder	<i>Beeldenstormer uit bewogenheid; Sjouke Voolstra als anabaptistisch kerkhistoricus en zijn invloed op de doperse geschiedschrijving</i>	195

RECENSIES

Anna Voolstra	Karin Evers (ed.), <i>De idealen van Pieter Teyler; een erfenis uit de Verlichting</i> (Haarlem, 2006)	207
Mirjam van Veen	J.D. Roth & J.M. Stayer (eds.), <i>A companion to anabaptism and spiritualism, 1521-1700</i> (Leiden, 2007)	209
Hans de Waardt	Gary K. Waite, <i>Eradicating the devil's minions; anabaptists and witches in Reformation Europe, 1525-1600</i> (Toronto, 2007)	211

Bonny Rademaker-Helfferich	Alfred Rudolf van Wijk, <i>Plicht tot leren & plichten leren; een onderzoek - naar de ontwikkeling van de doperse geloofsopvoeding in de Lage Landen (ca. 1540-1811), aan de hand van in druk verschenen geloofspedagogische geschriften</i> , deel 1: Tekst, deel 2: Appendices; geraadpleegde archivalia; geraadpleegde bronnen [...]; geraadpleegde literatuur; register op bijbelse persoonsnamen; register op overige persoonsnamen; register op plaatsnamen, (Kampen, 2007)	213
Yme Kuiper	Cor Trompetter, <i>Eén grote familie; doopsgezinde elites in de Friese Zuidwesthoek 1600-1850 (Doperse Documentaire Reeks 4)</i> (Hilversum, 2007)	215
SIGNALEMENTEN		222
VERENIGINGSNIEUWS		226
PERSONALIA VAN AUTEURS		232
COLOFON		234

Inhoud DB nr. 34 (2008)

Jelle Bosma	Redactioneel	7
ARTIKELLEN		
O. Schutte	<i>Jacob Pietersz. van der Meulen of Jacob Pietersz. van der Moelen?</i>	9
Dirk de Vries	<i>'Aardenburg anno 1662'; een gevelsteen thuisgebracht</i>	21
Anna Voolstra	<i>400 jaar doopsgezinden bij 't Lam in Amsterdam; wat een kerkgebouw kan vertellen over de gemeente die zich er thuis weet</i>	33
Huib J. Zuidervaat	<i>'Meest alle van best mahoniehout vervaardigd'; het natuurfilosofisch instrumentenkabinet van de doopsgezinde kweekschool te Amsterdam, 1761-1828</i>	63
Alle G. Hoekema	<i>Een oorlogsdagboek van een Haagse predikantsvrouw, 1940-1945</i>	105
Gerke J.J. van Hiele	<i>De zevensprong; over doperse spiritualiteit</i>	127
Joute de Graaf, Piet Visser & Rob B. Workel	<i>Een drieluik over een gedenkwaardige drietraps happening bij de presentatie van drie doopsgezinde memorabilia te Witmarsum</i>	153
Bonny Rademaker-Helfferich	<i>160 jaar vermaning in Steenwijk (1848-2008)</i>	177
Piet Visser	<i>In memoriam Carl Friedrich Brüsewitz (1919-2008)</i>	197
Auke de Jong	<i>In memoriam Cornelis van Duin (1927-2008)</i>	203

TEKSTUITGAVE

- Piet Visser *Pieter Jansz Twisch (1565-1636) en zijn Vader Ons; Pleidooi voor nieuw onderzoek naar een van de productiefste menniste oudsten, ter inleiding van de teksteditie van een herontdekt maar onvoltooid gebleven handschrift* 209

RECENSIES

- Henk Looijesteijn Govert Snoek, *De Rozenkruisers in Nederland; voornamelijk in de eerste helft van de 17e eeuw: een inventarisatie* (Haarlem, 2006) 267
- Bonny Rademaker -Helfferich An Keuning-Tichelaar & Lynn Kaplanian-Buller, *De verbindende kracht van quilts; lappendeken van verhalen* (Witmarsum, 2008) 271
- Mirjam de Baar Rudolf Cordes, *Jan Zoet, Amsterdammer 1609-1674; leven en werk van een kleurrijk schrijver* (Hilversum, 2008) 273
- Jelle Bosma Machiel Bosman, *Elisabeth de Flines; een onmogelijke liefde in de achttiende eeuw* (Amsterdam, 2008) 275
- Antonio Orejudo, *Dopersvuur; roman* (Amsterdam, 2008)
- Piet Visser James Lowry, *Documents of brotherly love; Dutch menonite aid to Swiss anabaptists, I, 1635-1709; introduced, transcribed, translated, and annotated; edited by David J. Rempel Smucker & John L. Ruth* (Millersburg, OH, 2007) 278
- Jeremy Dupertuis Bangs, *Letters on toleration; Dutch aid to persecuted Swiss and Palatine menonites 1615-1699; transcribed, translated and introduced* (Rockport, 2004)

SIGNALEMENTEN	285
VERENIGINGSNIEUWS	288
PERSONALIA AUTEURS	292
COLOFON	294

Inhoud DB nr. 35-36 (2009-2010)

Jelle Bosma & Piet Visser	Inleiding; over ketters en kerkvolk, notabelen en nieuwe rijken, socialisten en liberalen, vrijzinnigen en orthodoxen, heterodoxen en homoseksuelen, lesbo's en ander ongeregeld	9
---------------------------	--	---

ARTIKELLEN

James Urry	<i>De beleving van rijkdom en armoede door Nederlandse en Russische doopsgezinden</i>	23
Peter Kriedte	<i>Bescheidenheid, zakelijke soberheid en vroeg-industrieel kapitalisme; geloof en handel in de Krefeldse doopsgezinde gemeente (1600 tot ca. 1830)</i>	59
James W. Lowry	<i>350 jaar lang gezag en zeggingskracht; de receptie-geschiedenis van Van Braghts Martelaers spiegel bij de Amish</i>	83
Anna Voolstra	<i>150 jaar Doopsgezinde Bijdragen; over de vraag waar de Bijdragen aan willen bijdragen</i>	119

BIOGRAFISCHE ARTIKELLEN

Daan de Clercq	<i>Jan Kops (1765-1849)</i>	143
Piet Visser	<i>Matthijs Siegenbeek (1774-1854)</i>	145
Anna Voolstra	<i>Maria Aletta Hulshoff (1781-1846)</i>	148
Bonny Rademaker-Helfferich	<i>Joost Hiddes Halbertsma (1789-1869)</i>	151
Anna Voolstra	<i>Pieter Huidekoper (1798-1852)</i>	155
Yme Kuiper	<i>Steven Blaupot ten Cate (1807-1884)</i>	158
Anna Voolstra	<i>Christiaan Pieter van Eeghen (1816-1889)</i>	161
Piet Visser	<i>Frederik Muller (1817-1881)</i>	164
Piet Visser	<i>Anthony Winkler Prins (1817-1908)</i>	166
Piet Visser	<i>Jakob Gijsbert de Hoop Scheffer (1819-1893)</i>	168

Anna Voolstra	<i>Eduard Douwes Dekker (1820-1887)</i>	171
Piet Visser	<i>Christiaan Sepp (1820-1890)</i>	174
Piet Visser	<i>Klaas Ris (1821-1902)</i>	176
Leo Adriaenssen	<i>Cornelis Hartsen (1823-1895)</i>	179
Piet Visser	<i>Hendrik Willem Mesdag (1831-1915) & Sientje Mesdag-van Houten (1834-1909)</i>	182
Bonny Rademaker- Helfferich	<i>Jacobus Craandijk (1834-1912)</i>	185
Bonny Rademaker- Helfferich	<i>Lawrence Alma-Tadema, Sir (1836-1912)</i>	188
Daan de Clercq	<i>Pieter van Eeghen (1844-1907)</i>	192
Daan de Clercq	<i>Frederik Johannes [Frits] Lugt (1884-1970)</i>	194
ARTIKELLEN		
Willem Stuve	<i>Een Leidse lacune; schets van de geschiedenis van de Oud-Vlaamse gemeenten van Leiden</i>	197
Willem Stuve	<i>Een roepende in de woestijn; Louwerens Willems (1589-1636), voorvechter van de Oude Vlamingen</i>	217
Wiebe Bergsma & Piet Visser	<i>De sociniaanse problemen van de collegiantische boek- verkoper Simon Pietersz Boncq</i>	243
Nina Geerdink	<i>U vraagt, wij draaien? De huwelijksgedichten van Katharina Lescaijle (1649-1711) voor rijke doops- gezinden</i>	267
Michael Clemens	<i>Hoe een doopsgezind vermaner een laatste rustplaats vond op een gereformeerd kerkhof; Pieter Alberts Swart, belangrijk lid van de achttiende-eeuwse doopsgezinde gemeente van Neustadtgödens in Oost-Friesland</i>	287
Yme Kuiper	<i>Van patriot tot notabele; de reis van de doopsgezinde koopman Pieter Cats uit Leeuwarden door de Repu- blik in de nazomer van 1792</i>	303
Joris Oddens	<i>Menistenstreken in het strijdperk; het eerste parlement van Nederland en de mythe van de moderate middenpartij</i>	337

Bernhard Kruithof	<i>Uit de dagboeken van de doopsgezinde predikant Jakob Huizinga (1809-1894) over geloof, hoop en liefde</i>	363
Annie Rekker- van der Werff	<i>De eerste vrouwelijke predikanten in Nederland</i>	411
Froukje Pitstra	<i>'Daar ik altijd meer algemeen vrijzinnig georiënteerd was gebleven, dan speciaal Doopsgezind'; de vorming van het eigenzinnige vermanerschap van Anne Zernike (1887-1972)</i>	441
PERSONALIA AUTEURS		469
COLOFON		472

Inhoud DB nr. 37 (2011)

JELLE BOSMA & PIET VISSER, Redactioneel 7

ARTIKELEN

LAAS TERPSTRA, Vijf op een rij? De pamflettenstrijd tussen Melchior Hoffman en Nikolaus von Amsdorf in kaart gebracht 17

WILLEM STUVE, Een selectie van schriftelijke bijdragen uit de hoek van de Oud-Vlaamse (Huiskopers) doopsgezinden 49

WILLEM STUVE, Een zeventiende-eeuws groepsportret. De ondertekenaars van de *Confessie van Dordrecht* in 1632 75

NEL KLAVERSMA, Jan Luyken (1649-1712). Dichter en boekillustrator 87

MARGREET VAN DER HUT, Berymde Tafereelen 105

JELLEKE KRAMER, Doopsgezinden in Bunschoten en Spakenburg 129

JEANINE OTTEN, Saackle Claessens. Een doopsgezinde kaarsenmaker en verkoper van verfstoffen in Harlingen (1679) 149

ALEX NOORD, Friso is't cieraad van den mennoniet. Orangisme onder doopsgezinden in de achttiende eeuw 173

YME KUIPER, 't Cieraad van onze Stad ... Anna Braam (1738-1777). Brui-
loftsverzen en portretten als venster op de positie van vrouwen binnen
geleerde doopsgezinde kringen in Harlingen rond 1750 197

ALPITA DE JONG, Het 'doopsgezind boeddhisme' van Joast Hiddes
Halbertsma (1789-1869) 223

INHOUD

PIETER POST, In de wereld, maar niet van de wereld? Vriend en vijand in de doopsgezinde liedteksten van de negentiende eeuw 241

MARIUS ROMIJN, 'De steengroeve' van Herman Bakels als anticiperende parabel 257

LUUK A. BROER, Dominee W. Broer. Prediker 279

PIET VISSER, In memoriam professor dr. Irvin B. Horst (1915-2011) 297

RECENSIES

HERMAN MEDDENS, *Op walvisjacht naar Spitsbergen. Een hachelijke onderneming in de Noordelijke IJszee (1774-1778)* 305

ALLE G. HOEKEMA, Jaime Prieto Valladares, *Mission and migraine. Global Mennonite History Series: Latin America* 308

J. SCHIERE, Carel Roessingh & Tanja Plasil, *Between horse & buggy and four-wheel drive. Change and diversity among Mennonite settlements in Belize, Central America* 310

JAN SMELIK, Pieter Post, *Geschiedenis van het doopsgezinde kerklied (1793-1973). Van particularisme naar oecumeniciteit* 314

WIETEKE VAN DER MOLEN, C. van Duin, *Het bijbels ongeloof. Een radicaal-doperse theologie van het Oude Testament* 318

PIET VISSER, Peter J. Klassen, *Mennonites in early modern Poland & Prussia* 320

SIGNALEMENTEN 325

VERENIGINGSNIEUWS 2009 en 2010 331

LEDENLIJST 336

PERSONALIA AUTEURS 340

Inhoud DB nr. 38 (2012)

JELLE BOSMA & PIET VISSER, Redactioneel 7

ARTIKELEN

AUKE F. DE JONG, Zoektocht naar doperse identiteit 17

PIET VISSER, Eenvoudige deftigheid. Het ideaal en imago van beschaving bij de doopsgezinden in de eerste helft van de negentiende eeuw 61

BERT DOP, Aandacht voor de doodgewone doopsgezinde dorpsdominee. Over een mislukte poging om beter in de behoeften van kleine plattelands-gemeenten te voorzien 89

ALFRED R. VAN WIJK, Metamorfosen in het doopsgezind eigene. Twee eeuwen identiteit voorgehouden aan jongeren (1812-2012) 111

HIJME STOFFELS, Entreebiljet of visitekaartje? Persoonlijke belijdenissen van doopsgezinden geanalyseerd 131

GERKE J.J. VAN HIELE, Doopsgezinde identiteit? Een eeuw brochures in ADS folders in vogelvucht 167

JELLE BOSMA, Hoe meer godsdienst, des te minder heimwee. Over het vertrek rond 1850 van de orthodoxe doopsgezinden uit Balk 199

RUUD LAMBOUR, Het doopsgezinde milieu van Michiel van Musscher (1645-1705) en van andere schilders in zeventiende-eeuws Amsterdam. Een revisie en ontdekking 223

GERLOF HOMAN, De Marcus-zending in het voormalige Nederlands Nieuw-Guinea 259

INHOUD

- PIETER POST, Hoedster van het geloof. Over de manier waarop de doopsgezinde ‘ambts’-opvatting en hun gemeentemodel gunstig uitpakten voor de rol van de vrouw 271
- PIET VISSER (ED.), Kritisch commentaar van een collegiantische kwelgeest. Twee manuscripten en een pamflet van Jan Knol uit de jaren 1655-1659, ingeleid en van aantekeningen voorzien 285
- PIET VISSER, In memoriam dr. Simon Verheus 351

RECENSIES

- ANNA VOOLSTRA, Maarten Hell & Emma Los, *Geboortegrond; vier eeuwen familie Salm* 361
- MIRJAM VAN VEEN, *Menno, eenmalig magazine/ Kracht van een minderheid; doopsgezinden in Nederland/ Gedoopt! Vijf eeuwen doopsgezinden in Nederland* 363
- PIET VISSER, Willem de Bakker, Michael Driedger & James Stayer, *Bernhard Rothmann and the Reformation in Münster, 1530-1535* 364
- PIET VISSER, Alle G. Hoekema & Hanspeter Jecker (red.), *Geloof en traditie beproefd; geschiedenis van dopers Europa ca. 1800-2000* 367
- PIET VISSER, Bert Koene, *De Caeskopers; een Zaanse koopmansfamilie in de Gouden Eeuw* 369
- PIET VISSER, Alle G. Hoekema & Elisabeth J.T. Brussee-Van der Zee (eds.), *‘Bloembollen’ voor Westerbork*, 372
- YME KUIPER, De *roots* van de Hollandse Fehrs uit de Oude Kolonie. Historisch en antropologisch commentaar bij Arlette Kouwenhoven, *De Fehrs; kroniek van een Nederlandse mennonietenfamilie* 375

- SIGNALEMENTEN 385
- VERENIGINGSNIEUWS 389
- LEDENLIJST 393
- PERSONALIA AUTEURS 396

Inhoud DB nr. 39 (2013)

JELLE BOSMA & PIET VISSER, Redactioneel 9

ARTIKELLEN

ANNA VOOLSTRA, Voor wie het verleden niet kent, is het heden een raadsel. 40 jaar Doopsgezinde Historische Kring 13

PIET VISSER, Van baksteenbruin naar veelkleurigheid. De metamorfose van de *Doopsgezinde Bijdragen* gedurende 40 jaar DHK 27

ADRIAAN PLAK, ‘Gewigtige redenen om sig niet te begeven in den huwelyken staat met de gene die roomsgesind sijn’. Rumspringa in de Doopsgezinde Bibliotheek 51

EDWIN DE JONG, De huidige Doopsgezinde Gemeente Ouddorp in perspectief 67

ELMA POSTHUMA-GRINWIS, Een opmerkelijke geschiedenis! De doopsgezinde Gemeente te Ouddorp 75

GERARD JASPERS & WOUTER MEEDER, Van Zürich tot Emden. De zestiende eeuw in de bibliotheek van de Verenigde Doopsgezinde Gemeente Haarlem 107

INHOUD

GEOFFREY DIPPLE, Nederlandse doopsgezinden en de
doperse bijdrage aan religieuze tolerantie 163

GARY K. WAITE, Dissidente dopers, creatieve handwerkslieden
en het bijzondere godsdienstige en intellectuele klimaat
van de Nederlandse Republiek 175

ALEX NOORD, 'Terwijl men Beeld en Staf der Majesteiten ziet;
De Godsdienst, Vryheid, Recht en Wijsheid rust geniet.' Govert
Bidloo (1649-1731) vertrouweling en propagandist van Willem III,
stadhouder van de Republiek en koning van Engeland 197

ERNST HAMM, Doopsgezinde verzamelpunten.
Martelaren en instrumenten 221

WILLEM STUVE, De doopsgezinde gemeenten
tussen Vecht en Eem 257

PIET VISSER (ed.), 'Ick wou wel dat ick u tongh hadde'. Een
gedenkwaardig gereformeerd-mennist godsdienstgesprek over de
doop tussen Tieleman Jansz van Braght en Gerardus Aemilius te Oud
Beijerland (1663) 275

RECENSIES

PIET VISSER, *Die Schriften des Menno Simons; Gesamtausgabe* 353

PIET VISSER, Abraham Friesen, *Reformers, radicals, revolutionaries;
anabaptism in the context of the Reformation conflict* 355

INHOUD

PIET VISSER, Paul Valkema Blouw, *Dutch typography in the sixteenth century; the collected works* 358

PIET VISSER, Alastair Hamilton, *The Family of Love II: Hiël (Hendrik Jansen van Barrefelt); addenda to The Family of Love I: Hendrik Niclaes* 361

BERT DOP, Sebo H. Abels, *Geschiedenis der doopsgezinden in de Groninger veenkoloniën en Selwerd [1590-1811]* 364

MIRJAM VAN VEEN, Bart Leeuwenburgh, *Het noodlot van een ketter; Adriaan Koerbagh 1633-1669* 368

PIET VISSER, Alfred R. van Wijk, *Van beleren naar beleven; tweehonderd jaar doopsgezinde geloofsopvoeding (1812-2012)* 370

JELLE BOSMA, Hans-Jürgen Goertz, *John Howard Yoder – radikaler Pazifismus im Gespräch* 372

SIGNALEMENTEN 375

LEDENLIJST 379

PERSONALIA AUTEURS 380

Inhoud DB nr. 40 (2014)

JELLE BOSMA & ANNA VOOLSTRA, Redactioneel 7

ARTIKELLEN

GARY K. WAITE, 'Procuert alle dinck, ende dat goede behoud.'
Het wetenschappelijke werk van Professor Dr. Piet Visser 21

LAAS TERPSTRA, Jacob van Campen.
Dopers leidsman in moeilijke tijden 47

RUDI CORDES, Kritische boeren in Hollands Arcadia.
Literaire ontwikkelingen in het vroege werk van de notoire
dwarsligger Jan Zoet 65

ALFRED R. VAN WIJK, Een mislukte poging tot vereniging.
Christologische meningsverschillen onder doopsgezinden
in het jaar 1640 81

ALEX NOORD, 'Heer, houdt 's landts Overheydt in eer'.
De overheid als thema in de doopsgezinde liedcultuur van de
eerste helft van de zeventiende eeuw 113

RUUD LAMBOUR, Het boekenbezit van Amsterdamse doopsgezinden
uit de Gouden Eeuw 135

MIRJAM VAN VEEN, Johan Jakob Wettstein (1693-1754) en de
continuïteit tussen Radicale Reformatie en Verlichting 161

WILLEM STUVE, Groningse Galenist.
Een biografie van Eppo Botterman (1678-1756) 173

INHOUD

MARCEL R. KREMER, Het boekenbezit van stad-Groninger doopsgezinden in de achttiende eeuw	187
BERT DOP, Uiteindelijk de wind mee. Hoe de armlastige gemeente Veendam-Wildervank er bovenop kwam	197
MECHTELD GRAVENDEEL, Abraham van der Wateren. Schoffie – soldaat – schoenmaker	217
YME KUIPER, ‘Daar pralt het Landhuis in zyn’ deftige plantagie’ Hofsteden en herenkamers in het doopsgezinde buitenleven in Friesland, 1650-1800	223
MARIUS ROMIJN, Zaandam-Oost als doopsgezinde visvijver	251
PIETER POST, Theatraal, rebels, omstreden en geliefd. ‘De winden Gods’ van Noors drinklied tot internationaal kerkgezag	271
ALLE G. HOEKEMA, Doopsgezinden en dienstweigeren in Nederland circa 1900 tot 1940	303
FERDINAND VAN MELLE, Portret van een portret	335
GERKE J.J. VAN HIELE, Kleine geschiedenis van de cursus doperse theologie te Elspeet	351
VOORLOPIGE BIBLIOGRAFIE VAN PROFESSOR DR. PIET VISSER	365
PERSONALIA AUTEURS	381

Inhoud DB nr. 41 (2015)

JELLE BOSMA & ALLE HOEKEMA, Redactioneel 7

ARTIKELLEN

RUTH M.M. HOOGEWOUD-VERSCHOOR, 'Oog voor de stoffelijke en geestelijke nood'. De Vereenigde Doopsgezinde Gemeente Haarlem 1940-1945 17

THOMAS B. ROEP & ALLE G. HOEKEMA, De doopsgezinde gemeente te Alkmaar tijdens de Duitse bezetting 67

GERKE J.J. VAN HIELE, Wageningen, stad van bevrijding. Een kleine geschiedenis van de Arboretumkerk 103

ALLE G. HOEKEMA, Doopsgezind Den Haag tijdens de Tweede Wereldoorlog 129

MATTHIJS DE VRIES, De Doopsgezinde Vredesgroep in de periode 1945 tot 1953 153

KLAAS PRINS, Fredeshiem in de jaren '40 tot '45 173

GABE G. HOEKEMA, Idealisten en baasjes met oogkleppen voor. Voorgangers van doopsgezinde gemeenten die van 1933 tot 1945 aangesproken werden door het gedachtegoed van de NSB of tijdens de oorlog meewerkten met de Duitse bezetter 183

ALEX NOORD, 'Den meest bewogen tijd van zijn geheele bestaan.' Het Doopsgezind Seminarium in oorlogstijd 247

LIES VAN DER ZEE, 'De Gemeente van Christus moet blijven het geweten der wereld'. Oorlogspreken van ds. Abraham Mulder te Giethoorn 269

INHOUD

GERT VAN KLINKEN, Andre du Croix en Albert Keuter herdacht in
doopsgezind Nederland 303

PIET VISSER & ANNIE REKKER (ED.), Onze houding nu, bij Nederlands
herrijzenis. Een principieel pleidooi van Hendrik Harm Gaaikema, predikant
van de Doopsgezinde Gemeente Dantumawoude 321

BIOGRAFIEËN

PIETER POST, Gedreven door een nieuwe wereld. Frits Kuiper, studie- en
vormingsleider voor *Vrij Nederland* (1945-1947) 357

MIEKE KREBBER, Mammie Mies. Een geschreven portret van
Mies Boissevain-van Lennep 360

ALLE G. HOEKEMA, Jan Hendrik Adriaan Gualthérie van Weezel
(1911-1944). Een 'goede' burgemeester tijdens de bezetting 365

ELMA POSTHUMA-GRINWIS, Sibold Sicco Smeding en zijn Goereese
geschiedenis 369

ALLE G. HOEKEMA, Ruurd Geert Torenbeek (1914-1944). Een schoen-
handelaar uit Groningen 377

WIES BLOMJOUS-MAILLETTE DE BUY WENNIGER, Yad Vashem onder-
scheiding voor Miny te Winkel (1915-1995) en Willem Maillette de
Buy Wenniger (1914-1996) 381

FOTOKATERN 385

YAD VASHEM 401

BIBLIOGRAFIE 403

PERSONALIA AUTEURS 406

Inhoud DB nr. 42 (2016)

JELLE BOSMA & MIRJAM VAN VEEN, Redactioneel 7

ARTIKELEN

BERIT JANY, Het pleidooi voor vrede in Menno Simons' *Dat fundament des christelycken leers* (1539-40) en Erasmus 11

CHRISTINA E. MOSS, De visioenen van Ursula Jost: een herwaardering 33

ANTON VAN DER LEM, Willem van Oranje en de doopsgezinden: een veronachtzaamd rekest uit 1566 49

ALEX NOORD, 'De veel hogere verheffing van het Huis van Oranje in ons herboren Vaderland': doopsgezinden op de bres voor vorst, vaderland en vrijheid in de Franse tijd en in de eerste helft van de negentiende eeuw 83

WILLEM STUVE, Een minder bekende zeventiende-eeuwse Vlaamse oudste uit Zaltbommel 113

RUUD LAMBOUR, De collegiant Frans Kuyper (ca 1628-1691), zijn Joodse moeder en de relatie van zijn vader met de Joodse filosoof Uriel da Costa (1584-1640) 127

MARIUS ROMIJN, Locke en Furly als extra vissen: bijvangst, een onsmakelijk visje 141

JOKE & JAN PETER VERHAVE, Joanna Koerten en haar Schaar van bewonderaars 147

PIET VISSER, Dopers zaaigoed op gereformeerde akkers – of omgekeerd? De doopsgezinde kruisbestuiving van uitgever en vertaler Marten Schagen met Engelse 'zielstigers' als James Hervey, Thomas Green en Benjamin Bennet 181

DOOPSGEZINDE BIJDAGEN

PHILIPPUS BREUKER, De mythisch denkende Joost Halbertsma 215

ANGELIQUE HAJENIUS, Jan Hartog, predikant in de Doopsgezinde Gemeente
Utrecht 1861-1894 233

PIETER POST, 'In't lommer verscholen glooiende hei, en brúne heide':
ontstaansgeschiedenis van de *Gemeentedag bundel* (1933) 255

PIET VISSER, Menno's manco's: de Nederlandse doopsgezindheid binnen het
mondiale mennonietisme 283

GJALT ZONDERGELD, Geschiedschrijving zonder waardeoordelen? 307

PIET VISSER, In memoriam dr. Wiebe Bergsma (1955-2015) 313

RECENSIES

PIETER POST, Ferdinand van Melle, *Johanna E. Kuiper 1896-1956; gewaagd
leven* 317

PIETER POST, Froukje Pitstra, *Ontelbare enkelvouden; dr. Anne Mankes-
Zernike* 320

ALLE G. HOEKEMA, Karel de Haan, *De terugkeer van de kudde; biografie
van ds. Frits Kuiper*; Pieter Post, *Naar messiaans communisme; Frits
Kuiper* 323

YME KUIPER, Mirjam van Veen, Piet Visser & Gary K. Waite (eds.), *Sisters;
myth and reality of anabaptist, mennonite, and doopsgezind women, ca 1525-
1900* 325

ALLE G. HOEKEMA, Sabine Hiebsch & Martin L. van Wijngaarden (red.),
Van pakhuis tot preekhuis; Th.A. Fafié, *De molenpage-stichting* 328

SIGNALEMENTEN 330
PERSONALIA AUTEURS 333

Inhoud DB nr. 43 (2017)

MIRJAM VAN VEEN, Redactioneel 7

ARTIKELLEN

GARY WAITE, David Joris (1501-1556).
Kunstenaar en profeet van de hernieuwde zintuigen 15

HANS-JÜRGEN GOERTZ, Martin Luther en de dopers.
Een poging tot verdere toenadering 41

MIRJAM VAN VEEN, Ware pelgrims. Dopers-gereformeerd
ongemak in Wismar (1553) 53

WILLEM STUVE, Gerommel in het Noorden. Oesewolt Hindericks:
Een Groningse tegenstander van Jacques Outerman 63

AD VAN DE STAAT, Rein Willinks reddingsexpeditie naar de Molotsjna.
Tussen wederopbouw en emigratie: de Nederlandse hulp aan de
Oekraïne in de jaren 1922-1924 75

FERNANDO ENNS, JULIA FREUND & HEINRICH WIENS, Identiteits-
vorming door een collectief trauma, of hoe geweten en waarden
bepaald worden door een periode van vlucht en deportatie.
Een verslag van een wetenschappelijke studiedag 109

JOHANNES DYCK, Migratie als het sluiten van de cirkel.
De terugkeer naar Duitsland van mennonieten uit de Sovjet-Unie
in de periode 1972 tot 2002 135

ANTOINETTE HAZEVOET & PIETER POST, *Eumen.net*, project en
traject van een Europees doopsgezind netwerk (2011-2014).

Verslag van een zoektocht naar de sporen van
doperse migratie in Europa 153

MIEKE KREBBER, Mennonieten in Galicië.

Van genode gasten – *Ansiedler* – tot verdrevenen – *Umsiedler* 165

PIETER POST & FERNANDO ENNS, Op zoek naar leven:

Menno-Simons-Predigtpreis 2015 183

MORAD BOUCHAKOUR, Onderweg en toch thuis.

Foto's van mennonieten in Mexico 193

RECENSIES

Mirjam van Veen: Kat Hill, *Baptism, brotherhood,
and belief in reformation Germany* 209

Theo Brok: Mathilde Monge, *Des communautés mouvantes;
les 'sociétés des frères chrétiens' en Rhénanie du Nord* 210

Alle G. Hoekema: Siegfried Zöllner & Henk van der Steeg (red.),
Bersatu dalam Tuhan. GKI-TP 60 Tahun 1956-2016 212

Theo Brok: J.W.J. Burgers & P. Knevel (ed.),
Nieuwe Maren – Amsterdam 1534-1535 212

Jelle Bosma: Els Kloek & Maarten Hell, *Keetje Hodshon (1768-1829);
een rijke dame in revolutietijd* 214

Tom-Eric Krijger: Alle G. Hoekema & Pieter Post (red.),
Frits Kuiper (1898-1974): Doopsgezind theoloog 215

PERSONALIA AUTEURS 221

Inhoud DB nr. 44 (2018)

MIRJAM VAN VEEN, Redactioneel 7

ARTIKELLEN

NINA SCHROEDER, 'Heerlijk beplante Boomgaerden als Paradijsen'.
Natuur en beeldende kunst bij doopsgezinden in de Republiek der
Nederlanden 9

FRANCESCO QUATRINI, Adam Boreel (1602-1665) en John Dury
(1600-1680): Nederlands-Engelse pogingen om kerkelijke eenheid te
bereiken 57

ASTRID VON SCHLACHTA, Dopersporen. Doperse geschiedenis:
zichtbaar en tastbaar 83

RUUD LAMBOUR, Het sterfjaar van Dirck Jacobsz Leeuw herzien:
niet 1652 maar 1664 89

RUUD LAMBOUR, Met Von Uffenbach in 1711 op bezoek in Amsterdam bij
acht doopsgezinde verzamelaars van kunst, boeken,
penningen en naturalia 95

ADRIAAN PLAK, Twee zilveren boekbanden 119

SIMON VUYK, Leve de Bataafse Republiek! Brieven van de doopsgezinde
student Marten Martens uit 1794 en 1795 133

RECENSIES

- Jelle Bosma: Mark Jantzen, Mary S. Sprunger & John D. Thiesen (eds.), *European Mennonites and the Challenge of Modernity over Five Centuries; Contributors, Detractors, and Adapters* 149
- Alle G. Hoekema: Alan Kreider, *The Patient Ferment of the Early Church. The Improbable Rise of Christianity in the Roman Empire* 151
- Alle G. Hoekema: Luke S. Martin, *A Vietnam Presence: Mennonites in Vietnam during the American War* 153
- Mirjam van Veen: David L. Weaver-Zercher, *Martyrs Mirror. A Social History* 155
- Piet Visser: James W. Lowry, *Documents of Brotherly Love. Dutch Mennonite Aid to Swiss Anabaptists* 156
- Piet Visser: Bridget Heal & Anorthe Kremers (eds.), *Radicalism and Dissent in the World of Protestant Reform* 161
- Flora Visser-van Enkhuizen: Wolfram Weiße, Fernando Enns (Hrsg.), *Reformation, Aufbruch und Erneuerungprozesse von Religionen* 164
- Theo Brok: Klaas van der Zwaag, *Reformatie vandaag. 500 jaar Hervorming in de context van het debat met Rome en nieuwe vormen van doperse radicaliteit* 166
- Rineke Verheus-Nieuwstraten: Jeroen Giltaij, *Jan de Braij (1626/1627-1697) schilder en architect* 168
- Rineke Verheus-Nieuwstraten: Flip van Doorn, *De eerste wandelaar. In de voetsporen van een wandelende dominee* 171

SIGNALEMENT

- Theo Brok: Henk van den Belt en Fred van Lieburg (red.), *Zuurdesem verandert alles. Het Kerkhistorisch Gezelschap (1946-2016) tussen theologie en geschiedenis* 174

PERSONALIA AUTEURS 175

Inhoud DB nr. 45 (2019)

MIRJAM VAN VEEN, Redactioneel 7

ARTIKELLEN

PIET VISSER, Het bruikleen van de Doopsgezinde Bibliotheek van de Verenigde Doopsgezinde Gemeente Amsterdam. Portret van een bijzondere collectie geschetst bij het afscheid van Adriaan Plak als conservator 9

MIRJAM VAN VEEN, ‘onsydighe oprechte liefhebbers der waerheydt’. Jacob Aertsz Colom en het werk van Dirck Volckertsz Coornhert 37

ADRIAAN PLAK, Zevenhonderd dominees en een kist vol brieven 47

F.J. HOOGEWOUDE, MECHELD GRAVENDEEL,
MARJA SMOLENAARS, WOUTER MEEDER, GERARD JASPERS,
Oude drukken in de bibliotheek van de Verenigde Doopsgezinde
Gemeente Haarlem. Een bijdrage aan de STCN 59

WILLEM FRIJHOFF, De twee Reformaties, het Huis der Liefde en
kritische intellectuelen in het hertogdom Kleef rond 1560.
Een nieuwe blik op bekende zaken 73

GARY K. WAITE, Religieuze non-conformisten in Nederland
over geneeskunde, magie en de duivel. Een heroverweging 97

HANS DE WAARDT, Tussen geneeskunde, magie en religie,
verbindingen en overlappingsen: een casus 123

THEO BROK, Het ‘Onderscheytboek’ van Adam Pastor. De reputatie
van ‘eyn principaell doper’ naast Menno Simons en Dirk Philips 141

INHOUD

GERRIT VOOGT, 'Die verachter van alle zichtbare kerken'. De nalatenschap van Coornhert in de zeventiende-eeuwse Republiek 165

RUUD LAMBOUR, Isaack van Gherwen (1580-1647). Zijn *portrait historié* door Karel van Mander (1605) en zijn geestelijke levensweg aan de hand van zijn familie en vrienden 191

FRANS GRIJZENHOUT, INES JONKHOFF, MEREL KRAMER, DORINE DE BRUIJNE, Frans Hals in doopsgezinde brouwerskringen 209

PIET VISSER, Jezüitenemblem en mystiek-spiritualistische en doopsgezinde handen van Serrarius, Luyken en Fryske Bauke. Het raadsel van P.I.L.B.C. opgelost 225

BERT DOP, Verborgten verleden op de zolder van de Bornse vermaning. Een negentiende-eeuws leesgezelschap 257

PIETER POST, Harde confrontaties. Frits Kuiper en Cornelis Bonne Hylkema over het nationaalsocialisme 271

PIETER POST, In memoriam historicus Gerlof Douwe Homan (1929-2017) 295

RECENSIES

Alpita de Jong, *Triomfen en tragedies van een uitmiddelpuntig man: Joost Halbertsma 1789-1869 een biografie* (Geert Brüsewitz) 299

Eduard Visser, *God, het woord en de tering. Leven en werk van Simon Gorter (1838-1871), met een teksteditie van zijn brieven en een keuze uit zijn proza en preken* (Pieter Post) 301

PERSONALIA AUTEURS 307

Inhoud DB nr. 46 (2020)

MIRJAM VAN VEEN, Redactioneel 7

ARTIKELEN

PIET VISSER, 'Verloren' bronnen en hun verhaal over de Commissie voor Buitenlandsche Nooden (1694-1710). Berner bielzen en Oberländer baarden, koning en keurvorst, betweters en weldoeners en de Schijnliefde voor Galenus 9

ELMA POSTHUMA-GRINWIS, Hulp en herstel als rode draad in een jong leven. Een inkijkje in het werk van Mennonite Central Committee in West-Europa aan de hand van het verhaal van Don Short 69

ANTOINETTE HAZEVOET en MARLEEN KIEFT, Eindelijk thuis. Het vergeten verhaal over de opvang van Oost-Europese ontheemden in het A.P. van de Waterhuis in Schoorl (1950-1957) 85

MIRJAM G.K. VAN VEEN, 'De logica van apostelen en de logica van priesters'. Farels houding tegenover de dopers 119

JOHAN TEMPELAAR, Menno's Global Village 133

RUUD LAMBOUR, Doopsgezinden en de kunst van het kleuren. De afzetters Pieter Symonsz Veen, Hendrick Gans en Willem Gans, en 25 bezitters van afgezette atlanten, kaarten en andere prenten in de 17de en 18de eeuw te Amsterdam 141

JAMES M. STAYER, *De blasphemie van Jan van Leyden*: hoe interpretere je bronnen? 175

BROOKELNN A. COOPER, Op zoek naar de anonieme drukker van Menno Simons' *De blasphemie van Jan van Leyden* (1627) Een bibliografische analyse 181

INHOUD

ALPITA DE JONG, Een doperse preek voor soldaten op de heide in 1823: een keerpunt in de geschiedenis? 209

MAGGY GROENEWALD-FROGER, Studentenleven aan de Kweekschool anno 1840 235

PIETER POST, Verbeeld geloof. De ‘doopsgezinde’ Witte Christus van Beverwijk 251

ALEX NOORD, ‘Proeven van vaderlandsche trouw en onversaagden heldenmoed’. Matthijs Siegenbeek als re-brander van de Nederlandse natie 281

RECENSIES

Karin Förster, *Das reformatorische Täufern in Oldenburg und Umgebung (1535-1540). Unter der besonderen Berücksichtigung der Täufertheologen David Joris* (Theo Brok) 307

Hermann Heidebrecht, *Unmögliches Wagen! Heinrich Dirks (1842-1915) Missionar auf Sumatra* (Alle G. Hoekema) 309

Klaas Kwadijk, *Een halve eeuw De Tien Gemeenten 1968-2018*. (Pieter Post). 311

Henk Boom, *Martelaressen van adel. Fictie en feiten over de twee ‘doperse’ joffers van Beckum* (May Meurs) 314

PERSONALIA AUTEURS 317

Inhoud DB nr. 47 (2021)

MIRJAM VAN VEEN, Redactioneel 9

BIJZONDER DOPERS

JAN KEUNING, 'HRK' 12

ARTIKELLEN

BERNHARD THIESSEN, 'Vrienden zoekt men, broeders en zusters krijgt men'.
Hoe sommige broeders en zusters vrienden werden 15

UWE FRIESEN, Het Mennonite Central Committee in Paraguay
1930-1980 49

MARTIN ROTHKEGEL, Wie waren de Zwitserse broeders? 61

THEO BROK, Het doperdom aan de Nederrijn na Munster.
De rondreizende bisschop Theunis van Hastenrath (†1551) 93

ANDREAS PIETSCH, Typography first? Over de rol van frakturtypes in
familistische drukken aan de hand van Hiëls *Verklaeringhe der*
Openbaeringhe Johannis (1639) 117

NINA SCHROEDER, Kunst en heterodoxie in de Nederlandse Verlichting.
Arnold Houbraken, de Vlaamse doopsgezinden en godsdienstige
diversiteit in zijn *Groote Schouburgh der Nederlantsche Konstschilders*
en Schilderessen (1718-1721) 133

BERT DOP, De Groninger versie van de doperse doorbraak.
Een onderzoek naar veranderingen in de doopsgezinde gemeenten
op het Groninger platteland in de periode 1800-1860 171

INHOUD

ANTON VAN DER LEM, 'Vader! Als ik u zoo nog noemen mag'. Dirk Huizinga
(1840-1903) op het Doopsgezind Seminarie 1857-1862 189

ALEX NOORD, 'Het zuiver Nederlandsch karakter'. Jakob Gijsbert de
Hoop Scheffer (1819-1893) tussen wetenschappelijke professie
en nationaal orangistisch sentiment 237

MARIUS ROMIJN, Herman Bakels 'van Bijbelvriend
naar Bijbelverguizer' 261

RECENSIES

Wiebe Bergsma, Klaas van Berkel e.a. (red.), *Gelovigen, dominees
en geleerden. Opstellen over Friese en Nederlandse geschiedenis
in de vroegmoderne tijd* (Theo Brok) 283

Mark Jantzen & John D. Thiesen (red.), *European Mennonites
and the Holocaust* (Piet Visser) 287

Alle G. Hoekema & Gabe G. Hoekema, *Hardship, Resistance,
Collaboration. Essays on Dutch Mennonites during World War II
and Its Aftermath* (Piet Visser) 294

Ellen Deitelzweig Senior, *Zo iets kun je enkel begrijpen als je het
meemaakt* (Dagboek 1943-1945) (Alle Hoekema) 297

Mathilde Monge & Natalia Muchnik, *L'Europe des diasporas.
XVIe-XVIIIe siècle* (Theo Brok) 299

Francesco Quatrini, *Adam Boreel (1602-1665):
A Collegiant's Attempt to Reform Christianity* (Piet Visser) 302

Sigit Heru Sukoco & Lawrence M. Yoder, *The Way of the Gospel
in the World of Java. A History of the Muria Javanese
Mennonite Church* (Alle Hoekema) 306

INHOUD

SIGNALEMENTEN

Jan van der Male, *Doopsgezind in Westzaan. De Geschiedenis van de Waterlands Doopsgezinde gemeente en de Fries Doopsgezinde gemeente te Westzaan* (Mirjam van Veen) 309

Ruud Lambour, 'Rembrandt en het echtpaar Bruyningh-Moutmaker. Het dubbelportret uit 1632/33 in het licht van doopsgezinde bronnen' (Adriaan Plak) 309

Inhoud DB nr. 48 (2022)

MIRJAM VAN VEEN, Redactioneel 7

BIJZONDER DOPERS

DAAN DE CLERCQ, Een ‘doperse’ oplossing voor gewetens-
bezwaren in Amsterdam anno 1797 9

ARTIKELLEN

MARIUS VAN HOOGSTRATEN, Doperse Biomacht.
Balthasar Hubmaier, de Tucht en de Ban 13

MIRJAM VAN VEEN, ‘ontrouwelijk ... verlaeten’.
Coornherts vlucht 31

PIET VISSER, Bijbelse kunst bij doopsgezinden, 1600-1740.
De introductie van nieuwe literaire genres door Karel van Mander,
Reyer Anslo, Joost van den Vondel en Claas Bruin 45

MICHAEL D. DRIEDGER, 1625 – De lange zeventiende eeuw
als Gouden Eeuw van de doopsgezinde boekproductie
in de Nederlandse Republiek 95

PIET VISSER, SCHABALIANA II. Een tweede bibliografische naoogst
van het werk van Jan Philipsz Schabaelje 127

RUUD LAMBOUR, Doopsgezinden in de slavernij-economie en slavenhandel
van de achttiende eeuw. Een verkennende inventarisatie 189

MIEKE KREBBER, Pieter Fontein, zijn boekerij en de bibliotheek van
de Verenigde Doopsgezinde Gemeente Amsterdam.
Een reconstructie van zijn leven 211

- RUUD LAMBOUR, Het oorlogsbedrijf van een doopsgezinde diaken
in de Vierde Engelse Oorlog (1780-1784) en de teloorgang van
het weerloosheidsbeginsel 233
- ALPITA DE JONG, Het theologisch temperament van Joost Halbertsma.
Een twist met vriend Jan Pijnappel in een onbekende brief uit 1818 247
- AD VAN DE STAAIJ, Doopsgezinde hulpverlening aan Oekraïne
1922-1934. Illustratiekatern 263

RECENSIES

- Martin Rothkegel, *The Swiss Brethren: A Story in Fragments. The Trans-Territorial Expansion of a Clandestine Anabaptist Church, 1538-1618* (Mirjam van Veen) 279
- Astrid von Schlachta, *Täufer. Von der Reformation ins 21. Jahrhundert* (Theo Brok) 280
- Bert Dop, *De Groninger versie van de doperse doorbraak* (Pieter Post) 283
- Eduard Visser, *Douwe Gorter (1811-1876). Strijdbaar Dopers Dominee in Balk* (Pieter Post) 285
- Bertus Mulder, *Fokje Pasma (1865-1956). Boerin, vroedvrouw, muze van Pieter Jelles Troelstra* (Alle Hoekema) 287
- John P.R. Eicher, *Exiled Among Nations. German and Mennonite Mythologies in a Transnational Age* (Mirjam van Veen) 289

SIGNALEMENTEN

- Klaas-Dieter Voß, *Das Emdener Religionsgespräch von 1578* (Theo Brok) 293
- Frans Grijzenhout, ‘Adriaen van Ostade, Frans Hals, and the art-loving Van den Heuvel family’ (Ruud Lambour) 294

INHOUD

DOOPSGEZINDE BIJDAGEN NIEUWE REEKS NUMMER 49-50 (2024)

MIRJAM VAN VEEN Redactioneel 7

BIJZONDER DOPERS

AGATA STUDZINSKA Doopsgezinde archieven in het Allard Pierson 13

ARTIKELLEN

RUTH WINSEMIUS Doopsgezind zijn is een arbeidsintensief geloof
Interview met Joop Lavooij 19

SYBOUT VAN DER MEER 'Vreemdelingschap' Mennonite Central Committee
100 jaar samenwerking in Europa 31

THEO BROK Karel Vos (1874 - 1926), een eigenzinnig dopers geschiedbeoefenaar 45

LARA OFFERMANS Professionele Haarlemse doopsgezinde netwerken in de aanloop
naar en tijdens de tulpenmanie 71

ALFRED R. VAN WIJK Geleerde weerloosheid 89

RUUD LAMBOUR Het VOC-verleden van Cornelis Pronk en Thomas Hope
Chinees porselein en Sri Lankaans roofgoed als stille getuigen 107

ALLE G. HOEKEMA Nederlandse doopsgezinden in Indonesië in de periode
van de VOC. Een schets 125

PIET VISSER Doopsgezinden en slavernij: privé profijt en publiek protest-1
Verkenningen 145

PIET VISSER Doopsgezinden en slavernij: privé profijt en publiek protest- 2
Bestrijders 183

PIET VISSER Doopsgezinden en slavernij: privé profijt en publiek protest-3
Marten Douwes Teenstra (1795-1864)-afschaffer 237

RUUD LAMBOUR Trans-Atlantische slavenhandel door Amsterdamse
doopsgezinden, 1655-1674, en de uitholling van het weerloosheidsbeginsel 297

RUUD LAMBOUR De slavenhandel van de Sociëteit van Berbice, 1721-1786
Het masker van Amsterdamse doopsgezinden afgetrokken 341

PIETER POST 'Spagaat van een dienstweigeraar' 367

ALFRED VAN WIJK De weerloosheid verzaakt
Rothmanns ommekeer en diens invloed in de Nederlanden 375

RECENSIES

PIETER POST Iris Speckmann, Bijeen om te eten. Het doopsgezind Avondmaal
vergeleken met seculiere groepsmaaltijden 396

PIETER POST Dr. J.G. Appeldoorn, Opteekeningen 1914-1916
Bezorgd door Mr. O. Schutte 400

JAAP BRÜSEWITZ Coen Brummer, Sam van Houten tegen de rest. Het strijdbare leven
van de man van de kindernet 404

GEERT BRÜSEWITZ Laura van Hasselt, Geld, geloof en goede vrienden.
Piet van Eeghen en de metamorfose van Amsterdam 1816-1889 408

MIRJAM VAN VEEN Gerlof Verwey, Tolerantie en Coornhert. Filosofische-historische
verkenningen 411

THEO BROK Insung Jeon, Dirk Philips, A Si.xteenth-century Dutch Anabaptist. His
Doctrine Of The Visible Church And Its Influence On His Theological System 413

SIGNALEMENTEN

MIRJAM VAN VEEN Jelle Bosma, 'Vernunft, Moral und Gedankenfreiheit.
Johannes Stinstra (1708-1790) als Vertreter der Moderne' 418

PIETER POST Harmannus Schuurmans, Giethoorn rond 1900 door de ogen van een
jonge predikant 419

REDACTIE Ruud Lambour, 'Een slaepcamer van Pieter de Hooch in De Liesveldse
Bijbel van Jan Meures' 420

ADRIAAN PLAK Kees Zandvliet, De wereld van de familie Blaeu 421

REDACTIE Theo Brok, 'Gillis van Aken (ca. 150-1557). Rondtrekkend dopers
bisschop uit het Maasdal en sleutelfiguur in een dopers netwerk in
Amsterdam (1549-1555) 422

INHOUD

DOOPSGEZINDE BIJDAGEN NIEUWE REEKS NUMMER 51 (2025)

REDACTIONEEL

MIRJAM VAN VEEN Redactioneel 7-8

BIJZONDER DOPERS

HANNA MELSE Opvallend sober : plafondschildering in Winterswijk 11-13

ARTIKELEN

MIRJAM VAN VEEN Trompetgeschal rond een herdenkingsjaar 17-20

PIET VISSER Mennist Franeker vóór en na de kerkelijke coup van de calvinisten :
'Froon-acker' voor tweedracht – bolwerk van propaganda 21-59

AD VAN DE STAAL Doopsgezinden, vluchtelingen en kolonisten :
Het Hollands Doopsgezind Emigrantenbureau (1924-1938) 61-90

JOHANNES DYCK Herinneringscultuur van Rusland-Duitse doperse gemeenten
in de lange Schaduw van de goelag 91-110

RĂZVAN-IULIAN RUSU Dopers in de Windhandel: De Doopsgezinde Gemeente
Utrecht en de Provinciale Utrechtse Geoctroyeerde Compagnie (1720-1752) 111-129

JAAP BRÜSEWITZ Doperse Weerloosheid uitgedaagd.
François Adriaan van der Kemp (1752-1829), doopsgezind leraar en patriot 131-150

RUUD LAMBOUR De slavernijplantage van dominee Deknatel
en de Hernhutterse zending onder de heidenen 151-174

RUUD LAMBOUR Jacob van Wijlick en de Hernhutterse zendeling
op de Surinaamse koffieplantage Akerboom 175-184

ALLE G. HOEKEMA Een doopsgezinde 'filiaalgemeente' van Wormerveer in Batavia?
Nederlandse doopsgezinden in het koloniale Oost-Indië, circa 1800-1950.
Een overzicht 185-229

MIRJAM VAN VEEN 'De Disputeerder' :
Coornherts polemieken tegen Lipsius' Politica (1590) 231-246

PIETER POST 'Spagaat van een dienstweigeraar' 247-261

RECENSIES 263-276

MARIUS VAN HOOGSTRATEN Benjamin W. Coossen, *Chosen Nation: Mennonites and Germany in a Global Era* 264-265

PIETER POST Joute de Graaf, *Doopsgezinde kerk Sneek. Jouw naam ... een verhaal* 266-268

THEO BROK Rainer Kobe, *Der Kölner Evangelische Dr. Gerhard Westerborg († 1558). Ein Leben mit der und für die Reformation* 269-272

ANNEMARIEKE VAN DER WOUDE Pieter Post, *Samen het sterven vieren. Over het sacrale levenseinde* 273-275

SIGNALEMENTEN 277-282

ALLE G. HOEKEMA
J.J.F. van Melle, *Johanna Kuiper (1896-1956) gedurfd leven* 278-279

GWENDOLYN VERBRAAK
Fellowship voor de Doopsgezinde Bibliotheek 280-281

ALLE G. HOEKEMA Mechteld Gravendeel en Anke van der Meer,
Op hout behouden 282

CORRECTIES 284-286

**VERBETERINGEN OP OMISSIES IN HET ARTIKEL VAN
RUUD LAMBOUR, 'HET VOC-VERLEDEN VAN CORNELIS PRONK
EN THOMAS HOPE' EN EEN SIGNALEMENT IN DB 49-50 (2024)** 284-286

COLOFON 287

Doopsgezinde Bijdragen

nieuwe reeks 1 (1975)

Doopsgezinde
Historische Kring

Doopsgezinde Bijdragen
nieuwe reeks nummer 1

verzameld door
de redactiecommissie van de
Doopsgezinde Historische Kring

J.P. Jacobszoon

W.H. Kuipers

H.W. Meihuizen

D. Visser

S. Voolstra

uitgegeven door de
Doopsgezinde Historische Kring
Singel 454, Amsterdam

Doopsgezinde Bijdragen

nieuwe reeks nummer 1

Doopsgezinde Historische Kring

Amsterdam

1975

Inhoud

	<i>Redactioneel</i>	7
H.W. Meihuizen	<i>De beoefening van de doperse geschiedenis in Nederland</i>	9
J.P. Jacobszoon	<i>Beknopte bibliografie van doperse literatuur (1945-heden)</i> <i>1. 1945-1955</i>	30
I.B. Horst	<i>Brandpunten in de studie van de Radikale Reformatie</i>	36
H.W. Meihuizen	<i>De bronnen voor een geschiedenis van de eerste doperse doopstoediening</i>	54
J.P. Jacobszoon	<i>Een Hamburgse vondst betreffende Joannes Deknatel</i>	62
S.L. Verheus	<i>Amersfoort, oud en toch jong. Korte geschiedenis van de Doopsgezinde Gemeente</i>	72
M.M. Doornink-Hoogenraad	<i>Korte geschiedenis van de Zutphense Doopsgezinde Gemeente</i>	75
S. Groenveld	<i>Doopsgezinden in tal en last Nieuwe historische methoden en de getalsvermindering der Doopsgezinden, ca. 1700-ca. 1850</i>	81
Boekbesprekingen	<i>Quellen zur Geschichte der Täufer in der Schweiz, Zweiter Band, Ostschweiz, hrsg. von</i>	111

Heinold Fast; en *Quellen zur Geschichte der Täufer in der Schweiz, Vierter Band, Drei Täufergespräche in Bern und im Aargau*, hrsg. von Martin Haas (door W.H. Kuipers);
Die Schriften Bernhard Rothmanns, bearbeitet von Robert Stupperich (door S.L. Verheus);
 Claus-Peter Clasen, *Anabaptism, A Social History, 1528-1618* (door W.H. Kuipers);
 Robert Friedmann, *The Theology of Anabaptism : An Interpretation* (door S. Voolstra);
 Walter Klaassen, *Anabaptism : Neither Catholic nor Protestant* (door J.T. Nielsen);
 Steven E. Ozment, *Mysticism and Dissent, Religious Ideology and Social Protest in the Sixteenth Century* (door I.B. Horst);
 James M. Stayer, *Anabaptists and the Sword* (door D. Visser)

Verenigingsnieuws	<i>Verslag van de oprichtingsbijeenkomst</i> 23 maart 1974; <i>Verslag van de ledenvergadering</i> 9 november 1974; <i>Financieel overzicht 1974</i> ; <i>Ledenlijst per 23 maart 1975</i>	122
-------------------	---	-----

Redactioneel

Het lijkt wellicht wat aanmatigend het jaarboek van de Doopsgezinde Historische Kring de naam van *Doopsgezinde Bijdragen* te geven. Immers gedurende vele jaren hebben de redakteuren een reeks van jaargangen het licht doen zien, die in velerlei opzicht ons respect afdwingt. Niet alleen hun volharding — niet minder dan 54 maal verschenen de *Bijdragen* — maar vooral het hoge niveau van de meeste artikelen doen ons beseffen dat we met dit eerste nummer van de nieuwe reeks pas een bescheiden begin maken. Met de keus van deze naam geven we aan dat we in de traditie van de befaamde *Doopsgezinde Bijdragen* willen staan en ook dat we ernaar streven op hetzelfde niveau te werken als de reeks die in 1861 door D. Harting en P. Cool werd begonnen.

In één opzicht verschillen de huidige redakteuren bewust met de oprichters van de *Bijdragen* van mening. Een citaat uit de eerste jaargang moge dit verduidelijken. 'Ik verlang', schreef Harting in het artikel 'Onze Roeping', 'dat alle leden van ons genootschap als één man zullen waken tegen het onding, dat men Doopsgezinde leer zou willen noemen'. Welnu, wij zijn wél overtuigd van het belang van een doperse leer voor het leven van de doopsgezinde gemeenten. De opleving gedurende de laatste jaren van de doperse theologie is grotendeels het gevolg van de uitgave van vele bronnen uit de begintijd van de doperse beweging. Juist de eerste Dopers hebben — vaak door de omstandigheden gedwongen — zeer bewust hun geloof beleefd (en geleefd!) en zich hiervan rekenschap gegeven. Uiteraard zullen wij in de twintigste eeuw op geheel andere wijze gestalte aan ons geloof moeten geven, maar de herontdekking van de doperse geschiedenis zal ook voor ons van veel betekenis kunnen zijn.

Het heeft de Nederlandse broederschap — in tegenstelling tot de Amerikaanse en Duitse, die resp. kunnen bogen op *The Mennonite Quarterly Review* en de *Mennonitische Geschichtsblätter* — enige jaren ontbroken aan een tijdschrift, waarin het gesprek met de traditie en met elkaar gevoerd kan worden. De eerste drie artikelen in dit nummer zijn hierdoor te verklaren: zij trachten een breed overzicht te geven van de bestudering van de doperse geschiedenis. In het eerste artikel laat H.W. Meihuizen zien hoe dit tot ca. 1950 heeft plaats gevonden. Daarna behandelt Jacobszoon de belangrijkste doperse literatuur, die sinds de laatste wereldoorlog is verschenen; om praktische redenen heeft hij zich beperkt

tot de eerste tien jaren. I.B. Horst geeft in het volgende artikel aan welke thema's momenteel in de geschiedenis van de Radikale Reformatie aan de orde zijn.

Bij de twee volgende artikelen gaat het vooral om het geheel of gedeeltelijk uitgeven van bronnen. Meihuizen vergelijkt de lezingen van de toediening van de eerste doperse geloofsdoop, dit jaar 450 jaar geleden. Jacobszoon maakt dankbaar gebruik van een Hamburgse vondst betreffende Joannes Deknatel en publiceert een onbekende preek uit 1737 van deze grote Amsterdamse predikant.

De drie laatste artikelen behandelen regionale of plaatselijke geschiedenis. S.L. Verheus beschrijft de lotgevallen van de Doopsgezinde gemeente in Amersfoort. Mevr. M.M. Doornink-Hoogenraad geeft een boeiend overzicht van de geschiedenis van de Doopsgezinde gemeente in Zutphen. Het artikel van S. Groenveld zou in dit nummer in verschillende 'rubrieken' kunnen worden ondergebracht. Uitgaande van twee recente historisch-demografische proefschriften behandelt hij eerst nieuwe historische methoden, met name die van de *Annales*-groep, waarna hij onder gebruikmaking van deze methode de achteruitgang der Doopsgezinden in een deel van Noord-Holland en in Friesland van ca. 1700 tot ca. 1850 tracht te verklaren.

De boekbesprekingen hebben vooral ten doel belangstelling te wekken voor de vele en vaak belangrijke boeken, die op het terrein van de doperse geschiedenis verschijnen. De besprekingen van de bronnenuitgaven zijn voorop gezet; de keuze van de boeken is voornamelijk bepaald door overwegingen van praktische aard.

Tenslotte nog dit. In het nummer van het *Algemeen Doopsgezind Weekblad*, dat gewijd was aan het 450-jarig bestaan van de doperse beweging, schreef Irvin B. Horst: 'Het is een doofternstige zaak, de strijd die de niet-staatsgebonden kerk (*free church*) moet leveren omwille van haar roeping in onze wereld'. Het bestuderen van de doperse geschiedenis — en het uitgeven van een tijdschrift daarover — is geen vrijblijvende zaak. Het heeft alleen zin wanneer wij onze kennis dienstbaar willen maken aan gemeente en wereld. Moge dit tijdschrift daaraan zijn bijdrage leveren.

Dirk Visser

H.W. Meihuizen

De beoefening van de doperse geschiedenis in Nederland

Toen Huizinga in 1941 zijn lezing over 'Nederlands beschaving in de zeventiende eeuw', die hij negen jaar tevoren in Keulen had gehouden, in een voor de lezer in ons land bestemde bewerking uitgaf, constateerde hij daarin, dat de Doopsgezinden voor de staat voortaan als een gelukkig volk zonder geschiedenis waren.¹

Het kan in het midden gelaten worden in hoeverre wij in die dagen gelukkig waren als 'geconniveerde secte', dat is gedulde bevolkingsgroep, die toch eigenlijk voortdurend werd gewantrouwd en die innerlijk verscheurd was door twisten, eerst over de menswording van Christus, later over de bindende geldigheid van de zogenaamde 'algemene belijdenissen'. Aan de zeventiende eeuw waren de perioden van geloofsijver om de gemeente des Heren in deze wereld gestalte te geven, van vervolging door de overheid op instigatie van de officiële kerk en van scheuringen om der wille van het gezag der gemeente over de enkeling, voorafgegaan. In die drie-kwart eeuw was er toch waarlijk wel genoeg geschied om van geschiedenis te kunnen spreken.

Maar Huizinga verstaat onder dit woord de geestelijke vorm, waarin een cultuur zich rekenschap geeft van haar verleden.² Vervangen we het woord cultuur door religieuze stroming dan moet inderdaad worden toegegeven, dat de zeventiende-eeuwse Doopsgezinden een volk zonder geschiedenis waren, niet slechts voor de staat, ook voor zichzelf; zij gaven zich toen niet of nauwelijks rekenschap van hun verleden. Pas tegen het einde van de tachtig-jarige oorlog kwam de vraag naar de oorsprong hunner beweging ook bij de Mennisten zelf dringend naar voren.

De vraag naar de oorsprong

Het is ten onzent vooral Guy de Brès geweest, hierin overigens weer afhankelijk van Bullinger, die de gedachte verbreidde, dat men Thomas Müntzer had te beschouwen als de stichter van de oproerige stroming, die tenslotte de Münsterse excessen op haar geweten had.³ Daartegenover wezen de Dopersen er graag op, dat zij zich als geestelijke afstammelingen van de Waldenzen beschouwden en dat

Menno Simons de oorspronkelijke geloofs- en gemeentevorm weer hersteld had na de afwijkingen van zijn 'lieve broeders', die een weinig tegen des Heren bedoeling ingegaan waren, toen zij hun geloof met de wapenen hadden willen beschermen.⁴

Voor zover ik weet was de eerste, die deze gedachten in gedrukte vorm de wereld in zond, Hans de Ries. In zijn inleiding op het martelaarsboek der Waterlanders tracht hij te bewijzen dat de gemeenten, waaruit de in het mede door zijn arbeid voltooide werk beschreven martelaren stamden, gelijkvormig waren met de oude apostolische kerk. Het was een gelijkvormigheid door de doop op belijdenis, door het avondmaal met *beide* tekenen, door de weigering een eed af te leggen en door de opvatting dat de 'krijch geen prijselicke saecke' was, maar bovenal door het martelaarschap. Het was de successie daarin, die meer telde dan de zogenaamde apostolische, waarbij het ambt van de een op de ander werd overgedragen. De doperse beweging is dus niet als iets geheel nieuws in het begin der hervormingstijd opgekomen, zoals men haar door misverstand nageeft; ze bestond al voor het jaar (1524), waarin de dood viel van de eerst beschreven martelaren.⁵ Aan de ketterkroniek van Sebastian Franck ontleent hij de overtuiging, dat de Albigenzen en Waldenzen, die hij niet scherp van elkaar onderscheidt, de regelrechte voorlopers van de Mennonieten waren.⁶ Hun martelaren, zo zegt De Ries, waren er al tien jaar vóór de gebeurtenissen in Münster en als eersten in zijn reeks noemt hij dan de Waldenzen Hans Koch en Leonhard Meister om dan, na de Lutheraan Kaspar Tauber, als 'aenheffer der reformation des gheloofs' (in werkelijk doperse betekenis) Felix Mantz te noemen.⁷

T.J. van Braght zal dat dan nader uitwerken in de eigenlijk alleen nog algemeen bekende *Martelaerspiegel*. De oude Waldenzen laat hij genoemd zijn naar Petrus Waldus, die De Ries nog niet naar voren had gebracht en van wie Van Braght de bekering uitvoerig vertelt. Zijn aanhangers zijn door de 'Roomsgezinden' terstond al als Wederdopers uitgescholden en kregen later naar de landstreken, waarheen ze mochten uitwijken, hun verschillende namen. In Nederland werden ze als Mennisten aangewezen naar Menno Simons, 'eene haerder voornaemste leeraren'.⁸ De oude Waldenzen zijn met de hedendaagse Doopsgezinden één volk geweest, schrijft hij in 1660, wat herhaald wordt in de bekende, een kwart eeuw later verschenen tweede druk met de gravures van Jan Luyken. Naast de ook door De Ries geciteerde werken beroept Van Braght zich op Mehrnings Taufhistoria en Twiscks Kroniek van de ondergang der Tyrannen.⁹ Desondanks blijft de waldenzische oorsprong der Doopsgezinden een hypothese.

Het diepergaande onderzoek naar de werkelijke samenhang van Waldenzen en Doopsgezinden moest wachten op de *Geschiedenis der Inquisitie* van de Remonstrant Philippus van Limborch (1692).¹⁰ Deze wordt dan door Galenus Abrahamsz

in zijn *Verdediging der Christenen, die Doopsgesinde genaamd worden* (1699) aangehaald. Op grond hiervan kan hij de gedachte van het verval der kerk na het tijdvak der apostelen, zodat er eigenlijk nog maar heel enkele echte Christenen overgebleven waren en die waarachtige gelovigen maar af en toe in de geschiedenis opdoken, meer grond van waarheid geven. Deze zelfde gedachte wordt in Oost-Europa door de kroniek der Hutteren naar voren gebracht. Galenus acht het zeer waarschijnlijk, dat in Vlaanderen een groot aantal mensen in het verborgen de van hun voorouders overgeërfde overtuigingen hadden bewaard en die tijdens de vervolging onder Alva naar Holland, Zeeland en Friesland hadden overgebracht. Hier droegen zij onder het gewone volk de naam van Mennisten. Nu wordt er voorgegeven, dat Melchior Hofmann de eerste 'handeldrijver van den wederdoop in onze landen' was geweest. Dit komt echter, zegt Galenus, niet met de waarheid overeen, want de Doopsgezinden waren hier al vroeg, namelijk bij het aanbreken der Reformatie, bekend.¹¹

Waldenzische voorouders

Ook dit is nog geen objectieve geschiedschrijving. Een aanloop daartoe probeerde de Amsterdamse predikant Herman Schijn te nemen. Hij had in 1711 al een zeer beknopte geschiedenis der Mennonieten gepubliceerd, die echter naar het oordeel van een hem zeer welgezinde tijdgenoot 'veel meer hun leerwijze dan hun geschiedenis openlegde'. Het boekje zou zijns inziens beter een verdediging der Mennonieten kunnen heten; indien iemand een nauwkeurig en omstandig verhaal der mennonitische kerk zoekt, zal hij genoodzaakt zijn weg te gaan zonder voldaan te worden.¹²

Dat geldt, naar ik meen, evenzeer voor het uitgebreide, in vertaling drielidig werk, dat met fraaie gravures versierd zozeer door de achttiende-eeuwse Doopsgezinden is gewaardeerd en dat de pretentieuze titel draagt: *Geschiedenis dier Christenen, welke in de Verenigde Nederlanden onder de Protestanten Mennoniten genaamd worden, in welke benevens derzelver oorsprong, voortgang, hedendaagschen staat en belijdenisse des geloofs, ook het groot onderscheid tusschen hen en de Hoogduitsche en Münstersche Wederdoopers aangetoond wordt, waarbij noch komt een nauwkeurig onderzoek wegens de oudheid van den doop der Joodengenooten onder de Jooden*. Hierin worden de gronden, waarom de Mennisten de bejaardendoop toepassen omstandig en met klem van argumenten uiteengezet, de veronderstelling van de afstamming uit de Waldenzen opnieuw op dezelfde gronden verdedigd en tot vervelens toe verklaard, dat het een misverstand is te menen, dat zij met de belhamel Müntzer, de buitensporige Münstersen en de onrustige tuimelgeest Hofmann, ook maar iets gemeen hadden gehad.¹³ Het boek bevat waardevolle levensbeschrijvingen van een aantal voorgangers en de voor-

naamste 'algemene' belijdenissen, maar kan moeilijk de naam van geschiedenis waard geacht worden.

Tot zulk een aaneengeschakeld relaas deed de Utrechtse predikant Marten Schagen een poging, al mag ook deze niet geheel geslaagd heten. Op 15 januari 1736 had hij in Amsterdam een preek gehouden ter gelegenheid van het feit, dat Menno twee eeuwen tevoren (naar Schagen meende op 12 januari) zijn priesterambt had neergelegd. Toen hij in 1743 deze preek als eerste van drie in een boekje uitgaf, deelde hij daarin mee in het midden te willen laten of de Doopsgezinden inderdaad 'afzetsels' van de oude Waldenzen waren; hij wijst op een brief, die de Zwitserse Dopersen naar Nederland hadden gezonden als antwoord op de vraag om nadere inlichtingen over de vroegste bejaardendoop. Hij zegt die brief te hebben leren kennen uit de kroniek van Twisck, maar het is niet uitgesloten, dat hij, die een hartstochtelijk verzamelaar van oude boekjes was, er al kennis van had kunnen nemen uit twee zestiende-eeuwse geschriften, waarin de brief ook was opgenomen.¹⁴

Schagen noemt dan op grond van die brief 'Coenraed Greble, Felix Mansch en Juriaen Blaurock' de beginners. Nu is het merkwaardig, dat aan zijn opmerking 'uit zoo kleenen beginsel wierden de gemeentens in Zwitserland en Duitschland derwijze in korten tijd voortgezet... Hunner begeben zich eenige nae onze Nederlanden' weinig of in het geheel geen aandacht is geschonken, zodat het tot onze eeuw moest duren vóór hiervan uitgaande, een werkelijk aanvaardbare tekening van de herkomst der Doopsgezinden werd geleverd. Schagen deelt dan de geschiedenis der Doopsgezinden in Nederland in in drie tijdvakken: het eerste, de voorgeschiedenis, eindigt als Menno de leiding krijgt; het tweede, dat van Menno's werkzaamheid, loopt tot Leenaert Bouwens als oudste werd gekozen en het derde wordt afgesloten wanneer Hans de Ries zijn belijdenis opgesteld heeft (1581), dat is ongeveer terzelfdertijd als de vervolging ophield. Schagens verhaal over deze perioden is wel in hoofdzaak geschiedenis der martelaren, maar neemt toch een aanloop tot wat hij in de tweede preek (9 december 1742) breder heeft uitgewerkt, de beschrijving van de al spoedig gevolgde scheuringen. Hij betreurt die zeer en zegt, dat ze plaats hadden op grond van misverstand, verkeerde voorlichting en blinde ijver. Misschien moet ook deze verhandeling nog een apologie genoemd worden, toch geeft ze er blijk van geleverd te zijn na een kritisch onderzoek van de hem ter beschikking gestaan hebbende bronnen, uiteraard met de neiging zijn broederschap in een gunstig licht te stellen.¹⁵

Onzekere herkomst

Daarna zal het een eeuw duren voor een eerste overzicht wordt geschreven, dat waarlijk geschiedenis heten mag. Rondom het eeuwfeest van de Kweekschool ter

opleiding van predikanten en ter herdenking van Menno's toetreding tot de doperse beweging, drie honderd jaar tevoren, ontstond bij sommigen het verlangen de ontwikkeling van hun kerkgenootschap te onderzoeken. Zie ik het goed, dan is de verschijning van A.M. Cramers Mennoboek het signaal geweest voor verder historisch onderzoek. Hij liet zijn *Leven en de verrigtingen van Menno Simons* voorafgaan door een opstel over 'de oorsprong en de opkomst der Doopsgezinden, voornamelijk in de Nederlanden'. Dat Cramer tot het schrijven van deze eerste echte geschiedenis gestimuleerd zal zijn door zijn schoonvader, prof. dr S. Muller, kan niet ontkend worden, maar het blijft de vraag in hoeverre de hoogleraar hem daarbij gesteund heeft. De dag nadat Muller benoemd was (26 juni 1827) had Cramer, die toen nog student was, al een uitvoerige latijnse 'dissertatie' (wij zouden dit een scriptie noemen) *De Mennonitis Simons vita, ingenio et moribus* (over leven, karakter en wandel van Menno Simons) voor de examencommissie van de Kweekschool voorgelezen.¹⁶ Hoewel Muller al sinds september 1826, dus een cursus lang, Mennonitica doceerde, mogen wij aannemen, dat hij met zijn sterke voorkeur voor de eigenlijke dogmatiek Cramer moeilijk zal hebben aangezet tot de studie, die voor deze historische scriptie nodig was.

Cramer heeft zijn kennis in hoofdzaak geput uit een autograaf van Barthold Nicolaus Krohn, die zich in de Stadtbibliothek van Hamburg bevond. Hij copieerde dat stuk ter plaatse; dit handschrift bevindt zich nog in het archief der Verenigde Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam.¹⁷ Cramer was erop attent geworden door een lijst van Krohns manuscripten, die Marten Schagen in 1736 had vervaardigd.¹⁸ Toen Cramer op het archief te Hamburg werkte, heeft hij ook een 'lijst van merkwaardige boeken', die zich in de bibliotheek ter plaatse bevonden, gemaakt en een kopie van Krohns *Allgemeine Geschichte der Taufgesinnnten oder Mennonieten in den Niederlanden*.¹⁹

Cramer bestrijdt de hypothese van de Waldenzische oorsprong: 'de eerste geschiedenis der Doopsgezinden is met duisterheden bedekt.' Hij zoekt, evenals Schagen, de oorsprong in Zürich en veronderstelt, dat de doperse 'gezindte' in stilte voortgeplant is. 'Langs welke wegen echter en door wie zij uitgebreid werd, zal wel altijd verborgen blijven en dat schijnt zelfs in die tijden weinig bekend geweest te zijn'. Hij constateert, dat er een stille en een dweepzieke groep geweest zijn, maar omdat Menno 'door eigen onderzoek zich aan de dwaling ontworsteld en de waarheid verkregen had, zoo zag hij ze helder genoeg in om ze ook aan anderen te kunnen mededelen'.²⁰

Cramer dateerde de voorrede van zijn boek op december 1836. Was zijn schoonvader toen al bezig met het samenstellen van het *Jaarboekje van de Doopsgezinde Gemeenten*, dat hij bedoelde als opvolger van de sinds 1731 onregelmatig verschenen *Naamlijst der tegenwoordig in dienst zijnde predikanten der Mennoniten*

in de Vereenigde Nederlanden, waarvan hij in 1829 zijn eerste en tevens de laatste uitgave had geredigeerd? De naamlijst ontleende haar betekenis aan het er sinds 1782 aan toegevoegde *Kerknieuws*, d.w.z. aan de berichten uit en over de gemeenten. Maar Muller stond meer dan dat voor ogen toen hij op 31 (sic) september 1837 zijn voorbericht ondertekende. Hij hoopte — en dat was een program — door de rubriek 'Mengelwerk' 'gelegenheid te geven tot het mededeelen en verzamelen van kleine bijdragen tot de kennis van den vroegeren, lateren en tegenwoordigen staat van onze Doopsgezinde Kerkgemeenschap en tot nader onderzoek en toelichting van een en ander op te wekken, dat daartoe betrekking heeft'. Wat hij in dit eerste jaarboekje geplaatst had over de oorsprong en betekenis van de namen Mennonieten en Doopsgezinden, over het ontstaan en gebruik van bijbelvertalingen onder ons, over de relatie tussen regering en broederschap en over de zogenaamde liefdepredikers en ongestudeerde leraren, bood hij aan als 'kleine stappen op den weg, die tot de verkrijging van eene eigenlijke Geschiedenis der Nederlandsche Doopsgezinden leidt. Zulk een werk . . . vereischt naar mijn inzien nog te veel voorbereidingen dan dat men nu reeds daarmede eenen aanvang zou kunnen maken'.²¹

Beperkt gebied

Twee en een half jaar later verscheen het tweede Jaarboekje. Daarin wijdt Muller een zeer breed, hier en daar wat wijdlopig opstel aan het belang van de geschiedenis en de bezwaren aan het schrijven daarvan verbonden. Hij schreef dat naar aanleiding van het verschijnen van S. Blaupot ten Cate's *Geschiedenis der Doopsgezinden in Friesland, van derzelver ontstaan tot dezen tijd, uit oorspronkelijke stukken en echte berigten opgemaakt*, met 19 bijlagen en een kaart. Het 'Voorbericht' was gedateerd september 1839.

Ten Cate had al anderhalf jaar gestudeerd vóór Muller zijn onderwijs begon. Reeds in hetzelfde jaar, waarin hij als student werd toegelaten (1825), verwierf hij de zilveren medaille van de Maatschappij Tot Nut van 't Algemeen voor zijn *Levensschetsen van Nederlandsche mannen en vrouwen uit de zuidelijke provincien*, dat hij in het jaar daarvoor, dus als zeventien-jarige, als antwoord op een prijsvraag had geleverd. Hij maakte zich echter pas in 1830, toen hij afgestudeerd was, als de auteur ervan bekend. Tijdens zijn studietijd beantwoordde hij twee prijsvragen van de academie te Luik; de eerste keer werd zijn antwoord 'bijna bekroond', de tweede maal verwierf hij het 'magna cum laude'. Het curatorium van de Kweekschool der A.D.S. beschouwde de mededeling hierover, evenals die over Cramers 'accessit' (dat is, dat hij de bekroning bijna bereikt had) als een 'aangenaam berigt'. Cramer en Ten Cate hebben elkaar al aan het Seminarie leren kennen; Cramer was in 1824 aangekomen.²²

Toen Ten Cate zijn *Geschiedenis* de wereld in zond verontschuldigde hij zich voor de beperktheid van zijn onderwerp: 'Of men niet beter zou doen eene Geschiedenis der Doopsgezinden in het algemeen, althans van geheel Nederland te bewerken? . . . Ik moet openhartig bekennen en niemand zal mij dit ten kwade duiden, dat zoo iets te leveren mijne krachten te bovengaat. Ik laat dit over aan iemand, die der zake beter kundig is en help mijne lezers wenschen, dat wij welhaast zulk eene Geschiedenis mogten zien'.²³

Dat zou overigens nog ruim een eeuw duren. Alles wat ten onzent vóór het boek van Van der Zijpp (1952) geleverd werd, inclusief het magistrale werk van Kühler (1932), beslaat een beperkt gebied of tijdvak.

Blaupot ten Cate liet zijn deel over Friesland volgen door twee delen over Groningen, Overijssel en Oostfriesland (1842) en nog eens vijf jaar later wederom twee delen over Holland, Zeeland, Utrecht en Gelderland (1847). Uit deze vijf delen blijkt de waarheid van wat hij in zijn 'Voorberigt' op Friesland reeds had opgemerkt: 'eene naauwe betrekking tusschen de overal verspreide Doopsgezinden, noch hun wederkeerige invloed valt te ontkennen; deze worden in tegendeel . . . bevestigd'.²⁴

Wij moeten aannemen, dat Muller zich zeer verheugd heeft, zowel over het boek van zijn schoonzoon als over dat van Ten Cate, toen hij schreef dat er een ijver voor de waardering van het oorspronkelijke beginsel, waaruit het ontstaan van de doopsgezinde kerkgemeenschap moet verklaard worden, ontwaakt was. 'Het is de ijver, welke den Eerw. Cramer heeft bewogen, om het leven en de verrigtingen van Menno Simons voor het eerst uitvoerig en grondig te beschrijven; welke de uitgave van dit jaarboekje veroorzaakt en den Eerw. Blaupot ten Cate heeft aangespoord om de *Geschiedenis der Doopsgezinden in Friesland* te bewerken, die onlangs in het licht gekomen is. Dit boek mag met regt een belangrijk verschijnsel voor Doopsgezinden heeten en strekt den schrijver tot groote eer'.²⁵

Intussen is Mullers opstel vooral belangrijk om zijn opmerkingen over geschiedschrijving; ze is onder andere van betekenis omdat het christelijk geloof en leven zich onder de Doopsgezinden op een eigensoortige wijze heeft ontwikkeld, omdat ze veel kan bijdragen tot het begrijpen van de Hervorming, maar ze is bijzonder bezwaarlijk, omdat de oude bescheiden vaak zo omslachtig en breedspakig zijn: 'Men wordt vermoeid door nuttelooze herhalingen, verward door verwijzingen op destijds bekende, thans onbekende voorvallen; bijzonderheden wegens personen worden in de verhalen gevlochten, van wie wij niets weten; de handelende personen worden of enkel met voorletters, of onder geheel verdichte namen aangeduid; de jaartallen en dagtekeningen zijn niet of slechts zelden opgegeven'. En zijn conclusie is: 'Een algemeene geschiedenis van eene kerkelijke gezindte is toch alleen mogelijk, wanneer de stof daartoe reeds verzameld is en ter bewerking voor ons ligt. Men behoort dezelve te overzien, om alles behoorlijk te kunnen

schiften en scheiden en naar eisch te schikken en aan elk gedeelte de regte plaats aan te wijzen'. Maar, verzucht hij, een verzameling voor zulk een geschiedenis behoort nog tot de onvervulde wensen en er zal 'nog zeer veel uit gedrukte, maar half vergeten schriften, zoowel als uit geschrevene oorkonden en bescheiden. . . moeten worden opgedolven . . . ; vele . . . zijn daartoe reeds verzameld, van andere is het gebruik ons toegezegd, en de geest van broederlijke eensgezindheid, die thans de Doopsgezinden van ons vaderland verbindt, laat ons niet twifelen of wij kunnen op de medewerking van allen rekenen, die in staat zijn om door het ter leen verstrekken van uitgegevene of onuitgegevene bescheiden en het mededeelen van berigten aangaande de lotgevallen en de gesteldheid van hunne Gemeenten, onze onderneming te begunstigen'.²⁶

Het heeft tien jaar geduurd voor Muller een derde jaarboekje het licht deed zien; 13 augustus 1850 gewaagt hij van 'Bijzondere omstandigheden, alleen voor hem zelf van gewigt', die de uitgave hebben vertraagd. Mogelijkerwijs behoort daartoe het ontbreken van medewerking van anderen aan het mengelwerk, wat dan heel wel geweten kan worden aan het feit, dat zowel Cramer als Ten Cate in beslag genomen werden door eigen onderzoekingen. Cramer hield zich in de tussenliggende tien jaar eerst bezig met zijn lezingen voor het Zeeuws genootschap voor wetenschappen, waarvan hij inmiddels lid was geworden. Hij had al twee akten van prins Willem I betreffende de Doopsgezinden in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* van 1836 gepubliceerd en was daarna bezig met het leven van David Joris, waaromtrent hij zijn visie zou neerleggen in deel V en VI van het *Archief voor Kerkelijke Geschiedenis*.

Controversen

Blaupot ten Cate toonde een haast onbegrijpelijke werkkraft. Na zijn delen over Groningen, Drente en Oostfriesland gaf hij nog zijn gedachtenisrede bij het driehonderd-jarig bestaan van zijn Doopsgezinde Gemeente te Zaandam in druk uit (1843), het volgend jaar zijn *Geschiedkundig onderzoek naar den Waldenzischen Oorsprong van de Nederlandsche Doopsgezinden* (145 bladzijden) en bovendien nog een brochure van 38 bladzijden *Gedachten over de getalsvermindering bij de Doopsgezinden in Nederland* (1844) naar aanleiding van J.H. Halbertsma's *De Doopsgezinden en hunne herkomst, eene ruwe schets*, in 1843 verschenen. Het valt te betreuren, dat Halbertsma deze 174 bladzijden beslaande verhandeling, die bedoeld was om aan te tonen, dat de Nederlandse Doopsgezinden in vrijwel alle geloofszaken gelijk dachten met de Waldenzen, benut heeft om kritiek te leveren op de ontwikkeling, die hij in de broederschap waarnam. Weliswaar komt hij daarover pas te spreken als hij vijf-zesde van zijn 'ruwe schets' heeft voltooid, maar dan barst hij ook los: '. . . kan ik alleen stilstaan bij eene omkeering in den

geest van ons genootschap, die in deze oogenblikken wordt voorbereid of reeds tot stand is gebracht. . . ; vraagt (iemand) welke de waarschijnlijke gevolgen zullen zijn, dan zou ik zeggen, dat met deze verandering het bestaan des ganschen genootschap op het spel staat. . . Wanneer iemand. . . nauwelijks eenig onderscheid ziet tusschen zijne gevoelens en die van andere gezindheden, alsdan moet bij de minste aanleiding het kleine in het groote vervloeijen'.²⁷ Hij bedoelt, dat vele Doopsgezinden overgaan naar de Hervormde Kerk.

Door zulke opmerkingen gevoelde Samuel Muller zich aangevallen. Hij meende namelijk, en niet ten onrechte, dat Halbertsma zijn geloofsvorm aanviel, die misschien wel niet 'orthodoxe' in de gewone zin des woords mag genoemd worden, maar die op Halbertsma die indruk wel moest maken. Muller van zijn kant strafte Halbertsma af in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* van november, december 1843 en januari, februari 1844 op een toon, die alleen nog maar door diepe gekwetstheid enigermate vergoelijkt kan worden. 'De Heer Halbertsma. . . heeft de gewigtige verschijnselen op het gebied der godgeleerdheid in zijnen tijd laten voorbijgaan zonder eenige kennis daarvan te nemen. Hij is dus op zijn standpunt blijven staan, voor zoo veel hij namelijk gezegd kan worden er een gehad te hebben. Reeds vroeg en voor geruimen tijd heeft hij zijnen kring getrokken en gesloten, ja hij schijnt ook nog niet te kunnen begrijpen, dat een Godgeleerde onder ons de vorderingen in zijne wetenschap te zijnen nutte kan aanwenden, zelfs tot het wijzigen van zijne rigting en nogtans een Doopsgezinde in den waren zin des woords blijven kan'.²⁸

De tweede, die tegen Halbertsma in het geweer kwam, was Blaupot ten Cate in zijn zo juist genoemde brochure. Ook hij kan zich in zijn geloofsovertuiging aangetast gevoeld hebben door zijn wat te rationeel-wijsgerig redenerende Deventer ambtgenoot, maar hij grijpt hem aan op zijn historische interpretatie. Toen er in 1810 in Hindeloopen overgangen naar de Hervormde Kerk hadden plaats gehad — dit was een van Halbertsma's argumenten — was dat deels gebeurd omdat men meende dat de Doopsgezinde gemeente te liberaal, in de zin van religieus liberaal, was geworden, maar niet om enige orthodoxie. 'Dat er altijd tweederlei rigting van geest (niet van beginsel) bij ons bestaan heeft. . . en dat er ook altijd tweederlei rigting van geest zal blijven, ligt in den aard van het Protestantsch beginsel en niet minder in den aard van het individueel menschelijk karakter. . . Wij zullen dus altijd twee rigtingen van geest blijven behouden; en zulks doet ons genootschap geene schade, indien slechts niemand tot uitersten vervalle'.²⁹

Pelling van het eigene

Halbertsma had door zijn 'ruwe schets' wel het een en ander losgewoeld en niet alleen bij Muller en Ten Cate. Nu komt de vraag op naar de eigen identiteit. In

1847 opende Sj. Hoekstra van Twisk de vergadering van de Noordhollandse Ring met een redevoering over het eigenlijke wezen van de Doopsgezinde christen: 'Wij zijn geen mede-protestanten. Er bestonden reeds Doopsgezinden lang voor nog een Hervormer optrad. Van de R.K. Kerk zijn wij uitgegaan om gewichtiger zaken dan doop en eed, om uitzichten rakende het gehele wezen van het Christendom'.³⁰

Twee jaar later (1849) zei D.S. Gorter ongeveer hetzelfde, toen hij de Friese Sociëteitsvergadering opende: 'De werkzaamheid der hervormers bepaalde zich, naar hun standpunt, tot het verbeteren der kerk, waarin zij bleven; Menno en de zijnen evenwel stichtten iets nieuws. Wordt hetgeen zij deden dus naar waarheid eene kerkhervorming genoemd, dan moeten wij het werk van Menno en de zijnen eene kerkvernieuwing heeten, of liever eene kerkvernietiging, want eene eigenlijk gezegde kerk heeft nooit onder de onzen bestaan en zal ook nimmer ontstaan zoolang de geest wakker blijft; de Heilige Schrift kent ook slechts gemeenten'.³¹ Deze rede vond blijkbaar zoveel weerklank, dat Gorter die het volgend jaar in druk liet verschijnen.

Weer een jaar later (1851) publiceerde ook Hoekstra, in aansluiting daarop, de zijnen evenwel stichtten iets nieuws. Wordt hetgeen zij deden dus naar waarheid *gezinden Christen*. In dat zelfde jaar droeg Chr. Sepp, toen nog in Zaandam-Oost, zijn gevoelens over het eigene voor in een beoordeling van Gorters *Onderzoek* in de 'Godgeleerde bijdragen': 'Kan het beginsel van het Lutheranisme uitgedrukt worden door de vraag en het antwoord: wat maakt zalig? Het geloof!; het Calvinistische in de vraag en het antwoord: Wie maakt zalig? God Almachtig!; het Anabaptistische vindt zijn wezen uitgedrukt in de vraag: wie wordt zalig? en het antwoord: de burger van het Godsrijk'.³²

Men kan zien hoezeer men bezig was met het eigen karakter en het blijkt nodig te zijn dat D. Harting in 1856 vraagt en antwoordt: 'Hebben wij... het regt verloren, om, na meer dan drie eeuwen achtereen een afzonderlijk genootschap te hebben uitgemaakt, als zoodanig nog verder te blijven bestaan? Men heeft het van verschillende kanten beweerd, doch, zonderling, die bewering — met hoeveel redenen soms aangedragen — zij heeft bij niemand onzer eenig geloof gevonden'.³³

Het jaarboekje van Muller verscheen na drie delen niet meer; het werd vier jaar later (1854) gevolgd door *Godsdienstige Lectuur voor Doopsgezinden*, dat eveneens slechts drie keer (in de vorm van bundels van vijf of zes afleveringen) aan de abonnees werd toegezonden. Het was D.S. Gorter, inmiddels predikant van Balk geworden, die de redactie voerde en de afleveringen voor een groot deel vulde, maar daarbij ook de medewerking genoot van b.v. P. Cool, die in de derde bundel vraagt of bijzondere liefde tot zijn kerkgemeenschap een christelijk beginsel is. Hij antwoordt daarop: 'Verre van den ijdel en alsof bij zijne kerkgemeenschap alleen de geest en zin van Christus gevonden werd, heeft (de Doopsgezinde) bij een open oog voor de vlekken, die deze nog aankleven, tevens den blik ontsloten

voor wat er bij anderen beter is. . . en tracht hij zijn voordeel te doen met het eigenaardig goede van elke andere Afdeeling der Kerk, de roomsch-katholieke niet uitgesloten. Van de laatste eigent hij zich o.a. het denkbeeld toe, dat er eigenlijk maar ééne algemeene kerk behoort te bestaan. En schoon hij. . . het daarvoor houdt, dat ook voor zijn eigen kerkgenootschap de tijd der ineensmelting nog niet daar is, toch wenscht hij haar geen langer afzonderlijk bestaan toe dan totdat hetgeen haar ten goede onderscheidt algemeen erkend en aangenomen is'.³⁴ Dit schreef hij in maart 1858, negentig jaar voor de oprichting van de Wereldraad van Kerken.

Bundeling van opstellen

Typisch historische opstellen zijn er in de bijna twaalf honderd bladzijden van de drie delen *Lectuur* slechts weinige te vinden. Pas in 1861 komt een zuiver historisch tijdschrift tot stand. 'Om door mededeelingen aangaande den staat en de lotgevallen onzer vaderlandsche gemeenten het genootschappelijk leven in den boezem van deze aan te kweeken' worden de *Doopsgezinde Bijdragen* gesticht door D. Harting en P. Cool. Zij roepen in de 'Voorrede' de lezers toe: 'Verlangt men de geregelde voortzetting der Doopsgezinde Bijdragen, dat dan ook onze predikanten en gemeenteleden 't niet aan bijdragen laten ontbreken!''³⁵

Het is een onmogelijke taak de lotgevallen van dit tijdschrift — eindelijk dan een jaarboek (slechts in 1866, 1871 en daarna in 1913, 1914 en 1915 onderbroken!) — na te gaan. Ons treft het, dat alleen in het eerste nummer een overdenking is geplaatst. Harting schrijft naar aanleiding van Menno's driehonderdste sterfdag, welk feit niet opzettelijk gevierd blijkt te zijn, over de roeping van zijn geestelijke nazaten. Hij spoort hen aan trouw te blijven aan het beginsel der zelfstandigheid tegenover de staat, aan dat van de autonomie der gemeenten, aan de onder ons aanvaarde leerstellige vrijheid en broederlijke gelijkheid en ten slotte aan het verlangen naar practische werkzaamheid. Voor het overige is het tijdschrift geheel gevuld geweest met historische bijdragen, naast de naamlijst en het kerknieuws. Er kan welhaast geen doopsgezinde gemeente bedacht worden, waarvan de geschiedenis — voor zover die te achterhalen viel — niet is beschreven in een der vier en vijftig delen, die elk meestal zo'n tweehonderd bladzijden tellen. Uiteraard kwamen ook landstroken en provincies aan bod en personen, families, gebouwen en gemeentelijke gebruiken, waaronder bijvoorbeeld gezang en gebed.

In het begin schijnt de belangstelling voor de *Bijdragen* bepaald niet overweldigend geweest te zijn. Harting en Cool schrijven eerst over een 'redelijk debiet', later over een 'min voldoende aftrek' van het eerste nummer.³⁶ Toch wisten zij acht jaargangen met slechts twee onderbrekingen ter perse te doen gaan. Het valt op, dat Muller daaraan slechts één bijdrage heeft geleverd en wel in 1862 over de

DOOPSGEZINDE BIJDRAGEN.

UITGEGEVEN ONDER REDACTIE

VAN

DR. D. HARTING EN P. COOL,

Predikanten te Enkhuizen en Harlingen.

EERSTE JAARGANG.

1861.

AMSTERDAM,
FREDERIK MULLER.

Baptisten in Engeland, en dat al in het vierde nummer de naam opduikt, die daarna nauwelijks meer los is te maken van de *Bijdragen*, namelijk die van J.G. de Hoop Scheffer. Hij was in 1859 als hoogleraar naast Muller benoemd, overigens zeer tegen diens zin. Naar mijn overtuiging is het Scheffer geweest, die het genuïne historische onderzoek op gang heeft gebracht. In zijn ambtsperiode verscheen het voorlopig afsluitende boek over de oud-doperse geloofsinhoud, het boek, dat, al kleven er ook onvolkomenheden aan, nog nooit vervangen is: *Beginselen en leer der oude Doopsgezinden, vergeleken met die van de overige Protestanten* van S. Hoekstra Bzn., Mullers opvolger en vriend van De Hoop Scheffer (1863).

Twee jaar later gaf Chr. Sepp het eerste en een jaar daarna het tweede deel in het licht van zijn grote en diepgaande studie *Johannes Stinstra en zijn tijd, eene bijdrage tot de geschiedenis der kerk en school in de 18e eeuw* (resp. 1865 en 1866). En in 1873 komt dan het voornaamste werk van Scheffer zelf *Geschiedenis der Kerkhervorming in Nederland van haar ontstaan tot 1531* in twee delen, die echter wel doorgepagineerd zijn. Deze 'Fundgrube' voor ieder, die zich met de begintijd van het Nederlandse Protestantisme wil bezig houden, was een bewerking van wat Scheffer in de *Studien en Bijdragen op het gebied der historische theologie* al eerder had gepubliceerd. Ik moge uit de laatste bladzijden ervan slechts deze regels citeren: 'Op enkelen na, die de trouw aan hunne overtuiging met den dood bekochten, durfden de leeraars der Lutherschen en der Zwinglianen de woede der inquisitie niet trotseeren; zij vluchtten, zij zochten in de reeds door het Protestantisme veroverde gewesten een schuilplaats en verlieten de door hen ontgonnen akkers, ook al waren deze reeds wit om te oogsten. Maar andere arbeiders stonden gereed: mannen, die voor marteling noch dood terugdeinsden, die met de eene hand nog maaiden, als de andere reeds gegrepen werd door den onverbiddelijken scherprechter. Anabaptisten, Wederdoopers noemden hun vijanden hen; zichzelf gaven zij 't liefste den naam van Bondgenooten, leden van het groote en heilige verbond, dat de kerk zou vervangen en de verwezenlijking van 't Godsrijk op aarde ten doel had'.³⁷ Scheffer bracht zijn geloofsgenoten tot dat punt, van waar uit de geschiedenis der Nederlandse Doopsgezinden geschreven kon worden.

Resultaten

Intussen redigeerde De Hoop Scheffer met vaste en milde hand, met slechts één onderbreking in 1871, drie en twintig jaargangen van de *Bijdragen* (1870-1893). In de twaalfde van zijn reeks, in 1882, plaatste hij aan het slot een inhoudsopgave van alle twintig delen, die tot toen verschenen waren. Het is niet doenlijk ook maar een beeld te schetsen van de veelzijdigheid der onderwerpen, die in de 3400 bladzijden van Scheffers jaargangen zijn behandeld; slechts dit, dat hij — hoeveel hij er ook zelf in geschreven heeft — die geenszins alleen vulde. Hij wist 49 mede-

werkers te inspireren tot onderzoekingen; van dezen leverden ook niet-Doopsgezinden artikelen, die onze geschiedenis raken.

In 1881 — we mogen wel aannemen op zijn instigatie — schreef Teylers Godgeleerd Genootschap een prijsvraag uit voor een levensbeschrijving van Melchior Hofmann. Beide ingeleverde antwoorden werden in 1882 uitgegeven, zowel de Nederlandse van W.I. Leendertz, als de Duitse van F.O. zur Linden. De auteurs kregen wel niet de gouden, maar toch de zilveren penning.

In Scheffers tijd schreef — weer mogen we wel geloven, dat het op zijn aandrang was — J. Craandijk, toen predikant te Haarlem, het eerste populaire boekje, dat hij bescheidenlijk *Iets uit de geschiedenis der Nederlandsche Doopsgezinden* noemde (1889), waarin hij zich aldus voor de beknoptheid ervan verontschuldigt: 'Een geschiedenis der Doopsgezinden, voor zoover die te leveren is, hopen wij van bevoegder hand dan de mijne. Maar daarop meende ik niet te moeten wachten. Reeds lang had ik, evenals velen mijner ambtsbroeders, uitgezien naar een werkje, dat wij onzen leerlingen in handen konden geven en waaruit ook onze leden eenige kennis van ons verleden konden opdoen. Daar 't mij bleek, dat iets dergelijks eerlang wel niet zou verschijnen, besloot ik zelf de hand aan het werk te slaan. Mijn plan vond bij velen instemming. Mocht er maar niet te veel van worden verwacht!' ³⁸ Wij mogen thans wel zeggen, dat het geslacht rondom de eeuwwisseling er veel voordeel van heeft gehad, evenals van het andere catechisatieboek, geschreven door G.E. Frerichs *De Godsdienst in het menschenhart en in de menschenwereld* (1890), waarvan het laatste, vierde hoofdstuk van ongeveer 60 bladzijden op rustige, maar overtuigende toon de vraag: 'Waarom zijn wij Doopsgezind?' beantwoordt door de geschiedenis te schetsen, 'eensdeels omdat die geschiedenis nog altijd nader verdient gekend te worden, anderdeels omdat uit onze geschiedenis onze beginselen het best kunnen gekend worden'. ³⁹

In 1890 legde Scheffer, toen hij 70 jaar geworden was, zijn professoraat neer; hij werd opgevolgd door Samuel Cramer, zoon van A. M. Cramer en kleinzoon van S. Muller. Ook deze heeft met onvermoeide ijver de bouwstenen verzameld voor de geschiedenis der Nederlandse Doopsgezinden. Zelf drukte hij het zó uit: 'Wij hebben gehoopt, dat hij (Scheffer) de geschiedenis onzer broederschap schrijven zou. Sedert ik met hem mocht omgaan heb ik die hoop niet langer gekoesterd. Er moest, meende hij, daaraan nog zoo verbazend veel voorbereidende arbeid voorafgaan'. ⁴⁰

Ik mag over Cramers werk voor de *Bijdragen* kort zijn. Niet omdat hetgeen hij gepresteerd heeft minder zou zijn dan dat van zijn voorganger. Zijn negentien jaargangen zijn in omvang zelfs nog groter dan die van Scheffer: 4342 bladzijden tegenover 3428 en hij heeft eveneens 49 medewerkers weten aan te trekken. Zelf schreef hij waarschijnlijk niet minder dan de ander. Maar omdat Cramers betekenis vooral elders ligt mag ik aan de *Bijdragen* voorbijgaan.

De Hoop Scheffer had nog kort voor zijn sterven (1893) aan W.J. van Douwen, toen predikant te Almelo, die van 1865 tot 1870 bij hem had gestudeerd, geschreven: 'Voor het schrijven eener volledige geschiedenis der vaderen ben ik te ver heen; fragmenten zijn er misschien nog van mij te verwachten, maar een afgerond geheel zeker wel niet. Dit blijve voor jeugdiger krachten over en nadat er meer "vorgearbeitet" is. Breng ook gij een steen aan voor het gebouw!' ⁴¹ Van Douwen leverde die steen vijf jaar later; in 1898 verscheen zijn heel belangrijk boek *Socinianen en Doopsgezinden, Doopsgezinde Historiën uit de jaren 1559-1626*. Cramer heeft het tot stand komen van deze studie waarschijnlijk wel met grote belangstelling gade geslagen, wellicht ook gestimuleerd, want toen ze, na eerst in een tijdschrift te zijn gepubliceerd, als boek zou verschijnen, besprak hij haar inhoud zeer lovend in twee artikelen in de *Zondagsbode*. ⁴²

Bij Cramer promoveerde in 1900 C.B. Hylkema op een proefschrift *Reformateurs, geschiedkundige studiën over de godsdienstige bewegingen uit de nadagen onzer gouden eeuw*; het tweede deel verscheen in 1902. In 1905 behaalde A. Hulshoff de doctorstitel met de *Geschiedenis van de Doopsgezinden in Straatsburg van 1525-1537*. Beide boeken zijn nog steeds niet verouderd, noch ook achterhaald. Wij mogen aannemen, dat Cramer met instemming de verschijning zal hebben begroet van de *Geschriftjes ten behoeve van de Doopsgezinden in de verstrooiing*, waarin tussen 1897 en 1941 zovele historische monografietjes zijn uitgekomen, weliswaar veelal geschreven onder gebruikmaking van vroeger gepubliceerd, breedvoeriger materiaal, maar ze laten op aangename wijze brokjes geschiedenis tot leven komen. ⁴³ Hetzelfde zal het geval geweest zijn ten aanzien van het *Doopsgezind Jaarboekje*, waarin sinds 1902 ook vaak eenvoudig geschreven, maar dikwijls verdienstelijke historische schetsen zijn geplaatst. ⁴⁴ Cramer heeft de belangstelling voor onze geschiedenis gewekt bij niemand minder dan W.J. Kühler en K. Vos, wier namen aan het volgend tijdvak verbonden zullen blijven.

Bronuitgaven

Cramer begon in 1901 met de Leidse hoogleraar F. Pijper de uitgave van de *Bibliotheca Reformatoria Neerlandica*, waarvan hij de delen 2, 5 en 7 (respect. de heruitgave van *Het Offer des Heeren, de oudste verzameling Doopsgezinde martelaarsbrieven en Offerliederen* in 1904, van *Nederlandsche Anabaptistica*, geschriften van Henrik Rol, Melchior Hofmann, Adam Pastor, 'De broederlicke vereeniging' in 1909, en van *Zestiende eeuwse schrijvers over de geschiedenis der oudste Doopsgezinden hier te lande* in 1910) verzorgde. De taak het tiende deel (de geschriften van Dirk Philips) opnieuw uit te geven, heeft hij niet meer kunnen volbrengen; Pijper zette er zich toe en smaakte de voldoening het in 1914 van de pers te laten komen.

Cramer werd in 1912 opgevolgd door Kühler. Deze heeft na drie jaar tussen-ruimte de *Bijdragen* opnieuw laten verschijnen, doch slechts vier keer. In die vier delen staan belangrijke artikelen, bijvoorbeeld dat van G.J. Boekenooogen over *de portretten van Menno Simons* met 12 illustraties (1916), ook al meende hij, dat de beeltenis van de voorzitter van de Geheime Raad en persoonlijke Raadgever van Philips II, Viglius van Aytta, Menno zou voorstellen. K. Vos' (twintig) 'Kleine bijdragen over de Doopersche beweging' (1917) mag niet onvermeld blijven. Kühler zelf leverde een schema voor de algemene geschiedenis der Nederlandse Doopsgezinden⁴⁵ en — zulks tegen K. Vos — over 'het Nederlandsche Anabaptisme en de revolutionnaire woelingen der zestiende eeuw' (1919), waarin hij opmerkt: 'Nauwelijks behoef ik te zeggen, dat ik groote waardeering heb voor de scherpzinnigheid, den speurzin, den onvermoeiden ijver, waarvan zoo vele zijner stukken telkens opnieuw blijk geven. . . Niettemin. . . Het komt mij voor, dat Ds K. Vos in zijne gevolgtrekkingen te ver gaat en dat hij, in verband hiermede, een vrijwel eenvormige revolutionnaire beweging ziet, waar inderdaad aanmerkelijke verscheidenheid heeft geheerscht'.⁴⁶ Vos kon uiteraard het antwoord niet schuldig blijven en publiceerde, zich daarin schijnbaar meer tegen De Hoop Scheffer dan tegen Kühler kantend, een Gidsartikel (dec. 1920), waarin hij opmerkt: 'Op het punt van Münster waren onze Menniste voorvaderen bijster teergevoelig. Nu nog zijn er, die hierover het liefst gezwegen willen hebben. Zij willen bij voorkeur het aangename uit onze historie vermeld zien.' Dan tracht hij het nieuwe beeld in hoofdlijnen te tekenen: 'Inderdaad is er in 1522 een Doopsgezinde hervormingsbeweging in Zürich begonnen. Maar deze heeft geen rechtstreeksch contact met ons land gehad. Hoffman is de tusschenschakel. . . Geheel onafhankelijk van hen begint Melchior Hoffman in Duitschland een chiliastische propaganda. . . In zulk een (sacramentische) kring te Amsterdam verkondigt Trijpmaker, die met Hoffman in Oostfriesland in aanraking was gekomen, het chiliastische geloof en doopt hij ook eenige tientallen. . . In het najaar van 1533 wordt de beweging massaal en daardoor revolutionnair door het optreden van den nieuwen profeet Jan Matthijsz, die 12 zendelingen uitzendt'.⁴⁷

Het jaar daarna publiceerde Kühler in hetzelfde tijdschrift (*De Gids*, augustus 1921) een artikel 'Het Anabaptisme in Nederland' daartegenin. De strijd werd nog voortgezet in de *Zondagsbode*, tot Vos' dood (1926). Tenslotte kon Kühler het onderzoek tot op zijn dagen samenvatten: 'Men weet, dat de beweging zich het eerst te Zürich heeft geopenbaard. . . Overzien wij nu de toestand omstreeks 1530, dan staan wij tegenover een beweging, die een snelle ontwikkeling heeft doorgemaakt. . .; het Anabaptisme was gegroeid, maar ook vergroeid. Naast hooge beginselen droeg het de kiem in zich van verderf. . . als door den kwaden geest van het Anabaptisme geleid, kwamen zij (de zendelingen van Jan Matthijsz). . . te Munster'.⁴⁸

Ook Kühler heeft zich de medewerking weten te verzekeren van niet-doopsgezinde geleerden: L. Knappert, J.C. van Slee en J.S. van Veen. Misschien stelde hij zijn wetenschappelijke eisen te hoog en is het daarom bij vier jaargangen *Bijdragen* gebleven, mogelijk ook was de historische belangstelling sinds het begin der twintigste eeuw getaand. In 1912 voltooide Vos zijn register op de vijftig verschenen *Bijdragen*, Mullers drie *Jaarboekjes* en Gorters drie delen *Lectuur*, onmisbaar voor wie uit de rijke schat dezer verzamelbundels putten wil. In 1914 verscheen zijn slecht gecomponeerde, maar volstrekt onmisbare, grote werk *Menno Simons, zijn leven en werken en zijne reformatorische denkbeelden*, in 1917 zijn diepgaande studie over 'De Doopsgezinden in Antwerpen in de zestiende eeuw' in het *Bulletin de la Commission Royale d'histoire de Belgique*; in 1925 schreef hij nog de brede verhandeling *Het honderdjarig bestaan der Sociëteit van Doopsgezinde Gemeenten in Groningen en Oostfriesland*, maar hij kon deze helaas niet meer zelf uitspreken; N. van der Zijpp las haar op 26 mei voor, vier dagen voor Vos overleed.⁴⁹

Daarna verschenen nog wel enkele monografietjes over zeer beperkte onderwerpen, sommige zeer verdienstelijk, wanneer herdenkingen dat wenselijk maakten, maar in feite is het daarbij gebleven. In Kühlers professorale jaren maakten de Doopsgezinden in ons land zich druk om het 'Eigene', dat soms vergeten was en vaak miskend werd. De eerste, die daarover afzonderlijk, buiten de *Zondagsbode*, waarin een discussie daarover gevoerd werd, publiceerde, was P. Vis van Arnhem (1929). Daarna volgden nog enkele anderen.

Voortgezet onderzoek

J. Yntema schreef (1930) een met graagte gebruikte brochure *De Doopsgezinden*, waarin de zo verschillend aangelegde broeders en zusters zich toch blijkbaar zo zeer herkend hebben, dat latere uitgaven ervan in de *Geschriftjes ten behoeve van de Doopsgezinden in de Verstrooiing*, tot in de tweede wereldoorlog, grif verkocht werden.⁵⁰

Toen Kühlers meesterstuk *Geschiedenis der Nederlandsche Doopsgezinden in de zestiende eeuw* verschenen was (1932), moest iedereen, zelfs degene, die niet wenste te aanvaarden, dat de Waterlanders de Doopsgezinden-in-de-rechte-lijn waren, erkennen, dat we nu toch werkelijk het standaardwerk over de eerste eeuw van ons bestaan hadden gekregen, maar de auteur kon er maar met moeite toe overgehaald worden ook het vervolg te schrijven. Hij naderde in het eerste stuk van zijn tweede deel tot ongeveer 1650; bij zijn overlijden (1946) had hij slechts één hoofdstuk van het tweede stuk gereed. Ik probeerde de volgende halve eeuw in kaart te brengen in mijn *Galenus Abrahamsz* (1954). P. van der Meulen had gehoopt nog bij Kühler te promoveren; hij mocht echter de doctorsbul pas uit

handen van W.J. Kooiman ontvangen, toen hij zijn dissertatie over *De wording der Algemene Doopsgezinde Sociëteit* had verdedigd (1947). N. van der Zijpp, na Kühlers heengaan belast met het onderricht in de Mennonitica, verplichtte onze Broederschap in 1952 met zijn tot op die jaren lopende *Geschiedenis der Doopsgezinden in Nederland*, het eerste complete overzicht onzer geschiedenis. Nadat de *Bijdragen* opgehouden hadden te bestaan zochten historisch geïnteresseerden plaatsing voor de resultaten van hun onderzoekingen in de *Zondagsbode* en het *Jaarboekje*, na de oorlog in het *Algemeen Doopsgezind Weekblad* en de boekjes van de Commissie ter Publicatie.

In 1948 deed Van der Zijpp een poging om een studiegroep voor doopsgezinde geschiedenis op te richten; zijn plan was een tijdschrift uit te geven (als zodanig heeft van 1952-1963 *Stemmen uit de Doopsgezinde Broederschap* gefungeerd), voorts zou de groep ook afzonderlijke geschriften in de reeks van de Commissie ter Publicatie mogelijk moeten maken, archiefonderzoek stimuleren en herdrukken van de schaars te vinden documenten verzorgen. Er zouden voor de stichting twee bijeenkomsten gehouden worden op zaterdag 6 en zondag 7 november (1948). Op de eerste avond zou Van der Zijpp spreken over doopsgezinde geschiedschrijving, zondagmiddag zou het mijn beurt worden. Ik herinner mij een lezing over het geloof der Vaders te hebben voorbereid, maar de zeer geringe opgave van deelname maakte het noodzakelijk de oprichtingsvergadering tot één middag te beperken. Die had op 18 december in Den Haag plaats. De zestien aanwezigen kozen Van der Zijpp tot voorzitter en Mej. M.J. Kuitse tot secr.-penningmeesteresse. Pas op 3 mei 1952 kwam er een tweede bijeenkomst in Zaandam; de veertien saamgekomenen bepaalden de contributie op f 2,50 en spraken uit dat een enquête, waaruit zou kunnen blijken, wie voor welk onderdeel der historie belangstelling had en eventueel zijn onderwerp ter vergadering zou willen bespreken, gewenst was. Daarna volgde een mededeling mijnerzijds over de ontwikkeling van het Spiritualisme onder de Nederlandse Doopsgezinden.

Op de enquête werd zeer bevredigend gereageerd, maar de bereidheid tot het houden van inleidingen of lezingen was gering. Sindsdien zijn de historici als enkelingen aan de arbeid gegaan. Er zou een lijst opgesteld kunnen worden van zeker twintig brochures over gemeentelijke of regionale geschiedenis, van zes of zeven kleinere en grotere boeken en waarschijnlijk een honderdtal langere historische artikelen of artikelreeksen in verschillende periodieken, maar een samenbundeling der krachten is toen niet gelukt. Zij moge nu tot stand komen in de Doopsgezinde Historische Kring.

¹ J. Huizinga, *Verzamelde Werken* (9 dln; Haarlem, 1948-1953) II, 454.

² Huizinga, *Werken*, VII, 102.

³ Guy de Brès, *De Wortel, den oorspronck ende het fundament der Weederdooperen of Herdooperen van onsen tyde. Anno 1565. Ende nv wt der Franch. talen. . ouergheset door J. d. R.* (s.l., 1570); H. Bullinger, *Von dem unverschampten fräfel, ergerlichem verwyrren unnd unwarhafften leeren der selbgesandten Widertöuffern* (Zürich, 1531); *Dez., Teghens de Wederdoopers, ses boecken, nv eerst wt de Latijnsche Tale in Nederduijtsch ouergesteld, door G. Nicolaj* (Embden, 1569). Voor het hele probleem H. Fast, *Heinrich Bullinger und die Täufer, Ein Beitrag zur Historiographie und Theologie im 16. Jahrhundert* (Weierhof, 1959).

⁴ S. F. Rues, *Tegenwoordige staet der Doopsgezinden of Mennoniten in de Vereenigde Nederlanden* (Amsterdam, 1745) 2 vlg. Menno Simons, *Das Fundament des christelycken leers*, opnieuw uitgegeven en van een Engelse inleiding voorzien door H.W. Meihuizen (Den Haag, 1967) 202.

⁵ *Martelaerspiegel der werelose christenen t'zedert A^o 1524* (Haerlem, 1531), 'Inleydinge', fol. 50-53.

⁶ *Chronica, Zeytbuch vnd geschychtbibel von anbegyn bisz inn disz gegenwertig M.D. xxxj jar. . . Durch Sebastianum Francken von Wörd. . .* (Ulm, 1536), 'Chronica der Römischen Ketzer', fol. CCXXXvo.

⁷ *Historie der warachtighe getuyghen Jesu Christi. . .* (Hoorn, 1617), fol. 2.

⁸ *Het Bloedigh Tooneel der Doops-gesinde en Weereeloose Christenen. Die om het getuygenisse Jesu hares Salighmaeckers geleden hebben en gedoodt zijn, van Christi tijd af tot dese onse laetste tijden toe. . . Door T. J. V. B.* (Dordrecht, 1660), fol. 305.

⁹ J. Mehrning, *Baptismi Historia* (Dortmund, 1646-1647); P. J. Twisck, *Chronyck vanden Onderganc der Tyrannen* (Hoorn, 1619-1620).

¹⁰ Ph. à Limborch, *Historia Inquisitionis* (Amsterdam, 1692) fol. 16.

¹¹ Galenus Abrahamsz, *Verdediging der Christenen, die Doopsgesinde genaamd worden, beneffens korte grondstellingen van hun gelove en ieere* (Amsterdam, 1699) 29-31.

¹² H. Schijn, *Uitvoeriger verhandeling van de geschiedenis der Mennoniten* (Amsterdam, 1744), 'Voorreden van Jacobus van Zanten' xxv-xxvi.

¹³ H. Schijn, *Geschiedenis dier Christenen, welke in de Vereenigde Nederlanden onder de Protestanten Mennoniten genaamd worden; . . . op nieuws uit het Latijn vertaald. . . door Gerardus Maatschoen* (Amsterdam, 1743) 224-233.

¹⁴ V. P., *Successio Anabaptistica, Dat is Babel der Wederdoopers, eensdeels in Duytsland maer principael in Nederlandt* (Coloniae, 1603); en I. H. V. P. N., *Het beginsel en voortganck der geschillen, scheuringen en verdeeltheden onder de gene, die Doopsgesinden genoemd worden* (Amsterdam, 1658). Beide herdrukt in *Bibliotheca reformatoria Neerlandica*. S. Cramer, ed. (s-Gravenhage, 1910) VII, resp. 24 vlg. en 515 vlg.

¹⁵ M. Schagen, *De Kerk der Nederlandsche Doopsgezinden in derzelver Reformatie vertoond en met de Kerkhervorming in 't gemeen tegen alle bezwaering verdedigt* (Haarlem, 1743) 21, 18 en 146.

¹⁶ *Verslag wegens den Staat der Algemeene Doopsgezinde Sociëteit in Holland voor den jare 1827*, 61 vlg.

¹⁷ Archiefstuk A 765 der Verenigde Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam, thans in het Gemeentelijk Archief aldaar.

¹⁸ Archiefstuk A 733.

¹⁹ Archiefstukken A 737 en 753.

²⁰ A.M. Cramer, *Het leven en de verrigtingen van Menno Simons, voorafgegaan door eene inleidende verhandeling over den oorsprong en de opkomst der Doopsgezinden voornamelijk in de Nederlanden* (Amsterdam, 1837), 9 vlg., 19 en 35.

²¹ *Jaarboekje voor de Doopsgezinde Gemeenten in de Nederlanden* (1837) iv vlg.

²² *Verslag A. D. S.* 1829, 12.

²³ S. Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Friesland* (Leeuwarden, 1839), 'Voorberigt', ii.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ *Jaarboekje 1838 en 1839* (1840) 79.

²⁶ *Ibidem*, 130, 139 en 141 vlg.

²⁷ J.H. Halbertsma, *De Doopsgezinden en hunne Herkomst benevens eenige Kerkredenen* (Deventer, 1843) 380-382.

²⁸ S. Muller, *Beoordeling van eenige kerkredenen van J.H. Halbertsma* (Amsterdam, 1844) 48. [Overdruk uit: *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1843, 1844)].

²⁹ S. Blaupot ten Cate, *Gedachten over de getalsvermindering bij de Doopsgezinden in Nederland, naar aanleiding der schets van den Heer J.H. Halbertsma over de herkomst der Doopsgezinden* (Amsterdam, 1844) 25.

³⁰ Sj. Hoekstra, *Nog iets over het eigenlijke wezen van den Doopsgezinden Christen* (Hoorn, 1851) 6.

³¹ D.S. Gorter, *Onderzoek naar het kenmerkend beginsel der Nederlandsche Doopsgezinden, benevens een aanhangsel bevattende eene beantwoording en toelichting van de voorstelling en beoordeling der Doopsgezinde beginsels door Prof. J.H. Scholten in zijne leer der Hervormde Kerk* (Sneek, 1850) 21.

³² C. Sepp, *Kerkhistorische Studien* (Leiden, 1885) 4.

³³ *Doopsgezinde Lectuur tot bevordering van christelijke kennis en Godzaligheid*, verzameld door D.S. Gorter, II (1856) 111 vlg.

³⁴ *Doopsgezinde Lectuur*, D.S. Gorter en S. Hoekstra Bzn, red., III (1858) 325 vlg.

³⁵ *Doopsgezinde Bijdragen*, Dr D. Harting en P. Cool, red., I (1861) v-vi.

³⁶ *Doopsgezinde Bijdragen*, II (1862) v en vii.

³⁷ J.G. de Hoop Scheffer, *Geschiedenis der kerkhervorming in Nederland van haar ontstaan tot 1531* (Amsterdam, 1873) 613.

³⁸ J. Craandijk, *Iets uit de geschiedenis der Nederlandsche Doopsgezinden* (Arnhem, 1889) 3.

³⁹ G.E. Frerichs, *De Godsdienst in het menschenhart en in de menschenwereld* (Sint Anna Parochie, 1890-1905) hoofdst. iv, A IV, 20.

⁴⁰ *Doopsgezinde Bijdragen*, Dr S. Cramer, red., XXXIV (1894) 3.

⁴¹ W.J. van Douwen, *Socinianen en Doopsgezinden, Doopsgezinde Historiën uit de jaren 1559-1626* (Leiden, 1898), 'Voorrede', 1.

⁴² *De Zondagsbode, Doopsgezind Weekblad* XI, nrs. 31 en 32, (5 en 12 juni 1898).

⁴³ Te denken valt hierbij aan de vier opstellen over het ontstaan onzer broederschap,

resp. van S. de Waard (No. 1), E.M. ten Cate (No. 14), T.H. Siemelink (Nos. 45, 48 en 49) en W.J. Kühler (No. 53); aan kenschetsen van figuren als Hans Denck (No. 3), Menno Simons (Nos. 8-10), Johannes Stinstra (No. 18), Hans de Ries, (No. 30), Adam Pastor (No. 33), Melchior Hofmann (No. 40), Balthasar Hubmaier (No. 44) en Galenus Abrahamsz (No. 54); voorts aan de periode der martelaren (Nos. 13, 23 en 25), broederschappen en gemeenten buiten Nederland (Nos. 17, 58-60). De reeks van 61 nummers eindigt met J. Yntema, Wij Doopsgezinden (zie noot 50).

⁴⁴ Over personen werd nogal eens geschreven: Jan van Leiden (1903), Menno (1912 en 1936), Uilke Reitzes (1931), Pieter Ris (1940), Jacob Spits (1941), Hendrik Rintsjes (1968), Jan de Liefde (1970), afgezien nog van de In memoriams; over martelaren (1907, 1939, 1952 en 1973); over afzonderlijke gemeenten: Grouw (1917), Tjalleberd (1919), Wageningen (1927), Haarlem (1935), 's-Gravenhage (1960), Heerenveen (1963), Balk (1964 en 1965), Joure (1970); over de gemeenten in Twente (1929), in Duitsland (1913), in Oost-Friesland (1955 en 1974), op Java (1913), in Rusland (1922-1924 en 1926); over de Hutteren (1938); over voordopers Doperdom (1934), over reacties op de val van Münster (1971) en over de Wereldcongressen (1926, 1937, 1949, 1963 en 1973).

⁴⁵ W.J. Kühler, 'De vier tijdvakken van de geschiedenis der Doopsgezinden in Nederland', *Doopsgezinde Bijdragen*, LIV (1917) 1-8.

⁴⁶ *Doopsgezinde Bijdragen*, LVI (1919) 124-212.

⁴⁷ K. Vos, 'Revolutionaire Hervorming', *De Gids*, LXXXXIV (1920) 434, 437-439.

⁴⁸ W.J. Kühler, *Geschiedenis der Nederlandsche Doopsgezinden in de zestiende eeuw* (Haarlem, 1932) 7, 21 vlg., 51, 73.

⁴⁹ K. Vos, *Het honderdjarig bestaan der Sociëteit van Doopsgezinde Gemeenten in Groningen en Oostfriesland* (Groningen, 1926) 3.

⁵⁰ Namens de Algemene Nederlandse Doopsgezinde Predikantenvereniging uitgegeven door De Tijdstroom, Lochem (s.a., 1930?); daarna, herzien, als laatste in de reeks *Geschriftjes ten behoeve van de Doopsgezinden in de Verstrooiing* (No. 61).

J.P. Jacobszoon

Beknpte bibliografie van doperse literatuur (1945-heden)

1. 1945-1955

Wie voor de opdracht staat een overzicht te geven van 'doperse' literatuur uit ruwweg de eerste tien jaren na de Tweede Wereldoorlog, zit met een bijkans onmogelijke opgave. Zinloos is het bovendien alle beweegredenen mee te delen, waarom iets als 'een bloemlezing uit een bibliografie' er tenslotte uitziet zoals die hier te vinden is.

Het kan er slechts om gaan enige schade in te halen, om, als in een museum — hoezeer de beoefening der geschiedenis ook een levende zaak is! — hier en daar op iets te wijzen, de aandacht op enkele belangrijke of interessante dingen te richten. Wie andere boeken of zaken vermeld had willen zien, heeft bijvoorbeeld gelijk, wie meent dat er dingen vergeten zijn, mag ook dat rustig denken; volmaaktheid is verre te zoeken. Belering is de schrijver zeer welkom, enige 'verbeelding' omtrent wat hier volgt, hem verre, juist omdat hij — en dat is haast de enige zekerheid — overduidelijk van allerlei tekortkomingen in een rubriek als deze weet. Bij voorbaat dus verontschuldigen en voor iedereen vrij spel.

Encyclopedieën

Onontkoombaar, in de zin van werkelijk onmisbaar voor talloze gegevens over onze wereldhistorie, lijkt mij in de allereerste plaats de vermelding van *The Mennonite Encyclopedia*, een vierdelig standaardwerk, althans uiterst gewichtig naslagwerk, in de jaren 1955-1959 (wij zijn daarmee dus al op en over de grenzen van het beoogde tijdvak heen) te Scottdale, Pa., onder diverse redacteurs en met de hulp van ontelbare medewerkers verschenen. Hét grote werk, vertaling en voortzetting van het in 1913 door Christian Hege en Christian Neff begonnen *Mennonitisches Lexikon*, Frankfurt am Main und Weierhof/Pfalz 1913 — Karlsruhe 1967, (gedeeltelijk moderner dus ook); zonder ook maar iemand tekort te willen doen moge wellicht in een nederlandstalig tijdschrift in dit verband de

naam van Prof. Dr N. van der Zijpp worden genoemd.

Zeker, de regelmatige gebruiker stuit vaak op allerlei onnauwkeurigheden, tekorten, vergissingen, weglatingen. Zo'n benadering is trouwens verkeerd, zeker voor een eerste druk, daarbij de vele verschillende bijdragers en de wel heel lange, doch in wereldhistorisch opzicht begrijpelijke, looptijd in aanmerking genomen. Wie van allen, die bij de totstandkoming van deze uitgave betrokken waren, zou trouwens de illusie hebben gehad het laatste, althans geen verkeerd woord of jaartal te hebben gezegd? Dogmatiek is niet de sterkste zijde van deze encyclopedie, historisch en bibliografisch is er bijzonder veel te vinden. Trouwens, aanvullingen zijn mogelijk en vormen een belangwekkende bezigheid voor geïnteresseerden. Hoe dan ook, wie ook maar iets wil beginnen op het gebied van de Mennonitica, begeve zich tot dit werk; bibliotheken, en daarnaast de handel (antiquariaat!), kunnen iedereen van het unieke belang overtuigen. . .

Täuferquellen

Blijven wij nog een moment bij naslagwerken als bovengenoemde, dan moet hier ook gewezen worden op de *Quellen zur Geschichte der Täufer*, Band IV over *Baden und Pfalz* door Dr Manfred Krebs, Gütersloh 1951, en Band V over *Bayern, II Abteilung* door Prof. Dr Karl Schornbaum, id.; voortzetting van een sinds 1930 verschenen — en daarmee nemen wij opnieuw een onontkoombaar ruimer tijdsbestek in ogenschouw — serie doperse documenten in de *Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte*. Daarnaast verschenen als vierde deel in de *Urkundliche Quellen zur hessischen Reformationsgeschichte* de verzameling *Wiedertäuferakten 1527-1626*, Marburg 1951, alsook het eerste deel van Dr Leonhard von Muralt en Dr Walther Schmid over *Zürich*, in de reeks *Quellen zur Geschichte der Täufer in der Schweiz*, Zürich 1952.

In al deze boeken krijgt men te doen met belijdenissen, getuigenissen, verhoren, vonnissen e.d., de vroege jaren van het Doperdom in de desbetreffende gebieden weergevend. Academisch werk van hoog gehalte, werk waaraan ook in de afgelopen decennia gewerkt is en wordt. In velerlei opzicht een uiterst kostbare en moeizame arbeid, maar een bron van kennis omtrent inzichten en opvattingen van onze voorvaders en hun tegenstanders; het woord gesprekspartner zou bepaald te weinig de strijd en vinnigheid, de vasthoudendheid ook, weergeven. Veel van wat hier geboden is wacht nog op verdere, dikwijls ook dogmatische, systematische uitwerking.

Jaarboeken en tijdschriften

Naast deze grote verzamelwerken is het goed de kleinere, doch evenzeer onmis-

bare tijdschriften niet te vergeten. Het vertrouwde *Doopsgezinde Jaarboekje*, in 1902 voor het eerst uitgekomen en in 1943 gestaakt, kon na de oorlog voor het eerst weer het licht zien in 1949. Eigenlijk behoeft het, voor wie vertrouwd is met broederschap en gemeente, hier nauwelijks vermeld. Toch geeft het, vanwege dikwijls belangwekkende historische en andere opstellen alsook voor berichten omtrent levenden en doden, van jaar tot jaar een interessant overzicht voor tijdgenoot en nageslacht. Datzelfde geldt voor de Duitse pendant, *Mennonitischer Gemeinde-Kalender*, bij onze oosterburen sinds 1951 weer uitgekomen (sinds 1971 luidt de titel: *Mennonitisches Jahrbuch*). Net als ons eigen *Jaarboekje* met overzichten van gemeenten en organisaties van en voor onze geloofsgemeenschappen, steeds met verwijzing eveneens naar o.a. de Franse en Zwitserse broederschappen. Wie daarnaast zich nog op werelddelen buiten Europa concentreert, krijgt een duidelijk beeld van het werelddopendom, al hebben overzeese jaarboeken in het algemeen een strikt zakelijke stijl, dus zonder wat eertijds 'mengelwerk' heette.

Naast deze, voor een breed publiek — zoals dat heet — bestemde lectuur, verscheen vanaf 1952 *Stemmen uit de doopsgezinde broederschap* (Assen 1953), min of meer ter opvolging van de befaamde *Doopsgezinde Bijdragen*, die, met enige onderbreking, van 1861 tot 1919 vele gegevens omtrent onze traditie het licht deden zien. Wie beide verzamelingen bezit, en daarnaast bedenkt dat het sinds de herfst van 1946 verschenen *Algemeen Doopsgezind Weekblad* eveneens in bepaalde perioden en in bijzondere nummers aandacht aan de geschiedenis wijdde, heeft, voorzover het vrij gemakkelijk toegankelijke periodieken betreft, een mogelijkheid tot brede oriëntatie. De wens moge hierbij eens uitgesproken worden dat er inhoudsregisters worden samengesteld, zoals dat van de eerste vijftig jaargangen van de *Doopsgezinde Bijdragen* en de daaraan voorafgaande kleinere periodieken gebeurde (*D.B., Register*, Leiden 1912). Slechts zo wordt de bruikbaarheid verhoogd en bewaard; wie zet zich tot dit werk; welke 'instantie' geeft daartoe een opdracht? Hoe ondankbaar zulk werk misschien is, monnikenwerk, toch zullen vele beoefenaars van de geschiedenis er zeer mee ingenomen zijn.

Wat Duitsland betreft, vinden wij hier eveneens een parallel: de *Mennonitische Geschichtsblätter* kwamen in 1949 weer opdagen en vormden in de loop der tijd een in gewicht toenemend, wetenschappelijk georiënteerd dopers historisch tijdschrift. Wanneer zulks ook van onze uitgave(n) gezegd kan worden, zullen wij ons als Nederlandse Doopsgezinden gelukkig mogen prijzen.

Om nog een ogenblik in deze tijdschriftenrubriek te blijven: van bijzonder hoog gehalte is *The Mennonite Quarterly Review*, waaraan vooral de naam van Harold S. Bender verbonden is. Sinds 1927 is dit wel het voornaamste tijdschrift van en over de Doopsgezinden, en, ofschoon te Goshen, Ind., uitgegeven, van een werkelijk internationale allure, met vaak grondige aandacht voor ontstaan, ver-

spreiding en huidige situatie van het Doperdom. Dat Nederland daarin bepaald niet overwegend aan bod komt, zal wel vooral liggen aan de achtergrond, ook theologisch wellicht, van die groep Amerikaanse geloofsgenoten waaruit dit belangrijke tijdschrift voortkomt, doch waarschijnlijk evenzeer aan de geringe Nederlandse belangstelling; hier, als bij de registers, de wens dat de toekomst wat dat betreft beloften inhoudt.

Iets beter ligt dat, dunkt mij, wat het door Cornelius Krahn, sinds 1946, uitgegeven, veel geïllustreerde *Mennonite Life*, North Newton, Kansas, betreft. Niet alleen studeerde hij een aantal jaren in Nederland, tot op de huidige dag heeft hij er veel contacten; zijn grote publicaties betreffen ook Nederlandse onderwerpen, o.a. zijn dissertatie over *Menno Simons*, Karlsruhe 1936. Dezelfde auteur gaf in 1951, eveneens in North Newton, zijn tweede druk uit van een beknopte levensbeschrijving van deze vader der Nederlandse Doopsgezinden, onder dezelfde titel; beide werken in de Duitse taal. Vanaf de derde druk verzorgde hij bovendien de heruitgave van C. Henry Smith's bekende *The Story of the Mennonites*, Newton 1950.

Tenslotte zij, voor wij nog wijzen op een aantal monografieën, in het kader van naslagwerken nog de aandacht gevestigd op het vervolg van de geschiedschrijving van de doopsgezinde wereldcongressen, in de tien na-oorlogse jaren gehouden te Goshen, Ind. en North Newton, Kansas (augustus 1948), alsook te St. Chrischona bij Bazel (augustus 1952). De verslagen van dit vierde en vijfde wereldcongres behoren in de internationale sfeer, waarmee onze historiografie zich bezig houdt, niet vergeten te worden. Misschien ware er reeds uit die congresboeken schetslijnen van en voor een systematische twintigste-eeuwse doperse bezinning te schrijven.

Nederlandse monografieën

Voorzover het typisch zelfstandige onderwerpen aangaat, komen wij voor de periode 1945-1955 (zoals gezegd dus, ruwweg) allereerst uit bij J.H. Wessel, *De leerstellige strijd tusschen Nederlandsche Gereformeerden en Doopsgezinden in de zestiende eeuw*, Assen 1945, een historisch-dogmatische verhandeling over de verschillende opvattingen tussen deze beide tradities. Het spreekt vanzelf dat het dan gaat over kwesties als doop en avondmaal, overheid en eed, menswordingsleer en heiligmaking — nauw met elkaar verbonden — en eschatologie. Het komt mij voor dat dit boek nooit echt aan zijn trekken gekomen is en altijd nog wácht; voor een eventueel toekomstig gesprek — die zijn er overigens, juist in de zwingliaans-calvinistische sfeer herhaaldelijk geweest — biedt het een schat aan stof; vooral de toon van het boek is mild, niet polemisch ingesteld.

In dit verband moge, in het voorbijgaan, worden gewezen op J. Lindeboom,

De confessionele ontwikkeling der reformatie in de Nederlanden, 's-Gravenhage 1946, waarin op meer afgewogen wijze dan vroeger geschiedde, gepoogd wordt het aandeel van de diverse hervormingsgezinde stromingen in ons land aan te geven.

Als bijdrage tot onze geschiedenis in later eeuwen publiceerde P. van der Meulen *De wording der Algemene Doopsgezinde Sociëteit*, Wormerveer 1947, waarvan de waarde echter veel groter zou zijn geweest wanneer de aandacht zich ook had uitgestrekt tot het samenstellen van inhoudsopgave en vooral registers; de gehele verhandeling blijft nu wat in de schaduw. Aanmerkelijk veel voornamer werd hoofdstuk XI van W.J. Kühler, *Geschiedenis van de Doopsgezinden in Nederland*, Haarlem 1950, handelend over het gemeentelven van 1650 tot 1735, met een levensbericht door Chr. P. van Eeghen. Door alle jaren heen zal de naam Kühler, als die van S. Blaupot ten Cate, met grote erkentelijkheid worden genoemd, waarachtig meesters onder de kerkhistorici; ware er plaatsruimte, men zou niet uitgesproken raken over aandacht, opvattingen en hoog wetenschappelijk gehalte!

Kühlers opvolger N. van der Zijpp gaf een korte levensbeschrijving uit, getiteld *Menno Simonsz*, Amsterdam 1948, en verrijkte de literatuur met zijn *Geschiedenis der Doopsgezinden in Nederland*, Arnhem 1952, tot op dit moment hét boek voor wie een volledig overzicht zoekt. Min of meer als reactie op het geschrift *Doopsgezind belijden nu*, Amsterdam 1954, hield Van der Zijpp zijn Openbare les bij de aanvaarding van zijn lectoraat over *De belijdenisgeschriften der Nederlandse Doopsgezinden*, Haarlem 1954.

Aan de huidige lector, H.W. Meihuizen, danken wij uit de eerste na-oorlogse decade, naast *Doopsgezinde kenmerken en eigenaardigheden*, Amsterdam 1948, vooral zijn *Galenus Abrahamsz*, Haarlem 1954, een heldere en uitvoerige beschrijving van deze belangrijke zeventiende-eeuwse leidersfiguur onder de Menisten; in velerlei opzicht, in de beste zin van het woord, een boek 'uit de school van Kühler'.

H. Bremer en L.D.G. Knipscheer kwamen met *Wie zijn wij?*, Groningen 1947, de laatste eveneens met *Verhalen uit de Doopsgezinde geschiedenis*, Amsterdam 1953, poging om op het erfgoed uit de *Martelaerspiegel* de aandacht te vestigen. Daarmee is de 'Groninger bijdrage' nog niet ten einde: de geschiedenis van de Doopsgezinden aldaar werd vertolkt door H. Dassel Sr met *Menno's Volk in Groningen*, Groningen 1952, blijk van grote liefde voor en veel kennis van onze geloofsgemeenschap in die stad.

Over het Münsterse avontuur schreef A. F. Mellink, *De Wederdopers in de Noordelijke Nederlanden*, Groningen - Djakarta 1954, een uitvoerige studie, een echt knap boek, strekkend tot herwaardering van wat er op deze vleugel van het Doperdom te vinden valt.

Buitenlandse monografieën

Te vermelden waren beslist eveneens enige biografieën over vaderlandse menniste geslachten of ondernemingen, onze ruimte reikt alleen nog maar voor het slechts wijzen op onmisbare buitenlandse publicaties in de aangegeven jaren verschenen. Harold S. Bender, de grote stimulator van geschiedbeoefening, kwam met *Conrad Grebel*, Goshen 1950, terwijl Fritz Blanke bij dezelfde, Zwitserse ontstaansperiode verbleef met *Brüder in Christo*, Zürich 1955. Over de Dopersen rond Bern publiceerde Delbert L. Gratz, *Bernese Anabaptists*, Goshen 1953.

Evenals Galenus Abrahamsz kwam Pieter Cornelis Plockhoy uit Zierikzee. Over hem en zijn idealistisch 'kolonialisme' in het Amerikaanse Nieuw-Nederland schreven Leland en Marvin Harder, *Plockhoy from Zurich-see*, Newton 1952, een interessant stuk doperse geschiedenis overzee; onlosmakelijk aan onze traditie zit immers het sociale aspect vast (terecht door Mellink onderstreept), gemeenschapsleven in het licht van het nieuwe Rijk — Huttersten!

Welbekend in ons land is de naam van John Horsch; in de achtergronden treden wij niet, vermelden evenwel zijn *Mennonites in Europe*, Scottdale 1950². A.H. Unruh gaf een uitgebreid overzicht in *Die Geschichte der Mennoniten-Bruedergemeinte 1860-1954*, Winnipeg 1954. Van John C. Wenger verscheen *Glimpses of Mennonite History and Doctrine*, Scottdale 1949³; een man met een zeer uitgebreid oeuvre!

Een zeer bijzonder werk is dat van Robert Friedmann, *Mennonite Piety Through the Centuries*, Goshen 1949; bij uitstek kenner van de Huttersten heeft hij zich in dit boek uitvoerig bezig gehouden met de verhouding Doperdom - Piëtisme alsook, en dat is bijzonder waardevol, met stichtelijke lectuur uit de jaren 1600-1800. Met *War, Peace and Nonresistance*, Scottdale 1946, en *The Mennonite Church in the Second World War*, Scottdale 1951, begaf Guy F. Hersberger zich op vertrouwd dopers gebied, wat evenzeer geldt voor Melvin Gingerich, *Service for Peace*, Akron 1949, het hulpwerk beschrijvend. Over de Zuidamerikaanse geloofsgenoten publiceerde J. Winfield Fretz, *Pilgrims in Paraguay*, Scottdale 1953.

Nogmaals, tenslotte: ondanks de hier geboden veelheid materiaal is het niet meer dan een keuze. Hopelijk komt het eenmaal tot de uitgave van een nieuwe catalogus van ons boekenbezit, nu ondergebracht in de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam. De catalogus van Dr J.G. Boekennoogen dateert immers van 1919.

I.B. Horst

Brandpunten in de studie van de Radikale Reformatie

Halverwege de zeventiger jaren, nu herdacht wordt dat 450 jaar geleden de doperse beweging in Zürich ontstond — en ter gelegenheid van de wedergeboorte van de *Doopsgezinde Bijdragen* — lijkt het een geschikt moment na te denken over de stand van de studie der Radikale Reformatie en over enkele thema's, die in recente studies en onderzoek aan de orde zijn gesteld. We lezen tegenwoordig veel over de doperse beweging, niet alleen in de doopsgezinde pers, maar ook in wijder verband, zowel kerkelijk als niet-kerkelijk, en vooral in tijdschriften met een serieus en vaak wetenschappelijk karakter. Wat zijn nu de brandpunten in deze belangstelling? Moet dit vooral gezien worden als een academische bezigheid, die beoefend wordt op enkele universiteiten en seminaries? Wel is het zo dat deze belangstelling voornamelijk tot uiting komt in proefschriften, kritische tekst-uitgaven etc. — grotendeels toch zaken die behoren bij de universitaire arbeid. In hoeverre is dit materiaal nu bruikbaar voor een beter verstaan van het wezen van de doperse beweging? Heeft het Doperdom nog betekenis voor deze tijd, heeft het nog iets inspirerends te zeggen over kerk en wereld, en de vernieuwing ervan? Serieuze overweging van deze vragen en van mogelijke antwoorden zou op een symposium beter tot zijn recht komen dan in een enkel tijdschriftartikel. Maar wat volgt zal hopelijk leiden tot verdere doordenking. In ieder geval zullen we moeten zorgen voor een duidelijker referentiekader en een scherper perspectief, zowel in historisch als in theologisch opzicht, willen we op de hoogte blijven van de ideeën in de vele boeken, die de laatste tijd op onze schrijftafel terecht komen.

Het groeiend aantal boeken en artikelen is inderdaad opvallend. Diegenen van ons, die zich op dit terrein specialiseren, bevinden zich letterlijk in een woud van publicaties. Het is geen eenvoudige opgave zowel de inhoud van de verschillende boeken bij te houden als ook de grote lijnen duidelijk in het oog te houden.¹ In 1930 kon een vooraanstaand Duits historicus nog wijzen op het feit dat het Doperdom vrijwel genegeerd werd als onderwerp van onderzoek en hierover opmerken: 'Die Täufer sind nicht nur Stiefkinder der Reformation, sondern auch der Forschung gewesen'.² De Verein für Reformationsgeschichte zag in deze

omstandigheid aanleiding de uitgave van bronnen in de serie *Quellen zur Geschichte der Täufer* op zich te nemen. Hierin zijn reeds dertien delen verschenen en het hoge peil van deze kritische tekstuutgaven is een stimulans geweest soortgelijke series in Zwitserland, Nederland en de stad Münster op te zetten.³ Wanneer men in 1975 deze bronnenpublicaties en tevens de groeiende stroom monografieën overziet, kan men niet op redelijke gronden de klacht uit de dertiger jaren herhalen, die sprak van 'diesen unerträglichen Zustand'.

Het is niet onze bedoeling hier aan te tonen hoe verspreid de *Täuferforschung* inmiddels plaatsvindt; wel moet worden beklemtoond dat de vele publicaties niet alleen het werk van Doopsgezinden zijn. Het gezelschap van geleerden, die zich met dit onderwerp bezighouden, bevat vele tradities. Deze verscheidenheid is een van de inspirerende aspecten voor de specialisten op dit gebied. De *Täuferquellen* zijn het resultaat van toegewijde arbeid van Lutherse en Hervormde geleerden in Duitsland. Eerder zijn reeds de bronnen met betrekking tot Münster en Moravië door Rooms- en Oud-Katholieken uitgegeven. Het oecumenisch karakter van het onderzoek over de Radikale Reformatie heeft in belangrijke mate bijgedragen tot een beter verstaan van de doperse beweging.⁴ Het aandeel van Doopsgezinde zijde is evenwel aanzienlijk, vooral wat betreft het publiceren van monografieën. Als kerkgenootschap, dat rechtstreeks van de eerste Dopers afstamt, dragen de Doopsgezinden de verantwoordelijkheid de identiteit van de traditie te bewaren en de waarde ervan voor de opdracht van de kerk in de wereld te ontdekken en aan te tonen. Wanneer de Doopsgezinden echter het belang van hun traditie zouden overdrijven — om maar te zwijgen van het tegendeel: de traditie zouden negëren — dan zal hun rol spoedig worden overgenomen door geestverwanten van andere origine. Ze verkeren in de gelukkige omstandigheid dat tegenwoordig het dopersdoopsgezind complex van leer en leven steeds intensiever wordt bestudeerd door theologen, historici en sociologen. Niet dat de Doopsgezinden het onderzoek van hun eigen traditie nu wel zouden kunnen opgeven. De manier, waarop zij zelf hun traditie beleven, en hun opvatting over een bepaalde wijze van leven zijn zaken, die niet door outsiders kunnen worden overgenomen. De geschiedenis komt beter tot zijn recht wanneer de onderzoeker een sympathieke houding tegenover het onderwerp heeft dan een min of meer vijandige. Ook de Doopsgezinden zelf zullen hoge maatstaven bij hun geschiedbeoefening moeten aanleggen. Het is echter een misvatting wanneer zij denken het bestuderen en beschrijven van hun eigen geschiedenis aan anderen te kunnen overlaten.

van de zestiende-eeuwse theologie en geschiedenis, die nog onvoldoende zijn van het aantal onderzoeken en publicaties van niet-Doopsgezinden op die gebieden. Het beeld van de *Täuferforschung* in de zeventiger jaren laat een toeneming zien verkend of onderzocht. Sommige van deze onderzoeken zullen in het vervolg nog

aan de orde komen. Opgemerkt dient te worden dat het meeste werk is verricht en het grootste inzicht is verkregen inzake de begintijd van het Doperdom in Midden-Europa. We zullen aandacht moeten besteden aan de vraag waarom Noord-West Europa zo wordt verwaarloosd; het concept van de Radikale Reformatie als derde stroming naast Lutheranisme en Calvinisme is echter gebaseerd op de gebeurtenissen in Midden-Europa. Doopsgezinde geleerden hebben eveneens een belangrijk aandeel in het onderzoek en leveren daaraan waardevolle bijdragen.⁵ Een volgend punt is het feit dat de eerste Dopers samen met andere revolutionairen meer en meer gezien worden als een creatief element in de sociaal-economische woelingen van hun tijd. Door bepaalde historici wordt de doperse beweging beschouwd als een voorloper van het marxistisch socialisme. Het is ook opvallend dat de term 'Wederdopers' nog steeds wordt gebruikt op spandoeken en affiches bij demonstraties van studenten en arbeiders als een slogan voor revolutie en vrijheid.⁶ Men zou denken dat er zo langzamerhand wel een beter equivalent was gekomen; maar 'Wederdopers' is een historisch begrip en deze term blijft — met uiteenlopende bijklanken — in zwang zowel in de wetenschap als bij revolutionairen. Kennelijk wordt met deze term iets aangeduid, waarvan de mensheid wil dat het nog niet verloren gaat.

Bij het historisch onderzoek van de doperse beweging dient in de eerste plaats aandacht te worden besteed aan de bronnen. Zo heeft de Verein in de dertiger jaren zeer terecht geconstateerd dat de kennis van het Doperdom te fragmentarisch en te onvolledig was om meer dan een begin te kunnen maken met werkelijk kritisch onderzoek. Daarom werd de hoogste prioriteit gegeven aan het opsporen en uitgeven van bronnen. Ook nu, nadat reeds veel is gepubliceerd, richt het onderzoek zich nog voor een groot deel op de herontdekking van de bronnen. De Duitse serie gaat nog steeds door zonder dat het einde in zicht komt. De laatste tijd wordt veel aandacht besteed aan de bronnen van het Doperdom in Münster en Straatsburg. De Zwitserse serie nadert zijn voltooiing en zal dan vier delen omvatten. De Nederlandse serie (*Documenta Anabaptistica Neerlandica*) is begonnen met het bijeenbrengen van de archivalische bronnen betreffende de doperse beweging in Friesland en Groningen tot 1550. Bestudering van het Doperdom is alleen verantwoord indient het op basis van de bronnen geschiedt. Daarom is het uitgeven van bronnen een urgente zaak. Terwijl de bronnen van de tegenstanders reeds lang in tekstkritische uitgaven bekend zijn, is men thans bezig het geheel van de doperse bronnen, inclusief de verhoren voor het hof en andere documenten van de overheid, bij elkaar te brengen.

Met nadruk wordt hier gewezen op de noodzaak de bronnen betreffende de Nederlanden en de aangrenzende gebieden op te sporen en uit te geven. Het vrijwel ontbreken van de bronnen is een van de redenen waarom er betrekkelijk weinig

verschijnt over het Doperdom in Noord-West Europa. Claus-Peter Clasen b.v. heeft in zijn 'social history' de Nederlanden buiten beschouwing gelaten. Hij stelt dat hoewel 'an immense amount of documentary material has been published on the Anabaptists in the southern half of the Holy Roman Empire, similar materials have yet to be located and collected for the Anabaptist movement in the northern half. It would take years to collect these documents in the Dutch and north German archives'.⁷ Deze voorstelling van zaken is enigszins overdreven. Sommige Nederlandse bronnen zijn reeds uitgegeven, maar zijn verspreid over een aantal boeken en tijdschriften. Enkele van de belangrijkste gedrukte bronnen zijn echter in een tekstkritische uitgave verkrijgbaar.⁸ Toch kan gesteld worden dat tot voor kort geen serieuze poging was ondernomen de bronnen toegankelijk te maken. De Commissie tot de Uitgave van Documenta Anabaptistica Neerlandica (CUDAN) werd in 1968 opgericht als een gemeenschappelijk project van enkele theologische faculteiten in ons land om te komen tot de uitgave van de bronnen.

De beschikbaarheid van de bronnen is dus een eerste vereiste. Ander materiaal en hulpmiddelen zouden genoemd kunnen worden, maar veel ervan is algemeen bekend — zoals b.v. de beide encyclopedieën, die vooral wat betreft de vroegste periode van hoog niveau zijn — en het is hier niet de plaats een opsomming van dit materiaal te geven. Bij onderzoek behoort men te beginnen bij de bibliografie. Sinds 1962 beschikken we over een uitgebreide bibliografie, die loopt tot 1630, samengesteld volgens de methode van Schottenloher. Een voortzetting hiervan tot onze tijd is in het vooruitzicht gesteld.⁹ Voor de specialisten en de bibliothecarissen — maar ook voor geïnteresseerde student — zijn er jaarlijkse lijsten met de titels van de verschenen boeken. Af en toe verschijnt er informatie over het lopend onderzoek.¹⁰ Er zijn echter genoeg enumeratieve bibliografieën. Maar hoe staat het met de kritische of analytische bibliografieën? Er is op dit gebied nog weinig gedaan. Uit een wereld van verboden boeken, waar de overlevingskansen vaak afhankelijk waren van het weglaten van de drukkers naam en van een gefingeerde colophon, zal veel voor ons onbekend blijven — maar een goede analytische bibliografie zou wel eens ontdekkingen kunnen opleveren.¹¹

Er mogen dan enige zaken zijn — zoals bronnenpublicaties en bibliografieën — die de komende jaren de nodige aandacht verdienen, in recente studies reeds zijn verschillende belangrijke thema's, zowel historische als theologische, aan de orde gesteld. Gezegd dient te worden dat de wetenschap pas laat belangstelling heeft gekregen voor de doperse beweging, enkele uitzonderingen daargelaten. Vanaf ongeveer 1930 tot onze tijd is er voornamelijk werk verricht op het terrein van de geschiedenis, met speciale belangstelling voor de oorsprong van de beweging, voor de gebeurtenissen die leidden tot de vervolgingen en voor de opbouw van het gemeenteleven. Nog niet zo lang geleden, in 1968, schreef Hans J. Hillerbrand

— in een artikel getiteld 'Die neuere Täuferforschung', waarin hij de periode 1940-1968 behandelde — over het theologisch onderzoek het volgende: 'Wenig kann über Arbeiten zur Theologie des Täuferturns gesagt werden. Zwar sind diese numerisch recht zahlreich, bedeutende Einblicke in das Wesen der täuferischen Theologie und Frömmigkeit werden jedoch nur selten vermittelt'.¹² Na 1968 is er echter meer aandacht besteed aan geloofsleer en ethiek, hoewel het de kritische toeschouwer niet zal ontgaan dat methodologisch 'Ideengeschichte' en 'intellectual history' de toon aangeven. Opgemerkt dient te worden dat de houding van het Doperdom tot de staat, in relatie met zaken als godsdienstvrijheid en tolerantie, de laatste tijd voor studenten één interessant onderwerp is, maar dan meer de politieke dan de theologische kant ervan. Studies over Thomas Müntzer en over het vroegste Doperdom in de Duitse vrijsteden vormen hiervoor het bewijs.¹³

Zonder een scherp onderscheid te willen maken tussen historische en theologische methodologie zullen we in het hiernavolgende enkele belangrijke thema's in recente studies over het Doperdom noemen. Het is meer onze bedoeling de vragen in te leiden dan uitputtend te behandelen. Aan de volgorde, waarin ze voorkomen, dient geen bijzondere betekenis te worden gehecht.

Spiritualisme als een kenmerkend onderscheid binnen de Radikale Reformatie

Dit thema is de laatste jaren in verschillende boeken en artikelen aan de orde gekomen, en — hoewel er nieuw materiaal tevoorschijn is gekomen — gaat het in wezen nog om dezelfde vragen waar in de twintiger jaren Ernst Troeltsch en Karl Holl over streden. Troeltsch, die een typologie van de sociale ideeën van de reformatorische stromingen opstelde, maakte onderscheid tussen 'Sekten' (Zwitserse Dopers, Doopsgezinden en anderen) en 'Spiritualisten' (Müntzer, Karlstadt, Schwenckfeld en anderen). De eerste groep aanvaardde het gezag van de Schrift (het Uitwendige Woord) en behield enige sacramenten, terwijl de tweede groep de uiterlijke genademiddelen verwierp en het innerlijke getuigenis van de Geest (het Inwendige Woord) prefereerde. Holl achtte dit onderscheid misleidend en poneerde, in debat met Troeltsch, de stelling dat het Doperdom — hij gebruikte ook de term 'Schwärmer', zonder onderscheid te maken — in het algemeen afhankelijk was van de mystiek: 'Es gibt kein Täuferturn, das nicht auf eine, wenn auch noch so einfache, Mystik stützte'.¹⁴ Holl legde zo verband tussen enerzijds alle dissidente elementen uit de begintijd van de Lutherse Reformatie en anderzijds de Dopers, beide beïnvloed door mystieke en spiritualistische ideeën.

George H. Williams heeft Troeltsch' typologie herzien en een meer genuanceerde indeling opgesteld. Daarbij worden de Dopers verdeeld in evangelisch,

revolutionair en contemplatief en de Spiritualisten in revolutionair, rationeel en evangelisch. Dit schema heeft bij de bestudering van de Radikale Reformatie reeds zijn waarde bewezen, zowel in historisch als in theologisch opzicht.¹⁵ Toch houdt Williams vast aan het fundamentele onderscheid van Troeltsch, tussen Biblicisme en Spiritualisme.¹⁶

Dit vraagstuk is naderhand in een bredere kontekst geplaatst en op een nieuwe wijze benaderd. Een van de fascinerende wetenschappelijke ondernemingen van de laatste tijd is een — door de oecumenische betrokkenheid gestimuleerd — diepgaand hernieuwd onderzoek van de laatmiddeleeuwse gedachtenwereld, de jaren die vooraf gingen aan de Reformatie. Wat ons onderwerp betreft heeft Oberman, in zijn studie van de mystieke aspecten in de theologie van Gabriel Biel, aangetoond hoe belangrijk de mystiek was voor de vorming van de nominalistische traditie.¹⁷ De implicaties hiervan voor het onderzoek van de verschillende stromingen in de Reformatie zijn verreikend, niet alleen wat betreft de historische continuïteit maar ook t.a.v. de inhoud van de theologie. Het was te verwachten dat deze implicaties vroeg of laat zouden worden uitgewerkt met betrekking tot de Reformators. Inzake de Radikalen is dit gedaan door Ozment in een belangrijke studie waarin de 'religious ideology' van zes 'magisterial dissenters' (!) is onderzocht met het oog op 'social protest'. De meesten van hen vallen, zowel bij Troeltsch als bij Williams, in de categorie van de Spiritualisten.¹⁸

Nu het vraagstuk van het Spiritualisme nieuwe implicaties blijkt te hebben, is een nieuw onderzoek naar het wezen ervan en de plaats t.o.v. de (Radikale) Reformatie dringend noodzakelijk geworden. Zijn de onderlinge verschillen in spiritualisme niet eerder van graduele dan van fundamentele aard? En zijn er nog voldoende argumenten om op basis hiervan een onderscheid aan te brengen tussen de verschillende groepen? Het theologisch klimaat van de afgelopen jaren heeft niet erg bijgedragen tot een nieuwe studie van het Spiritualisme in de Reformatie. De mystieke traditie is in de dogmatiek vrijwel genegeerd. Maar extreme posities lossen zich in de loop der eeuwen op of — wat vaak voorkomt — de slinger slaat door naar het andere uiterste. Zonder iets te willen zeggen over de hedendaagse belangstelling voor oosterse mystiek, — men mag verwachten dat de voortgaande studie van Doperdom en Piëtisme ons meer inzicht in en perspectief op de Christelijke mystiek in Europa van de zestiende en zeventiende eeuw zal verschaffen.¹⁹

Het grootste probleem voor degene, die zich wetenschappelijk met het Spiritualisme bezighoudt, is zijn vermogen tot inleving ('Einfühlung'). Hoe kan men het nieuwe scheppende leven, dat gestalte krijgt door het geloof, bestuderen en beschrijven? De leer van de Heilige Geest zou ogenschijnlijk hiervoor een vaste basis zijn, maar deze leer komt in de studies van de Reformatie nauwelijks aan de

orde. Toch is naar onze opvatting, het Christelijk geloof niet minder pneumatocentrisch dan christocentrisch. Een dialektiek van Woord en Geest zou vruchtbare resultaten kunnen opleveren, maar — zoals zo veel dialektische problemen — de bestudering ervan blijft een zaak van geleerden, zonder dat de Christen, die worstelt met zijn opdracht in deze wereld, hierdoor wordt geïnspireerd.

Bij het onderzoek van de Reformatie valt gemakkelijker te werken met lijnen van continuïteit dan met verticale verbindingen. Een voorbeeld is in dit verband de centrale plaats, die algemeen aan de Schrift wordt toegekend als grond van geloof en leven. Door zich op de Bijbel te concentreren heeft men meer acht voor de geboden en beloften, die God aan de kerk heeft gegeven, dan voor het wisselvallige karakter van het eigen geloof. Het is een interessante vraag of voor de Dopers de Bijbel niet meer als een objectief gezag gold dan voor de Reformatoren. De Dopers hebben zich tenminste streng gehouden aan de regel des geloofs, zoals die door de gemeente werd bepaald. Objectiviteit werd ook betracht in de (Erasmiaanse) opvatting dat de Bijbel zo veel mogelijk zichzelf moest verklaren en in hun streven in de traditie van de eerste gemeente te staan. Het zou echter onjuist zijn te veronderstellen dat het probleem van het gezag opgelost kan worden door de sola scriptura-leer; want wanneer in één opzicht het onderzoek naar de laat-middeleeuwse vroomheid vrucht heeft afgeworpen, dan is dit wel de ontdekking dat de bron van gezag ook bij de gelovige zelf berust.²⁰

De benadering van het vraagstuk van het spiritualisme, die het meeste resultaat zal hebben, is waarschijnlijk de bestudering van de individuele Lutheraan of Doper uit de zestiende eeuw in zijn strijd om zijn persoonlijke heil. Dit is zonder meer de beste probleemstelling; we zouden al een eind verder zijn indien we zouden beseffen dat de zestiende-eeuwse wereld, waarin de mens centraal kwam te staan, vragen opriep omtrent de zekerheid van Gods genade. In ieder geval spelen soteriologische vragen een rol en zijn vaak de sleutel tot theologische problemen. Luthers strijd (hoe krijg ik een genadige God) loopt parallel met Menno's bekering. In een recente studie over deze Friese Doper wordt aangetoond hoeveel hij verschuldigd was aan de Duitse Reformator; en tevens, hoe essentieel de soteriologie is om Menno's theologie te verstaan.²¹

Deze bekering — Menno sprak van 'mijne verlichting' — is vaak ondergeëvalueerd door historici en theologen, die meer objectieve momenten zoeken. Maar voor het verstaan van de geestelijke stromingen van de zestiende en zeventiende eeuw, is het van essentieel belang. De typologieën, opgesteld om de Reformatie te kunnen begrijpen, mogen dan nuttig zijn om de verschillende stromingen en personen te kunnen onderscheiden, ze zijn slechts waardevol binnen bepaalde grenzen — grenzen die vaak het gevolg zijn van een sociologische benadering. Voor het bestuderen van de Dopers zijn deze typologieën soms ontoereikend. We

zullen ons aan de bronnen moeten houden zonder ons al te druk te maken om het inpassen van mensen en ideeën in bepaalde schema's.

De Dopers en het 'evangelion aller creatur'

Een thema in de doperse geschriften, waar reeds enkele geleerden zich mee hebben bezig gehouden, heeft te maken met een vorm van natuurlijke theologie, 'de aanwezigheid van Gods macht en heerlijkheid in de natuur en in het mensenhart'. Of, zoals Gordon Rupp deze leer samenvat, 'what is written in the universe and in the mind of man is "the suffering Christ — in Head and Members"'.²² Deze opvatting is waarschijnlijk afkomstig uit de laatmiddeleeuwse devotie, maar zij werd door de Dopers in bijbelse taal beschreven. Zij baseerden hun opvatting op Mark. 16 : 15-16, dat uitgelegd werd onder verwijzing naar Rom. 1 : 20-21 en 8 : 19-22.²³

Degene, die hierover het meest heeft geschreven, is Hans Hut, die volgens recent onderzoek een volgeling van Thomas Müntzer is geweest. En bij Müntzer vindt men inderdaad aanwijzingen voor een natuurlijke theologie. Een in dit verband belangrijke uitspraak van Müntzer is: 'Die gantze heylige schrift saget nit anderst (wie auch alle creature aussweysen) dan vom gecreützigten sone Gottes'.²⁴ Hut benadrukt vooral het lijden in de wereld der dieren en in de gehele natuur als een openbaring van het Evangelie. Degene, die dit getuigenis aangaande zichzelf in de kosmos verstaat, is ontwaakt en bereid in God te geloven en te lijden voor zijn geloof; 'Dan alle auserwelten menschen von anfang der welt bis auf Moses haben in dem buech aller creatueren gestudiert und dagegen wargenommen des verstands, so inen von natur durch den geist Gottes in das herz geschriben ist, dieweil das ganz gsatz mit creaturischen werken beschrieben ist.'²⁵ Hut wees op het voorbeeld van Christus, die de mensen in gelijkenissen leerde over het Koninkrijk der hemelen en over Gods almacht in de gehele schepping, dat wil zeggen door Gods werk in de natuur om hen heen. De Dopers werden op grond van deze opvattingen ervan beschuldigd niet uit de Bijbel maar uit het boek der Schepping te leren.

Williams heeft dit thema verder onderzocht bij de Radikalen, vooral bij Karlstadt, Hoffman, Ziegler en Schwenckfeld, en bestudeerde het in relatie tot een van de grote vragen van die tijd, namelijk de deugdzaamheid der heidenen en de redding der niet-Christenen (*salus extra ecclesiam*).²⁶ Zijn studie is daarom zo belangrijk omdat de Radikalen in de kontekst van de gehele Reformatie worden geplaatst onder verwijzing naar b.v. de houding van de Christenen tegenover de Turken als Moslims. Dit klassieke vraagstuk was voor Erasmus en de Humanisten important omdat zij niet konden ontkennen dat er deugdzame heidenen waren.

Maar enige erkenning dat godsdienstige volmaaktheid of verlossing te maken kon hebben met ethische keuze, bracht de verdenking van Pelagianisme met zich mee. Met al zijn geleerdheid heeft Erasmus dit dilemma niet kunnen oplossen. Hij geloofde dat de natuur kan leiden tot deugdzaamheid, maar hij is zich ervan bewust dit vanwege het gevaar van ketterij niet openlijk te kunnen zeggen. Het lijkt alsof hij dit dilemma heeft trachten te omzeilen door de uitdrukking 'philosophia christi' te gebruiken en door vooral in de *Colloquia* toespelingen hierop te maken. In het voorwoord van *Tusculanes* (1523) b.v. geeft hij zijn zienswijze in bedekte termen weer, maar hij laat er weinig twijfel over bestaan dat hij de redding van Cicero accepteert. Meer expliciet stelt Erasmus dat het volgen van Christus een zaak van ethische beslissingen is en niet alleen van het onderhouden van bepaalde riten of het belijden van de ware leer.

De Radikalen waren veel naïefer en schuwden het nemen van risico's niet. Zij maakten zich niet druk om een Pelagiaans etiket wanneer zij wisten dat ze bijbels dachten. Ze waren er heilig van overtuigd dat het eeuwenoude Evangelie nieuwe betekenis had voor hun tijd en voor alle mensen, reden waarom de Boodschap aan iedereen moest worden verkondigd. Zelfs al mag hun exegese soms niet juist zijn geweest, de waarde van het Evangelie hebben zij in ieder geval niet onderschat en evenmin de opdracht het geloof in de praktijk te brengen. Zij hebben zich serieus afgevraagd wat de betekenis van het militaire succes der Turken was; dan eens zagen ze hen — gelijk een moderne Cyrus — als een oordeel Gods, dan weer als Moslims, die met Joden en deugdzaame heidenen de voorlopers vormden van een nieuw verbond, de *ecclesia spiritualis* van een nieuw tijdperk.

Deze opvattingen, die in recent onderzoek meer tot hun recht zijn gekomen, zijn in onze tijd weer beter te begrijpen. Want vele eeuwen lang heeft de vrees voor Pelagianisme als een zwaard van Damocles boven de heilsleer gehangen. Hoewel Luther en vele Protestanten na hem de rechtvaardiging door het geloof als een zegen voor hun persoonlijke heil beschouwden, toch stelt deze leer — net als Augustinus voor hen deed — dat de genade afhankelijk is van het geloof in Christus en dat de verdoemenis der heidenen dus onvermijdelijk is. Ook Trente hield de deur gesloten door te benadrukken dat de rechtvaardiging afhankelijk is van de orthodoxe leer. De opvatting van Erasmus en andere christen-humanisten dat ethische inzichten bepalend waren — een opvatting die door de Radikalen werd gedeeld — kwam in de 18e en 19e eeuw opnieuw in de belangstelling. Meer recentelijk is de tendens waarneembaar dat men zich afwendt van de natuurlijke theologie en dat de soteriologie van de 'magisterial Reformation' weer meer wordt gewaardeerd. In ieder geval is het duidelijk dat ethische vragen meer centraal zijn komen te staan en dat we ons constructief moeten bezinnen op de dilemma's, waarvoor de moderne, geseculariseerde maatschappij ons plaatst.²⁷

De betekenis van het Doperdom

Dertig jaar geleden hield Harold S. Bender in zijn hoedanigheid van president van de American Society of Church History een lezing waaraan hij de titel 'The Anabaptist Vision' meegaf. Deze lezing die in Amerika uitvoerig is bediscussieerd en ook in Europa ruime aandacht heeft gekregen, heeft de gedachtenwisseling over dit thema aanzienlijk gestimuleerd. De meest recente bijdrage is het posthuum verschenen boek van Robert Friedmann *The Theology of Anabaptism*, dat veel aan Bender te danken heeft.²⁸ Er zou veel te zeggen zijn n.a.v. de vele recente bijdragen over dit onderwerp, maar we zullen het hier behandelen in zoverre het betrekking heeft op het Nederlandse Doperdom.

In de twee bovengenoemde publicaties is weinig gebruik gemaakt van bronnen betreffende de Nederlanden. Dit is gedeeltelijk te verklaren door het feit dat Bender's generatie zich voornamelijk heeft bezig gehouden met het onderzoek naar de oorsprongen in Midden-Europa. De 'Anabaptist Vision' was dan ook in de eerste plaats een Amerikaanse aangelegenheid. Toch zijn Nederlandse Doopsgezinde geschriften — die van Menno Simons, de *Martelaerspiegel*, de geloofsbelijdenissen — niet alleen bekend in Amerika, maar worden ze ook in vele vertalingen en herdrukken nog gebruikt.

De Dopers waren, in de opvatting van Bender, een integraal onderdeel van de Protestantse Reformatie. De oorspronkelijke ideeën van Luther en Zwingli werden door hen verwerkt. In hun poging, een gemeente naar Nieuwtestamentische maatstaven te stichten, legden zij de nadruk op de navolging van Jezus, m.a.w. een 'waarachtig Christelijk leven' dat zich richt naar de leer en het voorbeeld van Jezus. Dit vereist een gemeente waarvan de leden vrijwillig zijn toegetreden en die gegrond is op liefde en weerloosheid. Terwijl Bender de navolging beklemtoonde en zich voornamelijk baseerde op een grondige bestudering van de Zwitserse en Zuidoostelijke Dopers, vroeg Cornelius Krahn in zijn Heidelbergse dissertatie uit 1936 aandacht voor de ecclesiocentrische theologie van Menno Simons, waarmee hij een aanzet gaf tot de wetenschappelijke bestudering van de Nederlandse beweging.²⁹ Krahn's interpretatie van Menno Simons kwam in veel opzichten overeen met Bender's visie op de Zwitserse Dopers, maar heeft toch zijn eigen waarde en is ook van invloed geweest op het latere onderzoek. William Keeney heeft het onderzoek van het Nederlandse Doperdom voortgezet met een nauwgezette studie van de theologische opvattingen van Menno Simons, Dirk Philips en hun tijdgenoten.³⁰

In Nederland heeft in die tijd Kühler, meer dan enig ander, de betekenis van het Doperdom beschreven. Vanuit een liberale theologie stelde hij met nadruk dat de late Middeleeuwen (vooral de *Devotio Moderna*) de voedingsbodem vormden voor het Nederlandse Doperdom, daarmee onderschattend dat de doper-

se beweging een vleugel van de Protestantse Reformatie zou zijn. Hij zag ook verwantschap met christen-humanisten, met name Erasmus, en stelde de idealen van de verbondenheid van het individu met God, de zelfstandigheid van het geweten, verdraagzaamheid en vrijheid in het geloof, centraal.³¹ Zijn opvolger, een man met gematigd liberale ideeën, legde meer de nadruk op het Schriftgezag en op de banden van de Nederlandse beweging met Zwitserland en Duitsland.³² Meer recentelijk heeft H.W. Meihuizen de lijn van Kühler doorgetrokken en de belangrijke leider uit de 17e eeuw, Galenus Abrahamsz, gezien als een vertegenwoordiger van het dopers spiritualisme.³³ In zijn jongste boek beschouwt Meihuizen het vroegste Doperdom meer als een onderdeel van de Protestantse Reformatie.³⁴

Niet alleen doopsgezinde historici, ook theologen hebben zich met dit onderwerp bezig gehouden. J.A. Oosterbaan heeft getracht een oecumenische theologie te schetsen, waarbij hij uitging van de dialektische relatie tussen de recente historisch-theologische reconstructie van het Doperdom enerzijds en de hedendaagse oecumenische situatie anderzijds. Volgens Oosterbaan is de doperse theologie een dubbele correctie van de Protestantse Reformatie. De Dopers trachtten enerzijds de eenzijdigheden van lutherse en calvinistische Reformatie op te heffen, anderzijds namen zij een radikaler standpunt in. In tegenstelling tot Bender en Krahn beschouwt Oosterbaan de doperse ecclesiologie secundair, — centraal was namelijk de doperse opvatting der openbaring.³⁵ Hans-Jürgen Goertz heeft deze lijn doorgetrokken, vooral wat de oecumenische implicaties betreft. In een belangrijk artikel laat hij zien dat er wederzijdse correcties zijn, m.a.w. de doperse theologie is niet alleen een correctie op de Protestantse Reformatie, maar ook omgekeerd is dit het geval.³⁶

Ondertussen bleek er weinig aandacht geschonken te worden aan het vroegste Doperdom in de Nederlanden. Wat betreft de Zuidelijke Nederlanden bewerkte en publiceerde A.L.E. Verheyden veel documenten over de opvolging onder de Habsburgers, voornamelijk lijsten met martelaarsnamen uit Brugge, Gent, Kortrijk en Brussel. Zijn *Anabaptism in Flanders 1530-1650*³⁷ is een waardevol boek. Wat betreft het Noorden heeft A.F. Mellink belangrijke bijdragen geleverd, eerst met zijn *De Wederdopers in de Noordelijke Nederlanden 1531-1544*³⁸ en recentelijk met de voorbereiding van *Documenta Anabaptistica Neerlandica*, I.³⁹ Het is te hopen dat met de herontdekking van de bronnen de basis is gelegd voor een verdere theologische en historische waardebeoordeling van de doperse beweging in de Nederlanden. Men kan het met Kühler op verschillende punten oneens zijn, men moet echter instemmen met zijn opvatting dat het Nederlandse Doperdom een eigen karakter had en een belangrijke plaats inneemt in de kerkgeschiedenis van de zestiende eeuw.

Doperdom en sociale ethiek

'The kernel of Anabaptism', heeft Roland Bainton eens gezegd, 'was an ethical urge.'⁴⁰ Er schuilt veel waarheid in de beschrijvingen van het Doperdom als een etische betrokkenheid, die zowel de sociale structuren als de persoonlijke levenshouding verandert. Er wordt wel eens gezegd dat, terwijl Luther de Rooms-Katholieken bekritiseerde om hun geloof, de Dopers hen bekritiseerden om hun leven. Toch hoorden voor de Dopers geloof en leven bij elkaar. Zij eisten echter een consequente ethiek, waardoor zij al spoedig de naam kregen de verlossing van de goede werken afhankelijk te maken. Luther beschuldigde hen ervan dat zij wilden terugkeren naar het kloosterleven en legde een verband tussen hun strenge persoonlijke ethiek en hun bedreiging van de staat en de maatschappelijke orde.⁴¹

De ethische aspecten van het Doperdom hebben veel aandacht getrokken. Troeltsch o.a. heeft zich hiermee bezig gehouden. Hij beschreef de doperse ethiek als een vorm van Protestantse ascese, die veel heeft bijgedragen tot de vorming van de moderne maatschappij en vooral de cultuur van Nederland, Engeland en Amerika. Deze opvattingen van Troeltsch zijn ook terug te vinden bij degenen die de westerse cultuur hebben bestudeerd. Ze komen voor in de boeken van de Niebuhrs, vooral bij H. Richard Niebuhr, die hoogleraar ethiek aan Yale Divinity School was.⁴² Het vraagstuk van radikaal geloof en cultuur, m.a.w. de strijd van de kerk trouw te zijn aan Christus en de Schriften zonder zich van de wereld af te zonderen, — dit vraagstuk kan in vele tradities worden bestudeerd, maar de doperse beweging biedt een bijzonder inzicht in de vernieuwing van kerk en wereld.

Het is opvallend dat een groot deel van het werk, dat door Doopsgezinden is verricht, op het terrein van de ethiek ligt. Bender's visie op het Doperdom, met zijn nadruk op de navolging, had een sterk ethisch karakter. Het derde element van zijn visie is 'de ethiek van liefde en weerloosheid, toegepast op alle menselijke verhoudingen'. In Bender's laatste boek, waarin hij het wezen van de kerk beschreef, wilde hij vooral beklemtonen dat de primaire roeping van de gemeente in de navolging ligt.⁴³ De uitbrekende Tweede Wereldoorlog was een actuele uitdaging de ethiek van liefde en weerloosheid in de praktijk te brengen. De traditionele zaak, dienstweigering vanwege gewetensbezwaren, werd een essentieel onderdeel in het leven van de kerk, vooral bij de duizenden jonge mannen die werden opgeroepen. Bender's 'Anabaptist Vision' mocht dan pas tegen het einde van de oorlog uitkomen, al eerder had hij — met Edward Yoder en vooral Guy F. Hersberger — de ethiek geschetst, waaraan de broederschap zo'n grote behoefte had.⁴⁴ De nadruk in de doperse ethiek kwam derhalve te liggen op thema's als dienstweigeren en hulpverlening.

Na de oorlog moest een jongere generatie de historische en theologische achter-

gronden van de doperse ethiek verder uitwerken, vooral t.a.v. de verhouding kerk-staat. Bender en zijn collega's hadden hun handen vol gehad aan het schetsen van een naar binnen gerichte ethiek, voor de broederschap dus, en waren eigenlijk niet toegekomen aan de grotere taak, het uitwerken van een ethiek naar de wereld toe. Een belangrijke bijdrage in dit opzicht vormde *Die soziale Herkunft der Schweizer Täufer in der Reformationszeit* van Paul Peachey.⁴⁵ Peachey is een voorbeeld van een groep jongere geleerden, die in Europa terecht waren gekomen in eeuwenoude Doopsgezinde broederschappen, waarvan die in Duitsland bindingen had met het militarisme en die in Frankrijk en Nederland onder de bezetting leefden. Deze jonge mensen stonden ook open voor oecumenische contacten en via de verschillende vredesgroepen raakten zij betrokken bij de dialoog tussen de historische vredeskerken en de andere geloofsgemeenschappen.⁴⁶

Het meest intensief heeft John Howard Yoder zich bezig gehouden met de uitwerking van doperse ideeën, vooral op het terrein van de ethiek. Zijn eerste publicaties, voornamelijk artikelen en pamfletten, bevatten onderwerpen als de verhouding kerk-staat, de doodstraf, een kritische behandeling van Karl Barth's visie op het oorlogsvraagstuk, discussies met beide Niebuhrs, Reinhold en H. Richard.⁴⁷ Zijn verhandelingen zijn sterk bijbels geïnspireerd, meer theologisch dan historisch van discipline en sympathiek t.o.v. de doperse visie op de kerk-wereld verhouding. In zijn werk worden zowel de bijbelse fundering als de praktijk van de weerloosheid beschreven. Echter, op de achtergrond doemde de taak op de sociale ethiek van het Nieuwe Testament uit te werken, waarbij de opvattingen van de traditionele hermeneutiek doorbroken moesten worden. Yoder deed dit in zijn *The Politics of Jesus, Vicit Agnus Noster*.⁴⁸ In dit boek staat de figuur van Jezus centraal; daarnaast komen belangrijke vraagstukken als de oudtestamentische opvattingen over de oorlog en de leer van de machten in de geschriften van Paulus aan de orde. De voornaamste bedoeling is de politieke verantwoordelijkheid van de Christen te definiëren; als zodanig valt het onder de sociale ethiek. Als nieuwtestamentische studie vertoont het boek enige zwakheden, maar de dogmatische en ethische aspecten zijn zo sterk en veelzijdig en de kijk op Jezus' leven en 'Umwelt' zo scherp, dat we hier te maken hebben met een belangrijk boek.

Ondertussen hebben Yoder's collega's nieuwe onderzoeken verricht op het gebied van doperse geschiedenis en theologie. James M. Stayer bestudeerde eveneens de leer van het zwaard bij de Dopers en wees daarbij op de diversiteit in de vroegste periode.⁴⁹ Claus-Peter Clasen deed een moedige poging een 'social history' te schrijven van het Middeneuropese Doperdom gedurende de eerste eeuw van zijn bestaan. Vergeleken bij Troeltsch heeft hij zich meer met statistisch materiaal dan met de ideeën van de beweging bezig gehouden en komt tot een

denigrerende conclusie.⁵⁰ Abraham Friesen heeft de marxistische belangstelling voor de Reformatie en met name voor de doperse beweging bestudeerd en leverde een kritische kijk op de historiografie ervan.⁵¹ Zelf heb ik het nonconformisme in de begintijd van de Reformatie in Engeland onderzocht en de non-separatistische aspecten van het dopers protest beklemttoond.⁵²

Dit overzicht van brandpunten in de studie van de Radikale Reformatie is niet volledig. Men zou nog kunnen denken aan thema's als 'Gelassenheit' als levenshouding; gehoorzaamheid als normatief beginsel van het geloof; zending en evangelisatie; de verhouding tussen de gemeente van op hun geloof gedoopte leden enerzijds en de sacramenten anderzijds. Dan is er nog het vraagstuk — niet onbelangrijk in deze tijd — van het revolutionaire karakter van de doperse beweging. 'From all sides', schrijft Williams, 'we are coming to recognize in the Radical Reformation a major expression of the religious movement of the sixteenth century'.⁵³ Het zal zeker nog vele jaren duren voordat wij een volledig beeld van deze beweging hebben; het huidige onderzoek laat er echter geen twijfel over bestaan dat de Radikale Reformatie van betekenis is voor de opkomst van de moderne Christenheid.

¹ Zie voor de begin zeventiger jaren: 'Anabaptistica: A List of Books Published 1970-1973', *C.U.D.A.N. Bulletin*, 4-5 (1972-1973) 5-12. Deze lijst met 67 titels is onvolledig; het totaal ligt waarschijnlijk bij de 80.

² Hans van Schubert, 'Geleitwort', G. Bossert, Hrsg., *Quellen zur Geschichte der Wiedertäufer*, I. Band, *Herzogtum Württemberg* (Leipzig, 1930) v.

³ Een overzicht van in serie verschenen doperse bronnen is te vinden in *C. U. D. A. N. Bulletin*, 4-5 (1972-1973) 13-14.

⁴ Dit aspect komt sterk naar voren in een artikel, dat het onderzoek tot 1958 behandelt, van George H. Williams, 'Studies in the Radical Reformation (1517-1618): A Bibliographical Survey of Research Since 1939', *Church History*, XXVII (1958) 46-49, 124-160.

⁵ Voorbeelden van niet-dooptsgezinde geleerden, werkzaam op dit terrein, zijn James M. Stayer, A.F. Mellink en Gottfried Seebass; van de Dooptsgezinden worden hier genoemd Heinold Fast, Hans-Jürgen Goertz en John H. Yoder.

⁶ Zie Erwin K. Scheuch, Hrsg. *Die Wiedertäufer der Wohlstandsgesellschaft, Eine kritische Untersuchung der 'Neuen Linken' und ihre Dogmen* (Köln, 1968).

⁷ Claus-Peter Clasen, *Anabaptism, A social History 1525-1618* (Ithaca & London, 1972) xii-xiii. [Vertaling: 'een onmetelijke hoeveelheid materiaal is uitgegeven over de Dopers in het zuidelijk deel van het Heilige Roomse Rijk, overeenkomstig materiaal betreffende de doperse beweging in het noordelijk deel nog moet worden opgespoord en bijeengebracht.']

⁸ S. Cramer en F. Pijper, eds. *Bibliotheca Reformatoria Neerlandica* (Den Haag,

1903-1904), delen 2, 5, 7 en 10. Menno Simons, *Dat Fundament des Christelycken Leers*, H.W. Meihuizen, ed. (Den Haag 1967). De meest uitgebreide verzameling archivalische bronnen is die van G. Grosheide, ed. 'Verhooren en vonnissen der Wederdoopers betrokken bij de aanslagen op Amsterdam in 1534 en 1535', *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap*, XLI (1920) 1-197.

⁹ *Bibliographie des Täuferturns, 1520-1630* (Gütersloh, 1962). De voortzetting hiervan, tot ongeveer 1960, zal worden uitgegeven door het Institute of Mennonite Studies, Elkhart, in samenwerking met Herald Press, Scottsdale.

¹⁰ Cornelius Krahn stelt jaarlijks lijsten op — al gedurende een jaar of vijftien — die worden gepubliceerd in *Mennonite Life*, meestal het maartnummer.

¹¹ Waarschijnlijk het beste voorbeeld van een analytische bibliografie van een dopers onderwerp is die van Georg Baring, *Hans Denck, Schriften*, I. Teil (Gütersloh, 1955). In *A Bibliography of Menno Simons, ca. 1496-1561, Dutch Reformer* (Nieuwkoop, 1962) heb ik getracht een zelfde benadering toe te passen op de geschriften van deze voor- aanstaande Nederlandse Doopsgezinde uit de zestiende eeuw.

¹² *Verkündigung und Forschung*, Heft 1 (1968), *Beihefte zu Evangelische Theologie*, 13. Jahrgang, 108. Het beste werk volgens Hillerbrand, is dat van Rollin S. Armour, *Anabaptist Baptism: A Representative Study* (Scottsdale, 1966).

¹³ Wat betreft Müntzer, zie Klaus Ebert, *Theologie und politisches Handeln, Thomas Müntzer als Modell* (Stuttgart, 1973); van de verschillende studies over de Duitse vrijsteden, zie vooral Hans-Dieter Schmid, *Täuferturn und Obrigkeit in Nürnberg* (Nürnberg, 1972).

¹⁴ *Gesammelte Aufsätze*, I (Tübingen, 1932) 424.

¹⁵ Een voortreffelijke samenvatting van Troeltsch's typologie en van Williams' indeling geeft Walter Klaassen, 'Spiritualization in the Reformation', *The Mennonite Quarterly Review*, XXXVII (1963) 67-77. Klaassen zet in zijn artikel een vraagteken bij 'the tacit assumption that Biblicism and Spiritualism are in some ways opposites' 69. [Vert.: de algemeen geaccepteerde vooronderstelling dat Biblicisme en Spiritualisme met elkaar strijdig zouden zijn.] Zijn conclusie luidt: 'It appears then that we shall have to be satisfied to regard the Radical Reformation as a collection of variations on the central theme of the separation of Scripture and Spirit' 77. [Vert.: Het blijkt dat we de Radikale Reformatie zullen moeten beschouwen als een verzameling variaties op het centrale thema, de scheiding van Schrift en Geest.]

¹⁶ In dit verband wijzen wij ook op de indeling van Heinold Fast in *Der linke Flügel der Reformation* (Bremen, 1962). De meest opvallende afwijking van Troeltsch is de invoering van de categorie der 'Schwärmer' (Karlstadt, Müntzer, Hoffman, Obbe Philips en Rothmann). Hoewel men waardering kan hebben voor Fast's benadering van het probleem en er ook wel iets te zeggen valt voor deze afzonderlijke categorie, blijft het een weinig gelukkige terminologie.

¹⁷ Zie vooral het hoofdstuk 'Nominalistic Mysticism' in *The Harvest of Medieval Theology, Gabriel Biel and Late Medieval Nominalism* (Cambridge, 1963) 323-360.

¹⁸ Steven E. Ozment, *Mysticism and Dissent, Religious Ideology and Social Protest in the Sixteenth Century* (New Haven & London, 1973).

¹⁹ Zie het artikel van Klaassen (noot 15), maar vooral George H. Williams, 'German

Mysticism in the Polarization of Ethical Behavior in Luther and the Anabaptists', *The Mennonite Quarterly Review*, XLVIII (1964) 275-304.

²⁰ Enigszins verouderd maar nog zeer verhelderend t.a.v. het vraagstuk van het gezag in de Reformatietijd is Rupert E. Davies, *The Problem of Authority in the Continental Reformation* (London, 1946).

²¹ Christoph Bornhäuser, *Leben und Lehre Menno Simons', Ein Kampf um das Fundament des Glaubens (etwa 1496-1561)*, Neukirchen-Vluyn, 1973).

²² *Patterns of Reformation* (London, 1969) 328. De meest uitgebreide studie aan dit thema gewijd, is te vinden in dit boek, 'Thomas Müntzer, Hans Huth and the "Gospel of all Creatures"', 325-353.

²³ Hans Schlaffer, een Doper uit Tirol, drukte zich als volgt uit: 'Die brait Christi ist als brait, als die ganz welt ist an allen orten, wo menschen seind, die nach dem willen Gottes leben one ansehen der personen im gehorsam wie Christus, es seind Juden, Türken, haiden.' In: Lydia Müller, Hrsg. *Glaubenszeugnisse oberdeutscher Taufgesinnter* (Leipzig, 1938) 96. [Vert.: De breedte van Christus is zo breed als de hele wereld op alle plaatsen, waar mensen zijn die leven naar de wil Gods zonder aanzien des persoons in gehoorzaamheid zoals Christus, of het nu Joden, Turken of heidenen zijn.] Noch Hut noch Schlaffer vergiste zich door een genitivus in plaats van een dativus te lezen in de Duitse weergave van Mark. 16 : 15. Het was een bewuste keuze voor de genitivus die gerechtvaardigd werd door andere teksten over dit thema in het Nieuwe Testament.

²⁴ Thomas Müntzer, *Schriften und Briefe, Kritische Gesamtausgabe*, Günther Franz, Hrsg. (Gütersloh, 1968) 324. [Vert.: 'De gehele Heilige Schrift spreekt van niets anders (zoals ook alle schepselen laten zien) dan van de gekruisigde zoon Gods.]

²⁵ Lydia Müller, Hrsg. *Glaubenszeugnisse oberdeutscher Taufgesinnter* (Leipzig, 1938) 19. [Vert.: Want alle uitverkorenen vanaf het begin der wereld tot aan Mozes hebben in het boek van alle schepselen gestudeerd en daarentegen met het verstand waargenomen wat hen door de geest Gods in het hart geschreven is, omdat de hele wet in de werken der schepping geschreven is.]

²⁶ *Radical Reformation*, 305, 832-845; en vooral 'Erasmus and the Reformers on Non-Christian Religions and Salus Extra Ecclesiam' in: Theodore K. Rabb en Jerold E. Seigel, eds. *Action and Conviction in Early Modern Europe, Essays in Memory of E.H. Harbison* (Princeton, 1969) 319-370. Eveneens: 'Sectarian Ecumenicity: Reflections on a Little Noticed Aspect of the Radical Reformation', *Review and Expositor*, LXIV (1967) 141-160.

²⁷ Een moderne oplossing van het klassieke probleem *salus extra ecclesiam* biedt Karl Rahner. Kortgezegd komt het hierop neer: de mensheid verviel tot een staat van gevallen maar verlost natuur. Deze gevallen maar verlost natuur verlangt naar rechtvaardiging en is in staat de rechtvaardigende genade te accepteren — zonder Pelagiaanse implicaties — omdat het verlangen naar rechtvaardiging niet een functie is van de macht van de natuur maar van de verlost natuur. Zie het hoofdstuk 'Ueber das Verhältnis von Natur und Gnade', *Schriften zur Theologie*, I (Zürich, 1964) 323-345.

²⁸ De lezing werd eerst afgedrukt in *Church History*, XIII (1944) 3-24, later in de *M.Q.R.* en ook als afzonderlijke brochure uitgegeven. Het werd opgenomen in Guy F. Hershberger, ed. *The Recovery of the Anabaptist Vision* (Scottsdale, 1957), een Festschrift

voor Bender. Dit Festschrift is ook in een Duitse vertaling uitgegeven: *Täuferium - Erbe und Verpflichtung* (Stuttgart, 1963). Een Nederlandse vertaling verscheen van de hand van C. F. Brüsewitz, *De Doperse Visie* (Amsterdam, 1948). Friedmann's boek werd in 1973 uitgegeven bij Herald Press, Scottdale.

²⁹ Menno Simons (1496-1561), *Ein Beitrag zur Geschichte und Theologie der Taufgesinnten* (Karlsruhe, 1936). Zie ook de hoofdstukken hiervan, die vertaald verschenen in: Cornelius J. Dyck, ed. *A Legacy of Faith* (Newton, 1962), in het hoofdstuk getiteld 'Menno Simons' Concept of the Church'. Dit boek is een Festschrift voor Krahn.

³⁰ *The Development of Dutch Anabaptist Thought and Practice from 1539-1564* (Nieuwkoop 1968).

³¹ Kühler's magnum opus, dat zowel historische als literaire kwaliteiten heeft, is *Geschiedenis der Nederlandsche Doopsgezinden in de Zestiende Eeuw* (Haarlem, 1932). Zie voor een inleiding en vooral voor zijn antwoord op de vraag 'Wat onze Vaders aan het Zwitsersche Anabaptisme te danken hebben': *Het Ontstaan van onze Broederschap*. Geschriftjes t.b.v. de Doopsgezinden in de Verstrooiing, No. 55 (Amsterdam, z.j.)

³² Zie de artikelen gebundeld in *Uit het werk van Prof. Dr. N. van der Zijpp 1900-1965*, (Amsterdam, z.j.); ook zijn bijdrage aan Bender's Festschrift, onder de titel 'The Early Dutch Anabaptists', 69-82.

³³ Galenus Abrahamsz, 1622-1706. *Strijder voor een onbeperkte verdraagzaamheid en verdediger van het Doperse Spiritualisme* (Haarlem, 1954).

³⁴ Van Mantz tot Menno, *De verbreiding van de doperse beginselen* (Amsterdam 1975).

³⁵ 'Versuch einer ökumenischen Theologie' in: Hans-Jürgen Goertz, Hrsg. *Die Mennoniten* (Stuttgart, 1971) 141-155.

³⁶ 'Die ökumenische Einweisung der Täuferforschung', *Neue Zeitschrift für Systematische Theologie*, XIII (1971) 363-372.

³⁷ (Scottdale, 1961). Zijn *Geschiedenis der Doopsgezinden in de Zuidelijke Nederlanden in de XVIe Eeuw* (Brussel, 1959) bestrijkt het zelfde terrein, maar dient voor supplementaire informatie te worden geraadpleegd.

³⁸ (Groningen, 1953). Mellink betreft ook de economische en sociale factoren in zijn onderzoek. Dit boek is totnutoe verreweg het meest gedetailleerde verslag van de begintijd van de doperse beweging en is onmisbaar voor een studie van die tijd. Zie de recensies van Quirinus Breen in *Archiv für Reformationsgeschichte*, XLVI (1955) 276-278 en van N. van der Zijpp in *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis*, XL (1954) 186.

³⁹ Het eerste deel van de C. U. D. A. N.-serie, *Friesland en Groningen (1530-1550)* (Leiden, 1975), bevat in een kritische teksteditie de bronnen van de vroegste periode.

⁴⁰ Roland H. Bainton, *The Reformation of the Sixteenth Century* (Boston, 1952) 96-97. [Vert.: De kern van de doperse beweging was een ethische oproep.]

⁴¹ Zie Jaroslav Pelikan, *Spirit versus Structure, Luther and the Institutions of the Church* (New York, 1968) 77-97.

⁴² Zie van de laatste *Christ and Culture* (London, 1952) vooral de blz. 58-92.

⁴³ *These Are My People, The Nature of the Church and Its Discipleship According to the New Testament* (Scottdale, 1962). Zie vooral 88-111.

⁴⁴ Hershberger's *War, Peace, and Nonresistance* kwam ook pas tegen het einde van de oorlog uit, maar voordien had hij reeds vele artikelen en pamfletten over dit onder-

werp geschreven. Het werd vele malen herdrukt en is nog steeds verkrijgbaar in een derde, herziene druk. Yoder, vooral zijn *Our Mennonite Heritage* (Akron, 1942) dat eveneens herhaaldelijk werd herdrukt, heeft meer dan de helft van zijn pagina's gewijd aan 'Our Nonresistant Heritage' (ons weerloos erfgoed).

⁴⁵ Schriftenreihe des Mennonitischen Geschichtsverein, Nr. 4 (Karlsruhe, 1954).

⁴⁶ Zie *Peace is the Will of God, A Testimony to the World Council of Churches* (Amsterdam, 1953). Onder het voortduren van de discussie werd deze brochure herzien en uitgebreid, en verscheen onder verschillende titels. De meest recente is: *The Christian and War, A Theological Discussion on Justice, Peace and Love* (Amsterdam, 1970).

⁴⁷ Zie bij voorbeeld *Karl Barth and the Problem of War*. Studies in Christian Ethics Series (Nashville, 1970).

⁴⁸ (Grand Rapids, 1972). Een Nederlandse vertaling verscheen onder de titel *De politiek van het Kruis, een weg om te gaan* (Amsterdam, 1974).

⁴⁹ *Anabaptists and the Sword* (Lawrence, 1972).

⁵⁰ *Anabaptism, A Social History, 1525-1618, Switzerland, Austria, Moravia, South and Central Germany* (Ithaca & London, 1972).

⁵¹ *Reformation und Utopia, the Marxist Interpretation of the Reformation and Its Antecedents* (Wiesbaden, 1974).

⁵² Irvin Buckwalter Horst, *The Radical Brethren, Anabaptism and the English Reformation to 1558* (Nieuwkoop, 1972).

⁵³ George H. Williams en Angel M. Mergal, eds. *Spiritual and Anabaptist Writers* (Philadelphia, 1957) 19. [Vert.: Hoe langer hoe meer komen we tot de ontdekking dat de godsdienstige beweging van de zestiende eeuw in belangrijke mate gestalte heeft gekregen in de Radikale Reformatie.]

De bronnen voor een geschiedenis van de eerste doperse doopstoediening

Over het geheel genomen hebben de historici, die de toediening van de eerste geloofsdoopt beschreven, het bericht daaromtrent geput uit een van de kronieken der Hutterse broeders. Zij, ook de Nederlanders onder hen, hadden daarvoor gegronde redenen. Ten eerste was dat bericht vrijwel geheel gelijkloidend te vinden in alle 24 ons bewaard gebleven handschriften en ten tweede was dit het meest uitgebreid. Het blijft evenwel de vraag of deze schrijvers het al konden of wilden vergelijken met de brief, die, waarschijnlijk in het eerste halfjaar van 1530, over de genoemde gebeurtenis vanuit Zwitserland naar Keulen is gezonden.

Volgens de grote kenner van de geschiedenis en het karakter van het oostelijke doperdom, Robert Friedmann¹, heeft omstreeks 1570 op instigatie van de leiding-gevende Peter Walbot de prediker-kroniekschrijver Caspar Braitmichel het in Austerlitz aanwezige historische materiaal gebruikt voor het boek, waarin hij de wederwaardigheden van zijn gemeenten tot ongeveer 1542 wist weer te geven. Zijn manuscript is naar alle waarschijnlijkheid verloren gegaan, maar was reeds afgeschreven en voortgezet door Hauptrecht Zapf. Op Braitmichels kroniek gaan alle andere terug; over het geheel genomen zijn ze nauwkeurig overgeschreven, meestal verschillen ze alleen in spelling, door een synoniem, een enkele keer in zinswending.

De codices zijn er volstrekt eenstemmig over dat Jörg Blaurock aan Conrad Grebel heeft verzocht hem op zijn geloof te willen dopen met de ware christelijke doop en dat, toen dit gebeurd was, de anderen aan Blaurock vroegen hun hetzelfde teken te willen geven. Daartegenover stelt de Nederlandse vertaling van de Zwitserse brief vast dat Grebel, nadat hij Blaurocks verzoek had ingewilligd, ook aan de anderen het water heeft toegediend. Er zijn nog meer verschillen, waarover straks meer.

Wij bezitten drie varianten van de brief, die wel niet heel veel van elkaar afwijken², maar toch voldoende om te gaan vragen hoe de oorspronkelijke tekst er uitgezien kan hebben. Het in het Duits geschreven origineel zullen we wel als verloren moeten beschouwen, maar de vertaling zou gedrukt zijn in een boekje, dat

als titel *Beter verlicht* zou hebben gehad en waarin de Nederlandse Doopsgezinden zich verdedigden tegen de beschuldiging, dat ze van de 'oproerige' Münsterse afstamden. Misschien wordt dit boekje, dat naar het mij voorkomt ook een langere titel zal hebben gehad, nog eens teruggevonden³, maar van daar uit stammen althans twee van de drie nauwelijks verschillende versies van het oudste bericht over de eerste geloofsdoop. De eerste ervan vinden we in de *Successio Anabaptistica* van 1603, een tweede in *Het beginsel der scheuringen* van 1615 en de derde in P.J. Twiscks *Chronijk van den onderganch der tyrannen* van 1620.

Deze drie tonen geen andere noemenswaardige verschillen dan in de spelling (Grebbe, Grebele; Manscher, Mansch), in woordvertaling (viericheit, yver) en door enkele weglatingen, die aan onachtzaamheid, hetzij van de overschrijver, hetzij van de drukker geweten mogen worden. Het nauwkeurigst naar het origineel zal de vertaling in *Het beginsel der scheuringen* zijn; de schrijver daarvan zegt zijn relaas te hebben ontleend aan 'een oudt schrijven der Doops-gesinden in Switserlandt, voor veele jaren aan hare broederen omtrent Ceulen gesonden'. Dat suggereert, dat hij het oorspronkelijke onder ogen gehad heeft. Bij hem vinden we de meeste germanismen. Alle drie zeggen: 'heeft het hem begeven', maar hij geeft, waar de anderen 'daarentusschen' en 'daerna' schrijven, 'in dien', waarin we 'In Dem' herkennen. Beide anderen noemen het boekje *Beter verlicht* als hun bron. Die vermoedelijk het dichtst bij de Duitse tekst staande versie luidt dan aldus:

Nademael ghy ons hebt gebeden des beginsels halven vanwege die broederschap der Switser-broederen, soo heeft het hem begeven omtrent de tijdt als men schreef 1522 jaer, dat Uldrick Zwingle, Coenraet Grebele, een edelman, ende Felix Mansch, alle drie vast seer geleerde mannen, (die) in de duytsche, latijnsche, grieksche ende hebreusche sprake alle ervaren waren, ende zijn dan komen te spreken van geloofs-saecken ende hebben bevonden, dat de kinder-doop onnodigh zy, oock voor geen doopsel bekent. Daer hebben die twee, Coenraet ende Felix geloofd ende bekent, dat men moeste ende behoorde nae christelijcke ordeninge gedoopt te worden, nadien Christus seydt: Wie geloofd ende gedoopt wordt, die wordt saligh. Doen zijn deze drie oneens geworden ende heeft Ulrick Zwingle sulcks niet gewilt, maer geseyt, het soude een oproer geven. Maer dese voorgenoemde mannen hebben gemeent men en konde Gods bevel daeromme niet achter-laten. In dien heeft het hem begeven, dat een paep met name Jorian van den huys Jacobs, die men genoemt heeft Joriaen Blaeurock, omdat hy eenen blauwen rock gedragen heeft, deselve is oock gekomen uyt een sonderlingen yver, dien hy hadde tot Gods wille, een slechte eenvoudige paep, daervoor men hem gehouden heeft, maer in goddelijcken yver des geloofs-halven soo heeft hy, door Gods genade die hem gegeven is, daer nae wonderlijck gehandelt. Dese is tot Zwingle gekomen ende heeft van den gelove met hem ghesproken, maer niet

uytgerecht. Doen heeft men hem geseit, datter andere waren, die yveriger waren als Zwinglius; dien is hy nagevolgt ende is tot haer gekomen, namelick tot Coenraten ende Felicem ende heeft met haer gesproken ende zy zijn in der saecken eenigh geworden. Ende het heeft hem begeben, dat zy by malkanderen zijn geweest. Nadien den anghst grootelijck op haer heeft gelegen, soo hebben zy Godt in den hemel aengeroepen, dat hy haer barmhertigheydt wilde bewijzen. Doen is Joriaen opgestanden ende heeft om Gods wille gebeden den Coenraet, dat hy hem wilde doopen ende dat heeft hy gedaen; naemaels heeft hy die anderen oock gedoopt. Daer nae hebben haer meer predikanten ende andere luyden hiertoe gedaen, dewelcke het haest met haren bloede betuyght hebben, gelijk oock dese boven-genoemde Felix Mansch, die de eerste geweest is; dien heeft men tot Zurich verdrongen, Wolfgang Ulman, dien heeft men tot Waltzen verbrandt met noch thien met hem, sonderlinge zijnen broeder, dat zijn mede-geselle geweest is; dese is oock de sevende geweest. Nae hem een predikant, met namen Hans Pretle, die oock onsen dienaer in 't land geweest is. Also heeft 'et hem uytgebreydt door vervolginge als by Michiel Sadtler ende vele zijner verwanten. Als Melchior Veth, die des Joriaens Blaeurocks mede-geselle geweest is, dewelcke tot Dracht verbrandt is geworden. Alsoo hebt ghy den gront hoe het hem in den beginne toegedragen heeft. Namaels zijn vele dingen geschiedt, alsoo dat'er veel onordentelijck gelooopen hebben. Maer de vaste gront der waarheydt is gebleven: de Heere kent de zijnen, het wijcke van ongerechtigheydt wie den name des Heeren aenroept. Also hebt ghy die ghetuygenisse des beginsels; daerinne en sult ghy geen twijffel hebben, want wy dit op het alder-gewiste ervaren hebben.

Wanneer we hiermee de berichten uit de Hutterse kroniek vergelijken, valt het ons op, dat, afgezien van wat hierboven al opgemerkt werd, als reden voor Blaurocks vraag aan de leek Grebel opgegeven wordt: 'Weil dazumal sonst kein verordneter Diener solches Werck zu handlen war'. Inderdaad was Blaurock priester geweest in het Graubündense Trins, waar hij tot de Zwingliaanse hervorming is overgegaan en ter plaatse predikant werd.⁴ Dat zou dan het woordje 'sonst' kunnen verklaren en ook dat Blaurock dan verder als Doper optreedt: 'Wie nun das beschehen, haben die andern gleicherweis an den Geörgen begert, das er sie tauffen soll'. Merkwaardig is ook, dat de kroniek er nog verder aan toevoegt, dat zij 'ainer den andern zum Dienst des Evangelii bestätet' hebben. Dat toont, dat dit bericht teboekgesteld werd in een omgeving, waar men veel prijs stelde op 'ordinatie' van de predikers, een gemeente dus, waarin een zeker soort kerkorde al een vaste exegese gaf van de nieuwtestamentische voorschriften. Wel spreekt ook de brief over volgens 'christelijke ordening' gedoopt worden en aan het slot van mannen, die 'onordentelijk', dat is zonder door de gemeente (of oudste?) geordineerd te zijn, optraden, maar daar klinkt alles nog minder scherp omljnd. Onthullend is in

dit opzicht ook de dit gedeelte van het relaas afsluitende alinea: 'Damit ist die Absündierung von der Welt und von iren bösen Wercken anbrochen'. Waarschijnlijk is het ook met het oog hierop, dat de kroniek vervolgt met de mededeling, dat zich bij de groep te Zürich al spoedig 'andere mer wolgeleerte Männer... der Schrift wol kundig' hebben geschaard, die 'mannlich und ritterlich mit irem Leib und Leben bis in den Todt' betuigden, 'das ir Glauben und Tauf aus (auf?) der göttlichen Warhait gegründet wer'.⁵

Van deze mannen — de kroniek meldt, dat daaronder nogal wat predikanten waren — worden naast de reeds genoemden nog Balthasar Hubmaier en Ludwig Haetzer aangewezen, maar niet Hans Pretle (Johannes Brötli), over wie in de brief gezegd wordt, dat 'die oock onsen dienaer in 't land geweest is' en evenmin Michael Sattler. Ook dit verschil is belangrijk. Het mededelen van deze twee namen wijst erop, dat de brief van Noordoostzwitserland uit moet zijn verzonden; daar hadden beide mannen gewerkt. De nadruk op de afzondering van de wereld en haar boze werken toont kennis van en instemming met het vierde artikel van de Broederlijke Vereniging van Schlatten am Randen.⁶

Maar er zijn nog meer gewichtige verschillen tussen kroniek en brief. De kroniek legt veel klemtoon op de zekerheid, dat de Dopersen de waarheid in de Schrift hadden ontdekt. Wanneer na de opsomming der vroegste martelaren met dankbaarheid wordt vastgesteld, dat de gemeente ondanks vervolging en ellende dagelijks in aantal toenam en het volk Gods groeide, dan moet de kroniek toch nog constateren, dat 'der Feindt göttlicher Warhait (zulks) nit mocht leiden, brauchet den Zwingel als ein Ynstrument, der denn auch mit Vleisz anfieng zu schreiben und auf den Canzel zu leeren, das der Tauf der Glaubigen und der Alten unrecht wer und nit solt geduldet werden.' Die waarheid, die Zwingli niet inzag, waarvan hij vreesde, dat die oproer — waarschijnlijk te verstaan als verzet tegen zijn hervormingspogingen — teweeg zou brengen en die hij afwees, omdat hij huiverde voor Christus' kruis, smaad en vervolging, zoals de kroniek het uitdrukt, werd wel erkend door de groep, die begonnen was 'ire Knie zu biegen vor den höchsten Gott im Himel und In angerueft (hebben) als ein Herzenkundiger und gebeeten, das Er inen wolt geben zu thuen Sein göttlichen Willen und das Er inen Barmhertzigkait wolt beweisen, denn Fleisch und Bluets oder menschlicher Fürwitz hat sie gar nit getriben, weil sie wol gewisst was sie darüber werden dulden und leiden müssen'.

Van die groep wordt Blaurock voor de stichter en organisator gehouden door de kroniek, waarin in een brede uitweiding nog nader gepreciseerd wordt hoe hij aan zijn bijnaam kwam en hoe hem, toen hij op zoek was naar de waarheid, duidelijk was geworden hoe eens hij het was met Grebel en Mantz; zij hebben 'in rainer Forcht Gottes erkandt und befunden, das man aus göttlichem Wort uns Predig einen rechten, in der Lieb thätigen Glauben müest erlernen und auf den

erkandten und bekandten Glauben den recht christlichen Tauff in Verbindung mit Gott aines gueten Gewissens empfahen, in aller Gottseligkeit eines heiligen christlichen Lebens hinführen, Gott zu dienen, auch in Trübsal beständig bleiben bisz ans Ende'. Hier wordt de text 1 Petrus 3 : 21 genoemd, terwijl de brief alleen maar Marcus 16 : 16 aanhaalt.

Deze uiteenzetting, eigenlijk het programma van de jonge beweging, missen we in de brief. Wellicht kon ze ook pas geschreven worden toen men in Moravië een zekere mate van gewetensvrijheid had gevonden. Blaurock is daar wel niet zelf geweest — hij stierf de marteldood op 6 september 1529 in Klausen, dat toen nog Tirol was — maar de geestelijke nazaten van zijn naar Austerlitz geëmigreerde groep, die aan Jakob Hutter hun vaste, zelfs wat formalistische organisatie en daarmee hun naam dankten, stelden er zeer veel prijs op, juist Blaurock als hun stamvader te kunnen beschouwen, meer dan Hubmaier, die er eigenlijk eerder voor kan worden aangezien. De laatste wordt wel vermeld in de alinea over wie zich bij de oudste groep aansloten, maar als het ware in het voorbijgaan. Van hier uit zou het wel eens begrepen moeten worden, dat de kroniek zo nadrukkelijk vaststelt, dat hij het was, die na zelf gedoopt te zijn, de anderen doopte: 'Wie nun das beschehen, haben die andern gleicherweis an den Geörgen begert, das er sie taufen soll, welches er auf ir Begeren auch also thet'.⁷

Waren de broeders uit Klettgau, want daar zullen we de briefschrijvers wel moeten zoeken, dat vergeten, of hebben de Huttersen op grond van de wat onduidelijke tekst van de brief, die in vertaling aldus luidde: 'Joriaen heeft om Gods wille gebeden den Coenraet, dat hy hem wilde doopen ende dat heeft hy gedaen; naemaels heeft hy die anderen oock gedoopt', het laatste woordje 'hy' maar al te graag verstaan als te slaan op Blaurock? Het verschil met de drie gelijkkluidende versies van de brief ligt vooral in de interpretatie van wat er na de allereerste geloofsdoop is gebeurd.

Nu bezitten we naast de kroniek een aantal (19) zogenaamde Denkbüchlein, dat zijn kortere variaties over de oorsprong en verdere ontwikkeling van de oostelijke beweging, die soms een verrassend licht werpen op de gebeurtenis in Zürich.⁸ In onze bibliotheek te Amsterdam (overgebracht naar de Universiteitsbibliotheek) bevindt zich een driedelig handschrift, waarvan het eerste deel een aantal tractaten van verschillende schrijvers bevat; daaronder is een duitse vertaling van Menno's *Nieuwe Creatuere*. Het tweede is een Denkbüchlein met de titel *Beschreibung der Geschichten mit kurtzem Begriff wie und was Gott mit seinen Glaubigen Inselbst zum Ruem und Preiss vom Anfang der Welt gehandelt hat und sich krefftig bis auf yetzige Zeit bewisen und sich bis ans End zu erzaigen verhaissen hat*. Dit werd in 1594 in Moravië geschreven door Caspar Artloff, een wever, die zijn relaas voortzette tot de scheuring in 1533 door Jakob Hutters toedoen teweeggebracht.

Het voor ons doel belangrijkste stuk luidt, getranscribeerd naar de thans geldende maatstaven, als volgt:

Aber gleich zu diser Zeit, ungefeer in 1525 Jar, weil Gott ein ainig abgesunderet Volckh von allen Volckhern haben wil, hat Er den waren Morgenster, das Lichten seiner Warhait, in volligen Schein herfür wellen bringen. Zu solchen herrlichen Werckh hat Ime Gott etliche Männer erwecket im Schweitzerlandt und (unter) dennen war Baldhaser Husmair, Cuenradt Gräbl, Fellix Mantz und Jorg von Cur gewesen; dennen hat Gott ainen Muett und Eiffer in ir Hertz geben, sich mit einander in göttlicher Zeugnus der heilligen Schrift zu ersprachen, dan Fleisch und Bluet, menslicher Fürwitz, hat es inen nit gezaigt und sie dahin triben, dan inen wol gewist gewesen. Weil sie auch der Sprach erfahren und der Schrift kundig gewysen sein, haben sie in ainer Forcht Gott erkundt und gefunden, das ein Absterbung des alten Lebens sein müesse, auch aus göttlicher Predig ein lebendiger und thätiger Glauben must bewissen werden und auf den bekanten Glauben der christliche Tauff mueste volgen und begeben werden, hinfür in aller Gottselligkait mit Verenderung eines heilligen Lebens zu beweisen, Gott und seinen Nachsten treu zu sein bis ans Endt, ouch aller Pein und Martter bestendig zu bleiben. Weil aber nun dazumall kein darzue verordneter Diener gewesen ist solch Ampt zu treiben und handeln, so ist ainer aus iren Mitl niderkniel, hat an die andern begeert und Bundt mit Gott auf zu richten und getauft zu werden. Wie nun das beschehen ist, haben die andern gleicherweiss an den ersten begert auch getauft zu werden, haben sich also an den Namen des Herren begeben und ainer den andern zum Dienst und Ampt das Evangelion zu predigen bestädig, haben also angefangen zu lehren den Glauben und zu halten Gottes Gebott. Dadurch ist die Absunderung von der Welt anbrochen und sich baldt der Gemain der Glaubigen gemeret und des Herren Volckh zugenommen, darwider die Zwingling mit aller Macht geschriben und auch der Kantzl geleet, das der Glaub der Glaubigen und Alten unrecht sy und nit soll geduldet werden, wider sein aigne vorige Bekantnus, die er volmals bekennet hat. ^{8*}

In Boedapest bevindt zich ook zulk een document, dat door Michael Schreiner zou zijn geschreven en dat meldt: 'Weil aber dazumal kein verordneter Diener solches werkh's zu handen (!) war, ist einer aus deren Mittel niedergekniel, hat an die Andern begeert einen Pundt mit Gott auf zu richten und — getauft zu werden'. Hier wordt Blaurock zelfs niet bij name genoemd: 'einer aus deren Mittel'. In het begin van dit bericht wordt gezegd, dat God 'ain ainigs Volckh abgesundert von allen völkern' wilde hebben en dan: 'Zu solchem herrlichen Werkh hat Im Gott etliche Menner erweckt im Schweitzerlandt, under denen ist Conr. Grebl, Felix Manz, Georg von Chur und Balth. Huebmair gewesen'; daarna worden er geen

namen meer genoemd. Was dat vooral om mensverheerlijking te vermijden, of omdat Schreiner een andere bron verwerkte? Wat ook verwondering wekt is, dat de marteldood van Blaurock in de brief niet wordt vermeld, in de kroniek pas vele bladzijden verder dan de bovengenoemde passage. Mogen we daaruit concluderen, dat de brief en de allervroegste bron voor de kroniek (het begin van het Denkbüchlein) geschreven werden vóór Blaurock stierf? De in beide stukken genoemde martelaren werden inderdaad eerder dan hij geofferd; Mantz werd op 5 januari 1527 verdrinken, Sattler op 21 mei van hetzelfde jaar verbrand, ook Uliman onderging dezelfde dood, maar er is geen zekerheid of dat op 25 mei of op 14 augustus 1528 plaats had. Van Melchior Veth en Johannes Brötli zijn de data niet achterhaald; Van Braght stelde die in navolging van Hans de Ries op respectievelijk 1527 en 1528, maar het vermoeden ligt voor de hand, dat zij er naar gegist hebben; zij delen over hen ook niets meer mee dan zij uit *Beter verlicht* te weten waren gekomen.

Een en ander geeft ons het recht te concluderen, dat de brief niet bijzonder lang na 6 september 1529 geschreven moet zijn. Het bericht van Blaurocks dood was toen nog niet tot de schrijver ervan doorgedrongen. De Keulse Dopersen, die aan de Zwitsers om inlichting over het begin der beweging vroegen, moeten dan welhaast de allereerste daar ter plaatse geweest zijn; voor 1530 kan men niet met zekerheid Dopersen in de Rijnstad aanwijzen⁹, maar in mei 1530 moet Melchior Hofmann op reis van Straatsburg naar Oostfriesland wel over Keulen zijn gereisd.¹⁰ Hij, die al aan de Raad van Straatsburg verzocht had een kerkgebouw ter beschikking van de Dopersen te stellen, zal naar geestverwanten in Keulen gezocht hebben. Het is heel wel denkbaar, dat hij er contact kreeg met dr Gerhard Westenburg, die toen opnieuw in zijn geboortestad was en die met de groep om Mantz en Grebel in verbinding gestaan had. Hij had Zwitserland al verlaten vóór de eerste geloofsdoop was toegediend,¹¹ maar als Hofmann nadere inlichtingen over de verdere ontwikkeling van de door Westenburg bezochte groep heeft willen hebben, kon deze hem het adres verschaffen van iemand, die erbij was geweest en dat alles 'op het alder-gewiste ervaren' had.

Hoe dit ook zij, wij kunnen nu het cijfer 1522 als een verkeerd gelezen 1525 beschouwen. De kroniek noemt geen jaartal, maar in de Denkbüchlein vinden we 'anno 1525' en 'ungefär im 1525 Jar' en dan mogen we vermoeden, dat Blaurocks opmerking 'er wüsse nit anders dann das er der erst gsin sige, so sich habe touffen lassen' alleen slaat op het feit, dat hij de eerste was, die de geloofsdoop ontving en niet zegt, dat hij met dopen is begonnen, ook al erkent hij naderhand, dat hij 'ouch allen begerenden zuo willen' was geweest.¹²

¹ R. Friedmann, *Hutterite Studies* (Goshen, Ind., 1961) 151-156; R. Friedmann en A. Mais, *Die Schriften der Huterischen Täufergemeinschaften* (Wien, 1965) passim.

² V.P. (Simon Walraven?), *Successio anabaptistica* en I.H.V.P.N (Carel van Ghendt), *Het beginsel en voortganck der geschillen, scheuringen en verdeeltheden onder degene, die Doops-gesinden genoemd worden*. S. Cramer, ed. Bibliotheca Reformatoria Neerlandica, VII ('s-Gravenhage, 1910) 24-25 resp. 515-516; P.J. Twisck, *Chroniik van den onderganch der tyrannen* (Hoorn, 1620) fol. 996.

³ B.R.N., V, 24, noot.

⁴ Vgl. mijn 'Bestond er een consensus mennoniticus vóór de doop van 1525', *Doopsgezind Jaarboekje*, LXII (1968) 38-39.

⁵ Voor deze en andere citaten: A.J.F. Zieglschmid, *Die älteste Chronik der Hutterischen Brüder* (Ithaca, New York, 1943) 45-48.

⁶ Voor de vertaling en toelichting zie de uitgave van de 'Doopsgezinde Historische Kring': *Broederlijke Vereniging*. Doperse Stemmen 1 (Amsterdam, 1974).

⁷ Over Hubmaier: Torsten Bergsten, *Balthasar Hubmaier, seine Stellung zu Reformation und Täuferium* (Kassel, 1961).

⁸ J. von Beck, *Die Geschichtsbücher der Wiedertäufer in Österreich-Ungarn* (Wien, 1883) 15-22.

^{8*} Waarschijnlijk is 'Husmaier' de eerste verschrijving in dit gedeelte; achter 'gewist gewessen' en voor 'Weil' zal weggevalen zijn: 'was sie darum erdulden werden muessen'. 'Erkrundt' zal een tweede verschrijving zijn; hier zal gelezen moeten worden: 'ergrundt'. Opvallend is evenwel de derde 'Glaub' in plaats van 'Tauf' in de laatste volle zin. De codex Artloff was in onze bibliotheek archiefstuk A 740.

⁹ K. Rembert, *Die 'Wiedertäufer' im Herzogtum Jülich* (Berlin, 1899) 380 vlg.; H.H. Th. Stiasny, *Die strafrechtliche Verfolgung der Täufer in der freien Reichsstadt Köln* (Münster, 1962) 4 vlg.

¹⁰ W.I. Leendertz, *Melchior Hofmann* (Haarlem, 1883) 212.

¹¹ Stiasny, *Verfolgung*, 12. Hij beroept zich op G.E. Steitz, 'Dr Gerhard Westerbürg', *Archiv für Frankfurts Geschichte und Kunst* (1872) 109-118.

¹² L. von Muralt en W. Schmid, ed., *Quellen zur Geschichte der Täufer in der Schweiz, Erster Band*, Zürich (Zürich, 1952) 50. Men vergelijkte blz. 125 en 174 en ook E. Egli, *Aktensammlung zur Geschichte der Zürcher Reformation* (Zürich, 1879) 289.

J.P. Jacobszoon

Een Hamburgse vondst betreffende Joannes Deknatel

Bezig met een studie over de Amsterdamse Mennonietenpredikant Joannes Deknatel (1698-1759), door W.I. Leendertz 'een piëtist onder de Doopsgezinden' genoemd, werd ik door Peter J. Foth, leraar van Hamburg, en Heinold Fast, leraar van Emden, gewezen op een aanmerkelijke verzameling handgeschreven preken in de bibliotheek van de eerstgenoemde gemeente. Op onderzoek uitgetogen bleek het hier inderdaad te gaan om, temidden van allerlei andere handschriften, preken van deze befaamde voorganger bij de hoofdstedelijke Lamistengemeente aan het Singel, die ook wel voorging in de kerk bij de Toren. Bovendien kwam een verzameling brieven aan het licht, zij het hoofdzakelijk gericht aan zijn zoon Jan Deknatel, die na de dood van zijn vader een twintigtal *Naagelaatene Predikationen over Verscheidene Texten* in twee delen (Amsterdam, 1760 en 1763) uitgaf, doch waartussen zich gelukkig ook een enkele brief van Joannes Deknatel zelf bevond.

Het is hier niet de plaats om een verhandeling over Deknatel te schrijven. Vermeld zij slechts dat hij te Norden in Oost-Friesland werd geboren, vroegtijdig en vlot in Amsterdam aan het seminarium van de Remonstranten studeerde — na de dood van Galenus Abrahamsz de kweekplaats voor a.s. doopsgezinde predikanten; zelf was Deknatel in 1735 zeer nauw betrokken bij de stichting van een eigen, doopsgezinde opleiding — en reeds in de prille twintiger jaren hulpprediker bij het Lam werd; vanaf 1725 tot aan zijn dood heeft hij uitsluitend die gemeente gediend en veel bijval, ook van mensen buiten de kring der Mennisten, geoogst.

Bekend vooral is hij geworden door zijn catechisatieboekje *Aanleiding tot het Christelyk Geloove*, dat diverse drukken, en vooral Duitse, beleefde, door zijn *Menno Simons in 't Kleine*, eveneens in het Duits vertaald. Behalve de posthuum gepubliceerde preken, verschenen nog enkele bundels, soms ook bundelingen, van apart uitgegeven leerredenen. Een aantal daarvan werd nog tot in het laatst van de vorige eeuw in Pennsylvania, ook in het Duits, herdrukt.

Bovenal echter heeft Deknatel naam gemaakt door zijn betrekkingen met Zinzendorf, de vader van de Hernhutters, en zijn berijmingen van honderden

liederen uit die traditie. Nog maakt het prachtige *Gezangboek van de evangelische broedergemeente in Nederland* met dankbaarheid gewag van deze *Evangelische Liederen*, in 1738 voor het eerst in Amsterdam uitgegeven, en eveneens diverse malen herdrukt. Het spreekt vanzelf dat wie met de Hernhutters in aanraking komt, grote liefde voor de zending opvat en wereldwijd denkt. Dat deed Joannes Deknatel dan ook, getuige zijn contacten met vele bekende tijdgenoten, o.a. John Wesley. Bovendien vergat hij zijn eigen Europese geloofsgenoten bepaald niet, en reikte zijn invloed onder hen ver.

Deknatel was een opwekkingsprediker. Viel dat op te maken uit de voorhanden gedrukte preken, de hier voor het eerst als zodanig weergegeven preek laat dat ook zien. Het interessante is dat wij tot nu toe slechts konden beschikken over materiaal vanaf ca. 1750, de vondst in Hamburg vervroegt deze datum tot ca. 1720. Was er reeds een en ander op en aan te merken omtrent Deknatels geloofsopvattingen — verdenking van Socianisme; wijzigingen (daarin) door Zinzendorfs invloed — duidelijk wordt in deze preek van 1737, dat ook toen reeds gold wat de zoon van zijn vader zei in zijn 'Voorrede' bij het eerste deel van de *Naagelaatene Predikationen*: 'Het groot Oogmerk van mynen Vader zalgr. was om aan te wyzen hoe men zalig word, hoe wy kinderen Gods worden, en op welken grond wy voor God zullen kunnen bestaan'.

Opvallend in vergelijking met latere preken is het minder veelvuldig opeenstapelen van bijbelteksten — men zou dat wellicht de 'methodus concordantialis' kunnen noemen —, is evenzeer het 'barokke' taaleigen, de nog niet zo uitgesponnen nadruk op het funeste 'algemene' of 'naam-christendom'; al ontbreken ook hier die elementen niet. Wetenschappelijk vertoon ontbreekt, de toon is irenisch, hoezeer het ook om het eigene — tenslotte is het een dooppreek — gaat; de Waldenzen (van wie de Doopsgezinden volgens de, door polemieken bepaalde, discussie zouden afstammen) worden genoemd, een typische liturgische trek komt in de doopvragen aan de orde. Al deze zaken komen echter voortdurend eveneens in latere preken voor, zij het dat de tekstuitwerking meestal langer en de toepassing korter is. Steeds overheersend is de het h art aansprekende, 'bevindelijke' toon over het heilswerk van de Here Jezus voor  ns.

Verder spreekt de preek voor zichzelf. Zij werd niet alleen gehouden op 8 december 1737 bij het Lam — er werden daar toen, blijkens bijgevoegde aantekening, 27 mensen gedoopt — doch eveneens op 15 april 1742 bij de Toren, toen vijf nieuwe leden toetraden. De tekst is vrij duidelijk en in ieder geval fraai geschreven, ruim tien pagina's groot (apart per bladzijde in onze weergave met een cijfer tussen [] aangegeven), formaat 16 x 20 cm. Waarschijnlijk is aan het geheel een niet te achterhalen inleiding voorafgegaan, getuige de, onder de voluitgeschreven tekst, woorden: 'Exord(ium) (= inleiding) uit de predik. over dezelve

text A^o 1730'. Men treft diverse doorstrepingen, onderstrepingen — hier *cursief* weergegeven — en soms dubbele onderstrepingen — hier **vet** weergegeven —, kanttekeningen en tussenvoegsels aan. Uiteraard is de tekst zo getrouw mogelijk weergegeven, slechts hier en daar werden ter verduidelijking () aangebracht of een al te evidente verschrijving verbeterd. Men bedenke overigens dat de preek bedoeld was om uitgesproken te worden!

Hoe dan ook, de Hamburgse bibliotheek bevat een grote schat aan Deknateliana, waardig om bekend te worden gemaakt. Joannes Deknatel zelf verdient het; aan de kennis van de betrekkingen tussen Doopsgezinden en Hernhutters — die de afgelopen herfst zo'n unieke tentoonstelling 'Erfgoed van Herrnhut' in het Rijksarchief te Utrecht hielden — voegt het weer een stukje toe, evenals aan het onderzoek naar de invloed van het Piëtisme, met name zoals het in doopsgezinde kring heeft gewerkt.

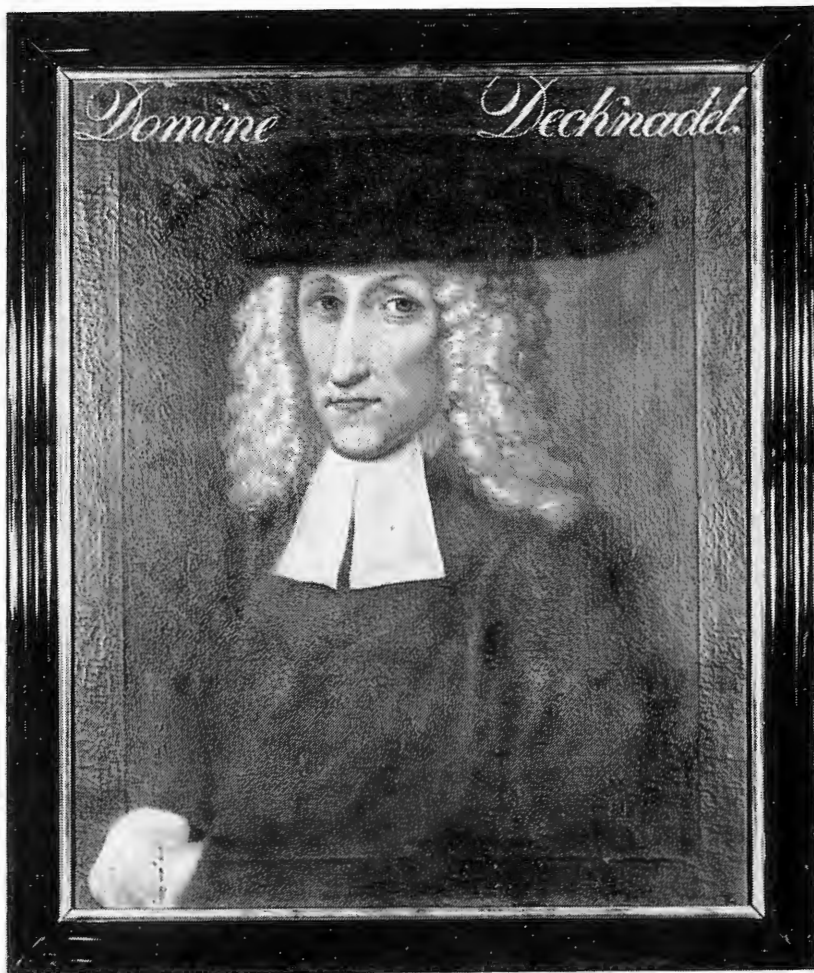
Doop Predikaatsie over Mark: 16: 15, 16

En hy zeide tot hen: Gaat henen, predikt het Evangelie allen volkeren. Die gelooft zal hebben en gedoopt zal zyn zal zaalig worden, maar die niet gelooft zal hebben zal verdoemt worden.

Wy zullen, om deeze woorden des zaaligmakers uwe Aand(achtigen) te prediken, tegenwoordig geen byzondere verdeeling maaken of yder woord op zich zelve verklaaren; maar wy zullen de woorden des Heylands in deezer voegen uitbreiden dat wy Hem tot de Apostelen doen spreken in een wydlopien reeden, waaruit de Doopelingen en alle die hier zijn zien kunnen de regte nature van 't Evangelie dat zy omhelzen, van 't geloove en van den Doop zo als zyne regte meening tot ons geweest is.

Zo wil dan de Zaligmaker in onze woorden dit zeggen: Myne Geliefde Apostelen: Ik gae nu uit de weereld na dat ik de weereld door myn sterven het Leeven verworven heb. Nu zende ik u in myne plaetse. Ik zende u in (in) de weereld uit om *allen menschen* het Evangelie mynes koninkryks te verkondigen. Nader merkt op dit bevel, en laat deeze woorden *Predikt het Evangelie*, de geduurige rigtsnoer uwer leere zyn, opdat yder een zien kan, dat gy geen Dienaers van Moses zyt, maar dat gy komt uit de Schoole van den Eniggeboornen van den Vader vol van genade en waarheit, *predikt het Evangelie*. [1]

Dog op dat gy klaarder verstaan moogt wat het hooftwerk uwer gansche

Joannes Deknatel. Olieverf op doek. Anoniem. Archief Brüder-Unität, Herrnhut, D. D. R.

prediking zyn moet, zo zal ik u dezelve nader verklaaren. Gy moet geensins u onderstaan om het ondraaglyk Jok der inzettingen van Moses op de halzen der Volkeren te leggen, en ze op de besnydenisse offerhanden en andere Levitise plegtigheden te wyzen. Want dit zyn de schaduwen der toekomende goederen. Nog gy zult de Schulden niet invorderen, die door het handschrift der wet Open staan: want het heeft my myn bloed gekostet, om het handschrift dat tegen hen was aan het kruis te nagelen en dewyl ik myn leeven tot een losgeld hebbe gegeven heeft my myn Vader alle de schulden der weereld geschonken.

Eeven zo weinig zal het uw werk zyn de Zeedeleere der Heidenen te verbeteren, en een uiterlyk beschaafde weereld te maaken. Wat zou het baaten de natuure der deugden en ondeugden nog zo klaar te vertoonen als gy hen niet, byden *weg der heiligkeit*, de fonteine zoudet toonen, waaruit ze de kracht ter overwinnings der begeertens kunnen scheppen, waardoor zy gewasschen moeten worden van de zonde en vande onreinigheit, als gy aand een volk dat in zonden dood is niet op dat Verzoenoffer zoudet wyzen, waaruit het Leeven ontsprong is.

Het *Evangelie* is dat gy prediken moet, het woord der verzoening, de boodschap der genade en barmhartigheit waartoe God Jooden en Heidenen laat roepen. Gy zult hen onderregten, dat ik hen deeze goederen heb verworven, dat ik in hunne plaats gestorven ben, dat ik den vloek der zonden voor hen gedragen, de wet vervult, den oversten deezer weereld geoordeelt, den dood overwonnen en den hemel voor hen geopent hebben. Gy zult hen verkondigen, dat deeze goederen by my, door my, en dat uit enkele genaade en om niet te verkrygen zyn. [2]

Dog op dat yder een weet, dat ik myne genaade niet aan hen kan schenken, zo lang zy in de zonde en hun oude Leeven blyven: Zo zult gy hen niet alleen prediken dat God in Christus was, de wereld met zich zelve verzoent, en hen hunne zonden niet toegerekent heeft, maar ook dat *zy nu komen en zich met God laten verzoenen*; door het Geloove aan my: *want die Geloof zal hebben en gedoopt zal zyn zal zaalig worden*.

Dit geloove is geen leedige toestemming van een onbekoert herte, maar dat moet uit de Boete ontspringen, gelyk gy ook van gehoord hebt, dat ik myne prediking heb begonnen: *doet boete en Geloof in het Evangelie*. Maar dewyl pas in niemand eene waaragtige begeerte zyn kan, om vergeving der zonden te hebben, dan die erkent dat hy een vloekwaardig zondaar en rampzalig is: Zo moet gy gewisselyk de wereld overtuig(en) *van zonde*, van hunne blindheit en vleesselyke gezindheit, *van gerechtigheit*, dat God met zulke onreine Schepsels niet vereenigen kan en *vanoordeel* en veroordeling als zy in zulken toestand sterven zouden.

Vindt gy dan dat de menschen zich zelve aanzien met zonde en vloek beladen en vermoeit door eige onvermogen om zich te helpen, en naar eenen verlosser zuchten: Zo verkondigt hen uit een innig meedelyden: *dat God*, dien zy zo

beledigt hebben, *hen zo lief heeft gehad, dat Hy hen zynen Eeniggeboornen Zoon gegeven heeft, op dat een ygelyk die in hem gelooft niet verderven maar het eeuwig Leeven hebben*; dat God van deezen zynen Zoone de betaling der Schulden aller menschen heeft gevordert, dat de Zoone daar alle menschen sterven en eeuwig verderven moesten om hunne zonden, dat de Zoone Gods gestorven is *voor hunne Zonden, na de Schriften en dat hy is begraven en opgewekt ten derden dage na de Schriften*, ten bewyze dat zyne gerechtigheit door zyn dood bevredigt is geworden; Ja, dat hy hem verheven heeft aan zyne Rechterhand in [3] (de) *hemel*, en alle macht gegeven in hemel en op aarde, op dat Hy voor ons *een geduurige Middelaar by den Vader* en by ons zou zyn alle dagen tot aan de voleindiging der wereld. Zo zult gy dan de weereld verkondigen, dat ik gekomen ben niet om haar te oordeelen, maar om haar zalig te maken, dat myn(e) bloed voor het menschdom de bevryding is van zonde en vloek, dood en helle en van alle kwaad dat haare natuure drukt niet alleen, Maar ook dat ik hen gerechtigheit en vrede, heil en zeegen, Leeven en zaligheit eeuwiglyk voor hen verworven hebbe.

Betuigt derhalven allen menschen met allen nadruk dat het eenig Middel om van alle rampzaligheid bevrijdt te worden, om vergeeving der zonden, Leeven en zaligheit te verkrijgen, dit is, dat zy *in my gelooven*; dat ik de verzoener hunner zonden en de oorzaak aller leevens en zeegens voor hen ben. *dat er geen andere Naame onder den hemel gegeven is, waardoor zy zalig kunnen worden*; en dat zy alle een volkomen Vertrouwen mogen hebben dat ik het hen geeven wil, als zy *my gehoorzaam* zyn; als zy zo in my gelooven, dat zy zich bekeeren en de weereld met haare eere, lust en rykdom verlochenen, als zy my als haaren Verlosser Levens Lang lief hebben, dat de vrugten des Geloofs, des Geestes ender liefde zich in hunnen wandel openbaaren.

Dog dewyl het my tevens behaagt heeft, het *waterbad des Doops* tot een zegel des N. Verbonds, tot eene deure mynes Ryks, en tot een teken des Geloofs en tot een smeedwerkend middel der zaligheit te maken: Zo zult gy allen, die my aannemen, daarop wyzen, dat zy dit *uiterlyk geringe*, dog van my krachtig gezegende middel niet klein agten, maar naar myne instelling bruiken en daardoor met my intreden in de *Gemeenschap mynes doods, begraffenis en Opstandinge*. Geloof dan ymand in my met het herte, en belydt hy het met den monde, *Zo doopt hem in den Naame des Vaders des Zoons en des H. Geestes*; [4] *neemt* het daardoor op in de Gemeente der Leeden mynes koninkryks, en laat hem zich dus verbinden myn discipel te zyn en my getrouw te zyn tot in den dood.

Die zo myne Genaade in het *Geloove aanneemt*, en zich in mynen dood *laat doopen*, wie hy ook is, Jood of Griek, dienstbaar of vrye, man of vrouw, *die zal zaalig worden*. Van het oogenblik zal hy vrygesproken worden van de schuld en straf der Zonde, tot een kind Gods en Erfgenaam des eeuwigens Leevens aangenomen worden; en hy *zal de belofte des Geestes verkrygen door het Geloove*.

Maar dewyl ik voorzie, dat Veele dit Evangelie der Zaaligheid zullen veragten, zo zult Gy hen ook hun Oordeel vooraf verkondigen, of dat zy weeten van welk een Gericht het is den Zoone Gods aantenemen of te verwerpen. Wat de DOOP belangt, 't is waar, zo word alleen de onverschonelyke veragting der menschen tot verdoemenis gerekent; maar wie zonder zyne Schuld uit andere oorzaaken dezelve ontberen moet, zal daardoor aan zyne Zalgigheid geen Schade lyden. Maar met het G e l o o v e, waartoe ydereen kracht aangeboden worden is, (is) het eene andere Zaake. Want die *niet gelooft*, die of het Evangelie vyandig tegenstaan of niet aanneemt, of het met den monde aannemende, nogtans in zyn herte in de duisternisse en een wereldse zin wilde blyven en myne Gemeenschap zo veel niet waard zoude achten, dat hy de weereld met haare oogenlust, vleeschelust en grootsheit dezes Leevens daarom zou verlochene; Al ware het, dat hy uit de heiligste ouden was gebooren, dat hy nog zo veel wetenschap van myne leere of Schynbare werken hadde, en uiterlyk in de Gemeenschap der kerke leefde, *die zal verdoemt worden*, Ja hy is *alreede veroordeelt dewyl hy niet gelooft heeft in den Name des eeniggeboornen Zoon Gods. Die den Zoone ongehoorzaam is zal het Leeven niet zien, maar de toorne Gods blyft op hem.* [5]

En ziet daar, Geliefde, dit is onzes oordeels de waare meening des Heyland(s) in deeze woorden: *die gelooft zal hebben en gedoopt zal zyn zal zaalig worden, maar die niet gelooft zal hebben zal verdoemt worden.*

TOEPASSINGE

I. Wy zien uit deezen text Vooreerst G(eliefde) Chr(istenen) dat *het Leevendige Geloof aan den Heere Jesus het eenige middel der Zaaligheid, en het ongeloof de oorzaak der verdoemenisse is.*

Ik zeg, het *Geloof aan Jesus Christus* op dat men dat geloof onderscheide van het algemeene Geloof, waardoor men voor waaragtig houdt, dat een God is, die hemel en aarde geschapen heeft, dat ook de Jooden en Turken gelooven. Het zaligmakend Geloof heeft het met den Zalmaker te doen, die ons Van den Vader tot een Verlosser gegeven is, met Jesus Christus den *Middelaar tusschen God en Menschen*; Welken hy gansch aanneemt als zyn *Propheet* dien hy gehoorzaamt, als zyn *Hogepriester*, om wiens bloedig Zoenoffer hy genaade en vergeefing der Zonden van God verwagt, als zyn *Koning*, tot wiens eere hy wederom zyn geheele Leeven op te offeren gewillig is, en om in zyne Geboden en Naving te wandelen.

Dit Geloof, dat de Heiland Zalmakend noemt, is *een levendig geloof*, of een geloof des herten: Niet een geloof in het verstand of een historisch Geloof, waardoor men de Geboorte, lyden, sterven, opstanding en hemelvaart des Zaligmaakers voor waar houdt, en zich op de verdiensten van Christus verlaat en

darop leven en sterven wil; Dog by alle zulke in beelding in zonden dood blyft, en geen kracht ontfangt God booven alles en zynen naasten als zich zelve te beminnen, en den wille Gods, zyne heiligmaking te volbrengen. Dat is een dood geloove, waarvan Jakobus zegt: *Kan dat Geloove hem zalig maken?* neen zegt hij: *Gelyk het lichaam zonder Geest dood is, also is ook het Geloove zonder de werken dood.*

Dit leevendige Geloove nu, is het middel der zaligheid, [6] in zoverre het Hem die de oorzaak aller Zaligheid is, en door wien wy het regt ter Zaligheid ontfangen aangrypt en zich met hem vereenigt; Even als de hand, waardoor men eene aangebode Gaave aanneemt het middel is, (het middel is,) om dezelve deelagtig te worden. Enzo is het Geloove het eenig middel, uitsluitende de Verdienstelykheit aller eige werken; waardoor men den hemel meent in te nemen; maar niet uitsluitende de boete, de bekering, doop, gebed en dier gelyke, die het Geloove in zich begrypt.

Dat is hier de openbaare leere des Heilands. Want dat hier byzonderlyk van t geloove aan den Heere Jesus word gesproken blyk(t) uit de byvoeging: *En die gedoopt zal zyn.* Wan de doop ontfangt alle haare kracht van Christus en van zyn dood, begraaffnisse en opstandinge. **In wien wy derhalven gedoopt worden, indien moeten wy tot Zaligheid gelooven.** Nu worden wy met insluiting des Vaders en des H: Geestes (want het Geloove aan den Zoone veronderstelt het Geloove aan den Vader die hem gezonden heeft en aan den H: Geest dien hy zend) gedoopt in den Naame van Christus; eeven als Petrus zegt: Een iegelyk van u worde gedoopt in den Naame van J. Christus. Darom moeten wy ook als wy zalig zullen worden in hem gelooven; Gelyk ons het Ev. op alle bladeren leert: *die in hem gelooft die heeft het eeuwige Leeven.* Wanneer dande Mensch als een verloren zondaar het Verzoenoffert van Jesus aangrypt, en uit den wilden stam zyner natuure en uit den akker der weereld in Hem, waragtig verplant en zyn eigendom word, ontfangt hy vergiffnisse zyner zonden; zo dat er geen verdoemenis meer is voor degene die in J. Chr. zyn, die niet meer naar den vleesche wandelen maar naden Geest.

Integendeel die niet gelooft of Jesus als zynen eenig Heiland niet also aanneemt, blyft onder den toorne Gods en onder het oordeel der verdoemenisse leggen en dat met regt, dewyl hy geen genaade hebben wil en het verlossings [7] middel niet heeft aangenomen. Ik zal dit alles klaarder in een Gelykenisse zeggen. Ik stel dat twee misdadiger(s) op den hals gevangen zitten, wegens overtreding tegen den koning en zyn huis. De koning door groot meededog bewog(en) besluit hen Genaade te verleenen. Hy zend henen tot de misdadigers enlaat hen zeggen dat hy hen het Leeven heeft geschonken en daarby dat hy nog in zyn Eige hof opnemen wil als zy zyn Eige kinderen waren; Als zy den koninklyken Prins, die dit pardon voor hen verworven heeft, voor hunnen Verlosser erkennen, en hem

Leevens Lang Lieven en eeren willen. de Een neemt van hart deeze aanbieding aan en weet voor voorliefde en blydschap niet (niet) wat eer en dienst hy aan den koning doen zal. Maar de ander in zyn harte vyandig tegen den koning en zyn Huis, verstopt zyne ooren, en wil deeze aanbieding nog gelooven nog aannemen. Geschiedt aan zulken Mensche wel onregt als het vonnis aan hem uitgevoerd word? Zo zegt ook de Heiland: die gelooft zal zalig, maar die niet gelooft verdoemt worden.

II. Dog wy zien ten anderen meede uit onzen tyd, zeergeliefde(n), *de noodzakelykheit van den Doop, by het Geloove*. Want de Heere voegt ze te zaamen: *die Gelooft zal hebben en gedoopt zal zyn zal zaalig worden*.

De noodzakelykheit van den waterdoop vinden wy gegrond niet alleen in dit allerklaarste gebod, niet alleen, omdat de doop het algemeene teken is van inlyving onder den Standaard des kruices niet alleen wegens desselfs meedewerking tot vergevinge der zonden gelyk het Evangelie spreekt, maar ook omdat zo vele als er van de Apostelen tot de Gemeenten aangenomen zyn, eerst met water gedoopt zyn; gelyk wy allerduidelyk van de Gemeente te Rome, Rom: 6., te Corinthen 1. Cor: 1., te Galatie Gal. 3 enz. (lezen).

Dog wy zeiden met nadruk wy zien hier de noodzakelykheit van den *Doop by het Geloove*. Warop wy in de Gemeenten der Doopsgezinden ons gronden in ons gebruik van den Doop de(r) bejaarden, zonder dezelve aan de [8] jonge kinderen te bedienen, die daarvan niets weeten. Want de Heiland laat het Geloove vooraf gaan. *Wie gelooft zal hebben en gedoopt zal zyn zal zaalig worden*. gelyk hy ook by Matth: 28 leerde: *Onderwyst eerst de Volkeren en doopt (z)e dan, en leert ze onderhouden wat ik u geboden hebbe*.

Zo hebben ook de Apostelen gedaan, en niet anders. ziet aan de groote Schaare op den *Pinxterdag*, *die het woord geerne aannamen wierden gedoopt*. Zie aan den doop van *Cornelius*, *Hand. 10*, den doop van *Lidia*, van den *stokbewaarder*, den doop der *inwoonderen van Samaria*, den doop der huisgezinnen waarvan gemeldt word. Toen zy geloofden en opregtelyk Belydenisse daarvan gedaan hadden, gelyk allerwegen bygevoegt is, zo wierden zy gedoopt.

Hierin is de gansche eerste Christen kerke, in de eerste eeuwen gevolgt gelyk blykt niet alleen uit de instelling van den doop der Jonge kinderen die eerst in de 3de, 4de en 5de Eeuwe geschied is; maar ook uit veele voorbeelden die zich die Instelling der kerke niet onderwierpen. Gelyk dan de kerken Leeraaren Ambr(osius). Hier(onymus). Theodosius, Nazianzense, en andere die Christens tot ouders hadden, in hunne bejaardheit gedoopt zyn; Welk gebruik nog verder door alle eeuwen, vervolgens in de Waldenzen, en vervolgens onder de gemeenten, der Doopsgezinden tot op den huidige daggebleeven is.

Het *Avondmaal* en de *Doop*, beide van een nature in beide *tekenen enwerken*

des geloofs, behoorden tot zulke die gelooven konden en 'er beseffing van hadden. Om deeze redenen moet het niemand als een vreemde zaak agten dat wy hier den Doop der Bejaarden oeffenen. Ondertusschen oordeelen wy andere hierover niet die de Jonge kinderen doopen; maar zeggen met den Apostel: *Een yder zy in zyn gemoed ten vollen verzekert*; Elk moet weten op wat Grond hy zulks doet. Wy volgen nog het oude Apostolise gebruik. En welken opwekking, welken verplichting, welken verbintnisse het geeft, als ymand met *Eige overtuiging in de Belydenisse zyner zonden, door Eige Geloof en plegtige beloften* zich in 't openbaar aan den Heere Jesus verbindt, kan yder ligt begrypen. Behalven de Stichting die 'er door in de harten der [9] geheele Gemeente moet worden gebooren, om zyn eige doop byzulk eene gelegenheid te vernieuwen.

III. Maar dit vorderen wy dan ook van Ul(ieder) Geliefde zielen die nu in dit tegenwoordig uur *op uw Geloove* staat gedoopt te worden. Gelooft gy nu van ganscher harten aan den Heere Jesus? En kent gy uwen Heiland, ziet gy Hem aan voor uwen Erbarmer, die u door zyn eigen bloed gekogt heeft? Zyt gy overtuigt van de verdoemelykheit uwer zonden? Gaat het u aan 't harte dat gy in het verderf van uwen natuurstaat sterven moet; weet gy u zelven niet te helpen en vliedt daarom naar uwen gekruisigden Verlosser die de zonden gedrag(en) en u een oorzaak der eeuwige Zaligheid is geworden. Leyt het op het harte aller uwe zonden te belyden, te betreuren, Jesus Christus door het Geloove aan te grypen en in zynen dood gedoopt te worden omden ouden Mensche alhier voor eeuwig te begraven en in een nieuw leeven op te staan: Zo past u den text toe: *Wie gelooft zal hebben en gedoopt zal zyn zal zalig worden*.

Doet gy deeze belydenissen maar uitwendig met den monden, zo bejammeren wy, omdat gy alleen in de uiterlyke Gemeenschap der gemeente ingelyft word en niet in Christus, die zaalig moet maken.

En daarom bidden wy door de Ontfermingen Gods, dat gy met het herte gelooft, dat Jesus voor uwe zonden gestorven is, en dat gy uzelf hem gansch ten Eigendom overgeeft enzo de genaade aanneemt die u word aangeboden in deeze dag. Dat gy ten dien einde in de erkennisse uwer Zonden als doodschuldige om genaade en erbarming roept tot Hem die voor u het Leeven in zyne handen heeft, opdat hy het u geeve. En dat Gy toezegt, dat Gy voor Hem wilt Leeven die voor (u) gestorven is en opgewekt. Want dit moet gy weeten: die gedoopt word word in Christus dood gedoopt; d.i. om met hem te sterven en met hem te Leeven. Of duidelyker: 'tGeen in Christus Lichaam geschied is, moet ge(e)stelyk in u volbragt worden. Gelyk hy voor ons den dood gestorven is voor de zonde, zo moeten wyder zonde sterven, zoals hy [10] den dood begraven is, zo moeten wy den ganschen ouden Mensch begraven, zo als hy Verresen is uit den dood, zo moeten wy in een nieuw Leeven wandelen. Darop word een Christen gedoopt;

Gelyk Paulus leert Rom: 6. *weet gy niet zo veele als gy in Chr. gedoopt zyt etc.*

O dat dit uw gansche zin ware! O dat de Heere dit in uwe harten werkte.

O welk een zaalige Doop zoudt gy hebben! *Zo zoudt Gy ingaan tot de deure, in den Stal van Jesus Schaapen, en gy zoudt behouden worden en gy zoudt uitgaan en ingaan en weide vinden.*

Nu Heere Jesus! gy goede Herder die het gekrookte Ried niet verbreekt, zie ze alle aan met genaade en richt zelve hunne herte tot u. Amen, hetzy zo, Amen.

S.L. Verheus

Amersfoort, oud en toch jong*

Korte geschiedenis van de Doopsgezinde Gemeente

Al zijn wij op deze eerste samenkomst van onze Doopsgezinde Historische Kring dan ook bijeen in een modern gebouw aan een weg met een moderne naam: 'Stadsring', wij zouden als blijk van waardering dat wij op deze plaats mogen bijeen zijn een kort inleidingswoord over de Amersfoortse gemeente willen houden, met als motto een variant op de veelgebezigde slotzin van wat men wel de troonrede van onze minister-president heeft genoemd: 'Amersfoort, oud en toch jong'.¹

De oudste gegevens vermelden de doop van 30 leden door Leenaert Bouwens (1515-1582).² De kleine gemeente zou samengekomen zijn in het huis van Lubbert Gerritsz. (1534-1612), die in 1534 te Amersfoort geboren was en wever van beroep was. Omstreeks 1556 werd hij bekeerd tot het Doperdom. In deze jaren woonde ook te Amersfoort een zekere Michel Janszoon, die te Utrecht de conventikelen ten huize van de familie van Voordt (Cranestein bij Vliebrug) bezocht en aldaar omstreeks Kerstmis 1561 door niemand minder dan Dirk Philips gedoopt zal zijn. Later werd daar een inval gedaan en de aanwezigen verbannen uit Holland, Zeeland en Utrecht.³

In het sententiënboek van Alva staat vermeld dat te Amersfoort in 1569 14 personen met verbeurdverklaring van goederen verbannen werden, terwijl de schout Vincent van den Houve 25 augustus 1569 te Utrecht openlijk werd onthoofd 'omdat hij groot faveur gedragen heeft aan vele herdopers, die conventikelen gehouden hebben in deze stede'.²

In 1563 zag te Amersfoort het levenslicht Robbert Robbertsz., bijgenaamd le Canu; deze werd wegens zijn wat vrijere ideeën bij de Jonge Friezen verbannen en schreef een *Verantwoordinghe ofte ontschuldiginghe*.⁴ Hij stichtte een eigen gemeente, het Robbert Robbertsz. volk. Later verliet hij de Doopsgezinden. In 1593 gaf hij nog een boek uit dat handelde over het te verwachten wereldeinde; de druk uit 1720 werd n.b. opgedragen aan de heer H. Baard van Sminia, presiderende raad van het Hof van Friesland. In 1590 droeg T.C. Honich nog een *Schriftuerlijk Lied-Boecxken* op aan Robbert Robbertsz.

In januari 1697 kwam een zekere Popta bij Gerrit Hengelaar, één der Utrechtse

leraren, met de vraag of hij door hem mocht worden gedoopt. Deze berichtte dat hij 18 maart in de kerkeraad te Amersfoort was geweest en de vrienden met het woord der vermaning had gediend, dat genoemde Popta bij zijn voornemen bleef en dat er nog een persoon was, die verlangde gedoopt te worden. De 8e april werd besloten dat Hengelaar op Pasen naar Amersfoort zou komen en daar zou dopen, bijgestaan door Frans Andriessen.

Wij vernemen nog dat omstreeks 1702 Amersfoort in Salomon Stenfoort nog een eigen leraar had, die zich later vooral ophield met Bunschoten en Spakenburg, maar vrij zeker bestond de gemeente in 1731 niet meer.⁵

In de *Doopsgezinde Bijdragen* van 1875 vertelt Ds Attema iets over de gemeente Nijmegen, waarbij ook Amersfoort ter sprake komt.⁶ Op 26 september 1737 maakte de kerkeraad aldaar de Broederschap bekend met het geval Jan Vossema. Hij was van Amersfoort gekomen met een attestatie van Amsterdam van vóór zijn vertrek naar Amersfoort. Omdat er daar geen doperse gemeente was zocht hij het bij de Remonstranten, die van zijn stichtelijke levenswandel een goed getuigenis hadden gegeven. De kerkeraad vond het moeilijk een broeder met een behoorlijk getuigenis te weren, hoewel zij de zaak 'wanstaltig en afkeurlijk' vonden, zodat zij hem toch aannamen. De schrijver van het artikel tekent er bij aan: 'Ieder weet, hoe eene kleingeestige opvatting van 't geen al of niet geoorloofd was onder onze vaders werd aangetroffen'.

De gemeente scheen ingeslapen. Eerst in de 20e eeuw zou zij weer ontwaken.⁷ 7 februari 1903 vond de eerste vergadering van het voorlopig comité plaats, de 17e mei daaropvolgende werden de eerste Amersfoorters gedoopt door Ds E.M. ten Cate te Monnickendam. In november besloot men in gebouw 'Amicitia' tot een vast bestuur. In 1904 werd een kring opgericht waarvoor op 18 februari Ds Ten Cate voorging. Men kwam samen in de lutherse kerk, een gelukkig teken van het samengaan van de kleinere kerkgenootschappen. Uitbreiding van het aantal kerkdiensten leidde tot het in gebruik nemen van het Loge-lokaal van de Vrijmetselaars.

In 1913 werd een eigen kerkgebouw opgericht, waarover de *Doopsgezinde Bijdragen* van 1918 'op verhoogde toon' een verslag geven: 'Het kerkgebouw moge dan wel klein en eenvoudig zijn, het stemt toch recht tot rustig nadenken en stil gepeins... Alles spreekt van een weloverlegd en keurig uitgevoerd plan dat bouwmeester en uitvoerder alle eer aandoet'.

Het bestuur bestond uit de broeders H.W.E. Vrijdag, R. Groenveld, B.D. Best, A. de Lange en E.M. ten Cate, de voorganger. In 1923 werd het een echte gemeente met achtereenvolgens de predikanten: F. Kuiper (1924-'28); T.O.M. Hylkema (1928-'36); W.F. Golterman (1936-'42); S. Gosses Gzn. (1942-'50); A.G. van Gilse (1951-'54) en Da J.M. Luyt (1954-'74). Het met zo roerende woorden omschreven kerkje werd in het jongste verleden ingepast in een ruimere behuizing, waarin wij nu voor de eerste maal als Doopsgezinde Historische Kring

bijeen zijn, naar wij hopen toch ook met bereidheid tot 'rustig nadenken en stil gepeins'.

* Openingswoord op de oprichtingsvergadering van de Doopsgezinde Historische Kring op 23 maart 1974 te Amersfoort.

¹ In de dagen van de zgn. oliecrisis, eind 1973, sprak de minister-president, de heer J.M. den Uyl, de bevolking toe met de bemoedigende woorden: 'koud, maar toch warm'.

² J. Hartog, 'Eenige bijzonderheden aangaande de Doopsgezinden in de provincie Utrecht', *Doopsgezinde Bijdragen (D.B.)*, III (1863) 94 vlg.

³ K. V(os) en (N.) v.d. Z(ijpp), 'Lubbert Gerritsz', *Mennonite Encyclopedia (M.E.)*, II (Scottsdale, 1956) 505; (S.) Cramer, 'De Doopsgezinde gemeente te Utrecht van 1560 tot 1562', *D.B.*, XLIV (1903) 18 vlg.

⁴ (N.) v.d. Z(ijpp), 'Robbert Robbertsz', *M.E.*, IV (Scottsdale, 1959) 346-347; S. Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Holland* (Amsterdam, 1847) I, 259.

⁵ Hartog, 'Eenige bijzonderheden', 95.

⁶ J. Attema, 'Nog het een en ander uit Nijmegen', *D.B.* (1875) 86-87.

⁷ E.M. ten Cate, 'Doopsgezinden te Amersfoort', *D.B.*, LV (1918) 119-137.

M.M. Doornink-Hoogenraad

Korte geschiedenis van de Zutphense Doopsgezinde Gemeente

In de *Doopsgezinde Bijdragen* van 1881 is een artikel opgenomen van de hand van Ds B. Cuperus, de toenmalige predikant van de Doopsgezinde gemeente van Zutphen, over de geschiedenis van die gemeente, een verdienstelijke en nog altijd zeer lezenswaardige studie. Het ligt dan ook niet in de bedoeling deze geschiedenis te herschrijven, maar er een samenvatting van te geven met enkele aanvullingen en correcties, die mogelijk zijn geworden nadat het archief van de gemeente in 1958 in bewaring was gegeven aan de Gemeente Zutphen en in het gemeentelijk archiefdepot geordend en geïnventariseerd. Bovendien zijn belangrijke gegevens over het optreden van Zutphense Dopers in de 16e eeuw, het ontstaan van de Doopsgezinde gemeente te Zutphen en haar bestaan in de eerste eeuwen uitsluitend te putten uit stedelijke archiefstukken, voor zover deze de neerslag vormen van de bemoeienissen die het stadsbestuur van tijd tot tijd met zijn menniste ingezetenen had.

De eerste aanwijzingen voor het bestaan van doperse gezindheid te Zutphen vindt men — vrij laat — in stukken uit de jaren 1535 en '36. De ontzetting over het Münsterse Godsrijk klink nog na in het verontruste vragen van de Zutphense magistraat aan die van Deventer, centrum van Wederdoperij, of er Zutphenaren bij de aldaar gearresteerden zijn, en zo ja, wie dat zijn en waar hun plaats van samenkomst te Zutphen is. Daarbij wordt dan de naam genoemd van Henrick Everts Valcke (ook wel: Henrick Cramer), een lid van het aanzienlijke geslacht Valck, dat ook in later tijd nog een rol in de kring der Zutphense Mennonieten zal spelen.²

In 1538 worden te Zutphen zelf verscheidene personen ondervraagd, die ten huize van de adellijke juffers Goltstein en Raesfelt bijeen zijn geweest en zich oneerbiedig over het Heilig Sacrament zouden hebben uitgelaten. De Deventer Doper Johan Scaep schijnt in deze zaak gemengd te zijn geweest, maar men verneemt er verder niet van.

Een uitvoeriger proces volgt in 1549. Uit de desbetreffende stukken blijkt, dat in het jaar tevoren een der meest bekende doperse voorgangers, Adam Pastor³, in

Zutphen had gepredikt en gedoopt ten huize van Anna en Tryuken Kistemaickers, die hem ook hadden geherbergd, en in wie waarschijnlijk wel de vrouw en dochter gezien mogen worden van een der principale Dopers uit de jaren dertig, nl. Henrick Kistemaicker van Zutphen.⁴ Ook nu weer komen vele banden met de Deventer Dopers aan het licht. Vier van de gevangenen werden waarschijnlijk, mede op voorspraak van de inquisiteur Barend Grouwel, op borgtocht ontslagen; de vijfde, weduwe van een overleden rector der Latijnse school, werd — daar zij inderdaad herdoopt was — met de dood door verdrinking gestraft. Het stoffelijk overschot van haar eveneens herdoopte echtgenoot werd van het Walburgskerkhof verwijderd en op een ongewijde plaats buiten de stadsmuren herbegraven.

Lange tijd hoort men dan van Doperij te Zutphen zo goed als niets meer. Ook hier had het zwaartepunt der Hervormingsbeweging zich naar het strijdbare Calvinisme verplaatst, en bovendien was het Zutphens klimaat in de twintig rampjaren van de Spaanse bezetting voor geen enkele reformatorische richting heilzaam.

Wanneer na de verovering door Prins Maurits in 1591 evenwel vele aanhangers der Hervorming de ontvolkte stad binnenkomen, zijn daaronder ook al vroeg Dopers, voor zover men dit althans mag besluiten uit de burgerboeken, waarin dan de aanneming tot burger bij handtasting of op mannenwaarheid in plaats van na eedsaflegging gaat voorkomen. Maar de belangrijke immigratie van Mennisten begint na 1600: velen komen uit de Palts en het land van Kleef, de grote meerderheid uit het Gulikse, met name uit Aken en omliggende plaatsen. Bekende namen zijn: Bongart, Louterbach, Staelwercker, van Leuvenich en Scherff, in deze jaren even tekenend voor de doopsgezinde kring als later Van Sittert, De Haes en Evekink.

Het valt niet met zekerheid aan te geven wanneer de eerste gemeente tot stand is gekomen. De calvinistische predikanten, verontrust door de grote toevloed van 'Mennonisten offte Herdopers' en ter zake uiterst diligent, klagen in 1623 en '24, dat 'die Wederdopers stoutelick bijcomsten ende vergaderingen waren houdende'; men mag dus — zij het onder enig voorbehoud — wel aannemen, dat er toen een gemeente was die vrij openlijk bijeenkwam.

Voorgangers uit deze jaren zijn niet bekend; de eerste die met name wordt genoemd is Jan Lenerts, afkomstig uit het Gulikse, burger van Zutphen geworden in 1629 en als leraar der gemeente vermeld in 1644. Zijn opvolgers waren Dirck Kray, in 1640 uit Oberdollendorf in het land van Berg naar Zutphen gekomen, en na hem Everwijn Francken uit Eschede in Hannover.

Gezien de herkomst van deze leraren en van het grootste deel der Mennisten behoeft men er niet aan te twifelen, dat de eerste Zutphense gemeente een Hoogduitse was en dat — ook indien er in de 17e eeuw samenvoeging met andere groepen heeft plaatsgehad — het zwaartepunt lang bij deze richting is blijven berusten. Door de bronnen wordt dit bevestigd: in 1641 worden leden van de families

Bongart en Staelwercker vermeld in verband met 'haere gemeeynte die men die Duitschen noemt'; Crijn Staelwercker en Peter List, arts, zijn daarvan de 'voorstanderen'. En in een resolutie van het stadsbestuur uit het jaar 1635 wordt meegedeeld, dat er contact bestaat tussen deze kring van Mennisten en de 'opperste leeraar Jan Sents in Vriesland' inzake het geschil tussen de Friese voorgangers en die te Amsterdam.⁵ Bovendien was de Zutphense gemeente in 1649 vertegenwoordigd op de vergadering der Verenigde Friese, Hoogduitse en Vlaamse gemeenten in Haarlem, maar niet op die der Waterlandse gemeenten in 1647 te Amsterdam.⁶

Hoewel dus de overgrote meerderheid der Zutphense Mennisten tot de midden-groep der nu verenigde Vlamingen, Friezen en Hoogduitse behoorde, heeft in de tweede helft van de 17e eeuw ook een groep van de zg. Oude Vlamingen — van veel strengere geloofsopvatting dus — te Zutphen bestaan, die onder meer in 1668 wordt genoemd. Zij werden gewoonlijk aangeduid met de naam 'Valckse Mennisten', naar alle waarschijnlijkheid omdat een tak van het oude en aanzienlijke geslacht Valck tot hen behoorde en onder hen de toon aangaf. Overigens is van deze groepering zo goed als niets bekend; groot is ze stellig niet geweest.

In een transportbrief van twee obligaties d.d. 21 januari 1749, door een Haarlemse notaris opgemaakt en die nu in het archief niet meer aanwezig is, wordt volgens Ds Cuperus de Zutphense gemeente voor het eerst aangeduid als Verenigde Vlaamse en Waterlandse Gemeente. Men mag zich afvragen of men hieruit nu tot het aanvankelijk bestaan van een afzonderlijke Waterlandse gemeente moet besluiten dan wel of de Zutphense toestand hier niet veeleer door een Hollandse bril is gezien. In ieder geval: van een Waterlandse gemeente te Zutphen ontbreekt voordien in de historie elk spoor, en ook de Lammerenkrijg schijnt hier geen weerslag te hebben gevonden. Duidelijk is, dat althans tegen het einde van de 17e eeuw er maar één gemeente bestond, en deze wordt zowel in de stedelijke als in de eigen archiefbronnen steeds kortweg genoemd: 'de Mennonieten gemeente binnen deze stadt'.

De ruimte, waarin deze gemeente vergaderde en die waarschijnlijk ook wel de eerste schuilkerk is geweest welke de Hoogduitse in gebruik namen, lag naast de toren genaamd Apenstert aan de Zuidzijde van de Berkel. Het was de zolder van een huisje of schuur, die toebehoorde aan de aanzienlijke Mennist en zeemtouwer Johan Bongart. In 1697 kocht de gemeente het huis 'de Drie Mollen' in de Molenstraat en richtte dat met goedvinden van het stadsbestuur tot kerk in, aangezien de oude zolder 'vrij cleyn van begriip ende daer neffens om het climmen geheel incommode, voornaementlick voor oude ende impotente personen' was. Dit nieuwe nu was het kerkje dat in gebruik gebleven is tot 1939. Doordat het gedeelte van de Molenstraat waarin het gelegen was, naderhand evenals de genoemde toren de naam Apenstert droeg, heeft men ten onrechte gemeend dat

het steeds hetzelfde gebleven was als de oorspronkelijke, in 1697 verlaten en in 1703 verkochte, kerkschuur.

Dat deze 17e-eeuwse vergaderplaats bij de toren Apenstert aan de Berkel lag, was geen toeval. Johan Bongart de zeemtouwer, in 1603 uit Aken gekomen, moet een invloedrijk lid van de gemeente zijn geweest; zijn zeemsmolen en nog twee molens van zijn geloofsgenoten lagen daar ter plaatse op de Berkel. De bloeiende Zutphense zeemleerindustrie was in de 17e eeuw geheel in handen van Mennisten, en in 1630 waren er zeker al tien doopsgezinde zeemsbereiders in de stad: Bongarts, Staelwerckers, Louterbachs en anderen. Ook de leraar Jan Lenardts oefende dit ambacht uit. Omstreeks 1700 sloten zij zich met niet-geloofsgenoten tot een maatschappij aaneen, die de drie watermolens exploiteerde, en waarin ook de Doopsgezinde gemeente deelhebster was. Tegen het midden van de 18e eeuw begon de zeemtouwerij achteruit te gaan; een eeuw later verdwenen ook de laatste resten ervan en de laatste molen werd in 1846 afgebroken.⁷

De houding van de stedelijke overheid tegenover de Mennisten was welwillend. Geen wonder, dat men hen graag zag komen en hun zonder bezwaar de burgerschap verleende; zij waren rustige en nijvere burgers, die welvaart in de stad brachten. Van eed en 'geweer' waren zij vrijgesteld en ondanks het drijven van de calvinistische predikanten legde de magistraat hun niets in de weg, tenzij het belang van de gemeenschap dat gebod. Zo wordt hun in 1629 — evenals in vele andere steden — met de gildebroeders van het Viergekroonde gilde opgedragen te fungeren als brandweer.

Inzake de herhaalde klachten van de gereformeerde kerkeraad over de Sabbathschending door de Mennisten (hetgeen zij geacht werden te doen door hun vergaderingen en door hun op zondag werkende molens) wordt hun in 1639 aangezegd de molens 's zondags te laten stilstaan, 'in persone' dan niet te werken, en hun bijeenkomsten 'in stillicheit' te houden. Later krijgen zij wel toestemming de in bewerking zijnde vellen te drogen, omdat hun bedrijf sterk van de weersgesteldheid afhankelijk is. Dat er behalve godsdienstige bezwaren ook afgunst in het spel geweest is bij de Gereformeerden, blijkt uit een kerkeraadsresolutie van 1640, waarin wordt gezegd, dat de Mennisten vele ambachtsslieden naar de stad halen en 'daerdoor den anderen burgeren alle neeringh ende voordeel (te) onttrekken ende onder sich (te) holden'.

Een derde gewichtig punt wordt na veelvuldig aandringen van de gereformeerde kerkeraad in 1659 definitief door de magistraat beslist: de huwelijksluiting. De 'vermaeners' worden ten stadhuize ontboden en hun aangezegd, dat de Mennisten in 't vervolg — overeenkomstig de bestaande plakaten — hun proclamatiën in de Gereformeerde kerk moeten laten afkondigen en hun huwelijken hetzij door de predikanten hetzij door schepenen doen voltrekken. Met genoemd jaar begint dan ook het schepentrouwboek voor Mennisten en Rooms-Katholieken, al wil dit niet

zeggen dat men nu alle niet in de Gereformeerde kerk gesloten huwelijken van Mennisten in genoemd register zal vinden. Bepaaldelijk de namen der Valckse Mennisten treft men er in 't geheel niet aan. De Doopsgezinde gemeente zelf is — voorzover overgeleverd — eerst in 1796 begonnen aantekening van geboorte, huwelijk en overlijden onder haar leden te houden.

De bloeitijd van de Doopsgezinde gemeente te Zutphen heeft zonder twijfel gelegen in de 17e eeuw; vooral van 1600 tot omstreeks 1660 is de immigratie aanzienlijk geweest. Het is bij gebrek aan gegevens niet mogelijk om ook maar bij benadering aantallen te schatten. De burgerboeken geven vele namen van ingekomenen, maar dit zijn de gezinshoofden, en dan nog alleen zij die in de stad een nering of ambacht wensten te gaan uitoefenen. Volledig zijn bovendien zelfs deze niet opgegeven, en de beoefenaars der vrije beroepen, die geen burger behoeften te zijn, vindt men dus langs deze weg in 't geheel niet.⁸

Al kan men dus niet met zekerheid zeggen dat de gemeente in absolute zin groter was dan tegenwoordig, relatief — ten aanzien van de gehele stadsbevolking — was ze dat stellig wel. Maar in de tweede helft van de 17e en vooral in de 18e eeuw verminderde de immigratie sterk; het ledental liep achteruit en de gemeente werd zeer klein. Positieve gegevens staan ons pas ten dienste uit het begin van de vorige eeuw: het aantal leden was toen teruggelopen tot minder dan 50. Een eeuw later was het weer tot omstreeks 120 toegenomen.

De 19e eeuw is behoudens een enkele uitzondering voor de gemeente zonder schokken en ingrijpende gebeurtenissen verlopen, en als die al voorvielen werd daarvan naar buiten weinig openbaar. Zo kan men achter het ontslag in 1795 aan de toenmalige predikant Ds Gortinga gegeven, een verschil van mening met zijn gemeenteleden op politiek gebied vermoeden; zij zullen, evenals elders in den lande, de Patriotten hebben aangehangen en hij daarentegen zal Oranjegezind zijn geweest. Maar de kerkeraad deelt alleen in sobere woorden hierover mee, dat de leraar — op wie noch wegens prediking noch in levenswandel iets valt aan te merken — 'wegens omstandigheden van tijdt' zijn bediening wil neerleggen en men hoopt dat hij 'bij rustiger tijden' elders beroepen zal kunnen worden.

Een zaak evenwel, die niet binnenskamers gehouden kon worden en die grote deining heeft veroorzaakt zowel in de gemeente als in de stad, was het optreden van Ds Jan de Liefde. Deze predikant, in 1839 naar Zutphen gekomen, een uitstekend spreker en vruchtbaar auteur, impulsief en controversieel, kwam onder invloed van het Reveil; zijn prediking werd steeds rechtzinniger en ook in geschrift keerde hij zich fel tegen de rationalistische geest in zijn gemeente en tegen wat hij zag als gebrek aan waarachtig geloofsleven, met name in zijn brochure 'Gevaar, gevaar en geen vrede!' Het kwam zover dat de gemeenteleden, en ook de kerkeraad, geregeld onder het gehoor van de hervormde predikanten te vinden waren, en de Doopsgezinde kerk werd bezocht door een grote toeloop van orthodox-

Hervormden en latere Afscheidenen. In een schrijven van de kerkeraad aan de Algemene Doopsgezinde Sociëteit wordt gesproken van de 'overdrevene en eenzijdige leerstellingen' van de predikant en van het verloop van zijn kerkdiensten en catechisaties. De toestand werd dermate onhoudbaar, dat de gemeente in 1845 een vergelijk met hem trof over zijn ontslag.⁹

Als belangrijkste gebeurtenis in de 20e eeuw mag tenslotte vermeld worden de bouw en ingebruikneming van de tegenwoordige kerk aan de Leeuweriklaan, die in 1939 gereed kwam; het oude kerkje aan de Apenstert was ontoereikend geworden. Bij het bombardement op Zutphen in oktober 1944 is het — met de gehele wijk waarin het stond — verloren gegaan.

¹ B. Cuperus, 'Mededeelingen over de Zutphense Doopsgezinde gemeente', *Doopsgezinde Bijdragen* (1881) 40-63.

² A.F. Mellink, 'The mutual relations between the Münster Anabaptists and the Netherlands', *Archiv für Reformationsgeschichte*, L (1959) 16-33; en: dez., *De Wederdopers in de Noordelijke Nederlanden 1531-1544* (Groningen, 1954), 292-293 en *passim*.

³ Zie over hem: K. Vos, 'Adam Pastor', *Doopsgezinde Bijdragen* (1909) 104 vlg.

⁴ Mellink, *Wederdopers*, 291-292.

⁵ W.J. Kühler, *Geschiedenis van de Doopsgezinden in Nederland. Tweede Deel 1600-1735 Eerste Helft* (Haarlem, 1940) 193 vlg.

⁶ S. Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Holland* (Amsterdam, 1847) I, 330.

⁷ Over de Zutphense zeemtuwerij: M.M. Doornink-Hoogenraad, 'De zeemsmolens te Zutphen', *Bijdragen en Mededelingen der Vereniging 'Gelre'*, XLVIII (1946) 173-180.

⁸ Zo is uit andere bronnen bekend, dat er in de 17e eeuw onder hen verscheidene artsen waren.

⁹ Zie over hem onder meer: S. Coolsma, *Jan de Liefde in leven en werken geschetst* (Nijkerk, 1917); Fr. Kuiper, *Twee dienaars van één Heer* (Amsterdam, 1961); J.H. Kruizinga, 'Jan de Liefde leefde "Tot Heil des Volks"', *Ons Amsterdam*, XVI, 11 (november 1964).

De zeemsmolens op de Berkel, die een zo belangrijke rol hebben gespeeld in de Zuiophense Mennistenwereld. Aquarel van H. Spies uit 1831. Oude en Nieuwe Gasthuis, Zutphen.

De Doopsgezinde kerk Apenstert te Zutphen, die in 1939 buiten gebruik werd gesteld en in 1944 met de gehele stadswijk werd verwoest. Potloodtekening gemaakt bij de laatste dienst op 3 juli 1939. Stedelijk Museum, Zutphen.

Doopsgezinden in tal en last

Nieuwe historische methoden en de getalsvermindering
der Doopsgezinden, ca. 1700—ca. 1850

I

Toen de bekende Nederlandse historicus Jan Romein (1893-1962) in 1937 een aantal van zijn artikelen bundelde, gaf hij daaraan de titel *Het onvoltooid verleden* mee.¹ Een dichterlijke ingeving, deze paradoxale titel; een streven naar effect wellicht? Romein staat al op de eerste bladzijde van zijn boek gereed om dergelijke redeneringen te bestrijden; ook andere van zijn geschriften geven aan dat hij met die titel integendeel iets zeer wezenlijks bedoelde. Waar het hem om ging, was, de lezer erop te wijzen 'dat het verleden zich aan ons voordoet niet als een constante, doch als een variabele grootheid'.²

Het probleem dat achter deze zinsnede schuilgaat is een der belangrijkste theoretische vraagstukken van de historische wetenschap: de objectiviteit van de geschiedschrijver. Een probleem, dat door vele auteurs van evenzovele kanten is benaderd, alleen al omdat er geen overeenstemming bestaat over de inhoud van het begrip objectiviteit zelf. Verstaan we daaronder een streven naar algemeen-geldigheid, naar door een ieder gelijkkelijk te ontdekken waarheid? Of bedoelen we ermee een geesteshouding, gericht op het onderdrukken van eigen partijdigheid, van eigen voorkeur of tegenzin; gericht op 'een soort aanvankelijk blanco-standpunt of "nulpunt-houding", ingegeven door respect en openheid tegenover de dingen, zoals zij zich aan ons voordoen'?³ Tussen deze beide uitersten bevinden zich de opvattingen van de meeste historici, ook die van Romein. Een drietal factoren is er, aldus deze auteur, dat het denken van de geschiedschrijver bepaalt: zijn persoon, de groep waartoe hij behoort, en de invloed van zijn tijd. Is de historicus nog wel in staat om invloed van beide eerste factoren met behulp van de nodige zelfkennis te onderdrukken, de tijdsinvloed kan hij niet de baas. De problemen die zich in het algemeen tijdens zijn leven voordoen, de ontwikkelingen van de wetenschap en de vraagstellingen die hij op grond daarvan aan het verleden voorlegt — die alle zijn te sterk dan dat de historicus ze kan overwinnen. Daarom acht Romein deze tijdsinvloeden deel

van de objectiviteit: zij immers gelden voor allen die op hetzelfde moment leven. 'Ik noem derhalve — zo formuleert hij — die geschiedschrijving objectief, die in overeenstemming is met de tijdgeest.'⁴

Juist dit laatste aspect van Romeins objectiviteitsidee is voorwerp van uitvoerige discussie geworden.⁵ Wat daarvan echter los is blijven staan is het feit, dát wetenschappelijke ontwikkelingen telkens nieuwe vraagstellingen en inzichten oproepen; dát auteurs vanuit nieuwe gezichtspunten — die zowel binnen als buiten de wetenschap der geschiedenis kunnen zijn ontstaan — het verleden benaderen. Deze opvatting werd trouwens niet voor het eerst door Romein verkondigd. Daarmee erkennen we het onvoltooide van voorbije tijden, het telkens wisselen van het historische beeld, en stemmen we met Romein in wanneer hij spreekt van 'Dit wentelend aspect van het onvoltooid, want telkens door een ander heden belicht verleden'.⁶

Evenwel, met deze zienswijze zijn ontegenzeggelijk gevaren verbonden. Hoe gemakkelijk immers kunnen bepaalde opvattingen slechts een modieus karakter dragen en daardoor onze vragen aan of visie op vroeger tijden eveneens; hoe eenvoudig is het, om eigentijdse principes of gewoonten aan het verleden op te dringen en andere inzichten of normen, die men daar aantreft, te verwerpen. Voorbeelden van dergelijke geschiedbeoefening zijn er vele — maar daaraan ga ik in dit verband voorbij. De nieuwe ontwikkelingen binnen de geschiedwetenschap, die ik in de navolgende bladzijden aan de orde wil stellen, kan men als serieuze pogingen tot verruiming van onze kennis beschouwen; dat zij ook voor de bestudering van het doopsgezinde verleden van belang zijn, hoop ik vervolgens aan te tonen.

II

In 1929 deden twee Franse historici, Marc Bloch en Lucien Febvre, een nieuw tijdschrift het licht zien, getiteld *Annales d'Histoire Economique et Sociale*. Diverse malen veranderden zij deze naam, totdat die in 1946 definitief ging luiden: *Annales, Economies - Sociétés - Civilisations* — naamsveranderingen die steeds aangaven hoe de inzichten van de redacteuren zich wijzigden. Want onder invloed van het gebeuren in hun eigen dagen, van nieuwe wetenschappelijke zienswijzen ook, kregen aanvankelijk nog vaag bij Bloch en Febvre levende noties vaster vorm, en ontwikkelde zich daaruit meer en meer een eigen methode. Een methode die op een toenemend aantal historici aantrekkingskracht uitoefende. Persoonlijke verschillen van inzicht werden daarbij niet geheel opgeheven: reden ervan, dat de geschiedenis van *Annales* in wezen de geschiedenis van de voorvaders van *Annales* is.⁷

Tegen een aantal historische verworpenheden maakten Bloch en Febvre van

meet af bezwaar. Zo bekritiseerden zij het indelen van de geschiedenis in tijdvakken: is de geschiedenis niet een doorlopend gebeuren, een voortdurende beweging zonder breukvlakken? Evenzo achtten zij de groeiende specialisatie een bedreiging, omdat ook deze het ene beeld van het verleden gemakkelijk kan verguizen. En weinig waardering hadden zij voor de overwegend politiek-diplomatieke geschiedbeoefening van hun dagen. Wekte die niet ten onrechte de indruk, dat de historie alleen het handelen van grote mannen weergeeft waarachter het leven van de gewone man geheel kan verdwijnen; dat alleen het politieke gebeuren voorwerp van historisch onderzoek dient te zijn? In werkelijkheid, zo luidde hun mening, is het politieke gebeuren slechts een verschijnsel aan de oppervlakte van alles, wat zich dieper en wezenlijker in de menselijke samenleving afspeelt.

Tegenover al datgene wat zij verwierpen stelden Bloch en Febvre, dat het historisch onderzoek zich juist moet richten op wat zich onder de oppervlakte van het menselijk handelen bevindt: op opvattingen die algemeen gangbaar waren, op economische en sociale ontwikkelingen met name. Hun blik richtte zich op grotere gehelen, zowel waar het eenheden van tijd als waar het mensen betreft. Het ging hun niet om het enkele, kortstondige feit, maar om de keten, de ontwikkeling op lange termijn, waarin het feit een schakel is. Niet de individu stond voor hen centraal, maar de groep waarvan die individu deel uitmaakt, omdat die groep in overgrote mate het handelen van de enkeling bepaalt. Een dergelijke wijze van redeneren bracht met zich mee, dat contact werd gezocht met allerlei wetenschappen die bepaalde facetten van de menselijke samenleving bestuderen, met sociologie en economie vooral. De eis van samenwerking met beoefenaren van die wetenschappen werd de historicus gesteld — of liever nog, de eis van het zelf beheersen van een aantal daarvan. En het nut van een dergelijke geschiedbeoefening? Niet om de eruditie te bevorderen, niet om allerlei activisten een ideologie te leveren werkt de historicus, maar om de mens van heden aan te geven in welke traditie hij staat, om hem zijn geestelijke en maatschappelijke afkomst te verklaren en hem daardoor meer begrip voor zijn eigen tijd te verschaffen.

Toen *Annales* in 1946 voor het laatst van naam veranderde waren wat men de pioniersjaren zou kunnen noemen achter de rug. De nood van het moment eiste meer dan ooit een blik op het verleden ten dienste van de eigen tijd, aldus de *Annales*-historici die nu onder leiding van Febvre stonden (Bloch was in 1944 gefusilleerd). Frankrijk had naar hun mening de strijd tegen de Duitsers verloren door verval op moreel en geestelijk gebied; in het huidige vacuum was het kennis van de doorgaande lijnen uit het verleden, die het land de basis moest verschaffen waarop het zijn cultuur in de komende jaren zou kunnen opbouwen. Bovendien was van Febvres hand in 1942 het eerste grote boek verschenen, waarin een en ander van de *Annales*-denkbeelden was uitgewerkt.⁸ In dit boek, handelend over

François Rabelais (1483?-1553), plaatst de auteur het denken van deze priester-humanist tegen de achtergrond van de gedachtenwereld van diens tijd. Rabelais namelijk is een omstreden figuur: kritisch en spottend schrijver over rooms-katholieke kerk en politiek is hij in de loop der eeuwen uitgemaakt voor vrijdenker, voor een voortrekker van het atheïsme. Juist tegen dergelijke beoordelingen gaat Febvre in, omdat ze onhistorisch zijn. Om dit te bewijzen doorzoekt hij het denken der 16e-eeuwse Fransen, constateert hij dat dat denken doortrokken was van religiositeit, dat daarin voor atheïsme geheel geen plaats was. Tegen die achtergrond moet men ook Rabelais beschouwen: kind van zijn tijd, als eenling niet van zins en in staat in het bestaande denkpatroon verandering te brengen — 'n erasmiaans christen. Zo geeft Febvre een voorbeeld van wat hij psychologische geschiedenis, ook wel 'histoire de mentalité' noemt. In plaats van op beschrijving der politieke feiten dient de historicus zich op grotere kaders, zoals de religieuze beleving van de 16e eeuw, te richten, teneinde het gedrag van de toenmalige mensen te kunnen verklaren.

Meer nog is evenwel het werk van Fernand Braudel, sinds Febvres dood in 1956 de leider der *Annales*, maatgevend geworden voor de opvattingen dezer Franse historici, met name *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*.⁹ Door Braudel vooral zijn de achtergronden van menselijk handelen nagespeurd vanuit de vraagstelling van een veelheid van disciplines. Drie horizontale tijdsstromen ziet hij voortdurend en tegelijkertijd bestaan, elk van de drie met zijn eigen, van de andere verschillende duur; elk van de drie op de andere steeds inwerkend ook. Daar is de geografie als de minst aan verandering onderhevige grootheid, waardoor niettemin allerlei menselijk handelen — techniek, verkeer, handel, oorlog onder andere — wordt beïnvloed, zozeer dat wijzigingen in de geografische situatie onvermijdelijk tot andere menselijke gewoonten leiden. Daar is de kortere golfslag van de economie, de demografie, de sociale verhoudingen, de culturele bezigheden, waardoor de mens tot nieuwe daden wordt gedreven. Daar is tenslotte het politieke gebeuren, dikwijls gebonden aan het ogenblik, aan de kortste duur in ieder geval, waarin de mens uiteindelijk zelf handelend optreedt — hetgeen door Braudel, in tegenstelling tot zijn geestverwanten, ook beschreven wordt. In de tweede druk van zijn boek veel bijschavend en nieuwe inzichten verwerkend, drukt Braudel elk dezer tempi een etiket op: de geografische geschiedenis, de uiterst trage verandering — vaak per eeuw; seculair, zich manifesterend — wordt door hem structuur genaamd; de golfbeweging van middellange duur wordt nu conjunctuur — de verwantschap met de economische theorie komt duidelijk aan het licht; en de politiek, het samenstel der evenementen, is de zaak van de 'temps de courte durée'. Voortdurend worden deze termen, ook thans, door allerlei auteurs uit de *Annales*-groep gehanteerd; wordt een indeling in structuren

en conjuncturen als de min of meer vereiste opzet voor nieuwe studies beschouwd.

De tweede druk van Braudels boek geeft trouwens op allerlei punten wijzigingen te zien, die onderdeel zijn van verschuivingen in de belangstelling der *Annales*-historici. Legde Febvre de nadruk op de mentaliteitsgeschiedenis, in de jaren na 1960 werd het accent duidelijk verlegd naar economie en demografie, kwam ook steeds meer het kwantitatieve element naar voren. Een ontwikkeling welke in die jaren ook valt waar te nemen in de wetenschappen der filosofie en psychologie.¹⁰ Tot uiting komt dit in nieuwer werk uit de *Annales*-kring, waaronder dat van Pierre Goubert.¹¹ Schrijvend over de Beauvaisis, een streek benoorden Parijs, tracht deze auteur de relatie aan te geven tussen de economische en demografische ontwikkelingen van dit gebied tussen 1600 en 1730. Bevolkingstotalen reconstrueert hij volgens een verfijnde methode, aan de hand van gegevens uit doop-, trouwen en begraafregisters, om er vervolgens op te wijzen hoezeer schommelingen in de economie deze totalen beïnvloedden.¹² Misoogst — op zich weer samenhangend met de geografische structuur — leidde tot prijsstijging, deze weer tot honger, tot epidemie ook, zodat uit dit alles een toenemende sterfte voortvloeide. Grote groepen der bevolking verkeerden voortdurend in gevaar, hierdoor getroffen te worden. Pas omstreeks 1740, aldus Goubert, werd deze spiraal doorbroken, trad evenwicht in en begon de bevolking onafgebroken te groeien; dit niet alleen in de Beauvaisis, maar in grote delen van West-Europa evenzeer.

Aldus heeft het werk der *Annales*-historici inzichten verruimd, vooral ook schijnbaar ver uiteenliggende disciplines tot elkaar gebracht. In dit kader tot stand gekomen studies zijn bewonderenswaardig, zowel door het nieuwe wat zij brengen, als op grond van de veelheid en verscheidenheid van materialen die de schrijvers ervan hebben verwerkt. Niettemin zijn enkele kritische opmerkingen op hun plaats.¹³ Hebben, zo kunnen wij ons afvragen, de *Annales*-mensen niet wat al te snel afgerekend met de oude geschiedmethoden, met de beschrijvingen van en onderzoeken naar het unieke en eenmalige? Hun werken gaan in ieder geval nogal eens mank aan het weglaten van het feitelijke gebeuren, waardoor de lezer, niet voldoende op de hoogte van allerlei lokale verwickelingen, gemakkelijk in verwarring geraakt. En, dieper gaand, door zulks te doen wekken zij de indruk dat het gebeuren alléén een continue stroom is, laten zij het discontinue ervan toch wat erg gemakkelijk buiten beschouwing. Zijn ook het eenmalige en de invloed van de individu niet historische realiteiten? En — andere kant der zaak — ontkennen zij niet wat te snel dat vroegere historici, op andere manieren weliswaar, evenzeer zochten naar oorzaak en gevolg, naar structuren achter het gebeuren, en zich niet beperkten tot wat oppervlakkig werk? Voorts is daar het schema van structuren en conjuncturen, dat geleidelijk tot het vaste repertoire der *Annales* is gaan behoren. Is dat niet wat gekunsteld; worden daardoor met elkaar verband houdende ontwikkelingen niet van elkaar losgerukt; wordt daardoor niet het twee- of

meermalen beschrijven van dezelfde materie noodzakelijk? ¹⁴ Een ander probleem tenslotte betreft de leesbaarheid. Hieraan schort het bij sommige der *Annales*-werken — echter niet bij die van Febvre, Braudel en Goubert — omdat tabellen en grafieken, door de kwantitatieve aanpak vereist, het overheersende deel ervan vormen, omdat de werkmethode in de tekst een soms onevenredig grote ruimte inneemt. Hoewel ook het literaire van de geschiedwetenschap thans door sommigen aangevochten wordt ¹⁵, kan naar mijn mening een historisch geschrift pas werkelijk aan zijn doel beantwoorden, indien de auteur door zijn presentatie de lezer weet te boeien.

III

De aanpak der Franse historici, hun opvattingen ook, hebben doen en denken van geschiedbeoefenaren in andere landen ontegenzeggelijk beïnvloed. In ons land vinden we met name verwantschap met *Annales* in studies, afkomstig uit de Afdeling Agrarische Geschiedenis van de Landbouwhogeschool van Wageningen. Het was in de eerste plaats B.H. Slicher van Bath, thans emeritus-hoogleraar, die door enkele baanbrekende werken de relaties tussen bevolkingsproblemen, economische en sociale toestand en de geografie onderstreepte. Zo wijst hij er in zijn *Samenleving onder spanning* ¹⁶ op, hoe op het platteland van Overijssel voortdurend het probleem van evenwicht tussen omvang der bevolking en voedingsmogelijkheden bestond, hoe bij een duidelijk waarneembare bevolkingstoename de voedselproductie telkens achterbleef. In de middeleeuwen en de nieuwe tijd was de bevolking van dit agrarische gewest arm, verkeerde zij in totaal andere situatie dan de inwoners van economisch veel verder ontwikkelde, hoewel toch ook merendeels nog agrarische, gebieden als Holland, Zeeland en Friesland.

Uit deze Wageningse school zijn onlangs twee omvangrijke studies voortgekomen, waarin door middel van verweving van de methode van Slicher van Bath en die der *Annales* onderzoek is ingesteld naar de seculaire — d.w.z. ongeveer een eeuw, seculum, omvattende — ontwikkelingen op demografisch, economisch en sociaal terrein tussen 1500 en 1800 in Holland benoorden het IJ en in Friesland. ¹⁷ Niet alleen de aanpak van beide auteurs ervan, A.M. van der Woude over Holland en J.A. Faber over Friesland, is internationaal getint, ook hun probleemstelling is dat. Sommige auteurs hadden namelijk na de Tweede Wereldoorlog betoogd, dat zich in West-Europa vanaf het begin der 16e eeuw een periode van groei voerde op allerlei terrein, economisch zowel als cultureel, welke in de loop der 17e eeuw door een kentering, ook wel contractie genoemd, werd gevolgd; pas omstreeks het midden der 18e eeuw zou deze voor nieuwe opgang plaatsgemaakt hebben. Op diverse terreinen leidde deze visie tot vernieuwde studie; ook de werken van Goubert c.s. hebben daar hun plaats onder. En steeds weer kwam dezelfde

conclusie terug. Was dus de 17e eeuw niet zo'n gouden eeuw als de schoolboekjes leren; of vormde de Nederlandse Republiek, waarvan de bloei in juist die tijd alom zo genoemd werd, een uitzondering op een algemeen beeld? Dit nu willen Van der Woude en Faber aan een onderzoek onderwerpen.¹⁹

Het boek van Van der Woude handelt over het gebied, dat in het zuiden begrensd werd door het IJ, en in het noorden door een denkbeeldige lijn, lopend van Hoorn over Alkmaar naar de Noordzeekust. Dit gebied noemt de schrijver het Noorderkwartier; de streek ten noorden ervan, die voortdurend in het verhaal wordt betrokken, is West-Friesland. Het is een gebied, onderhevig aan grote geografische veranderingen, met name tussen 1550 en 1650. Zo onderging de kustlijn in die jaren sterke wijziging, zo ook — en vooral — kreeg het binnenland een totaal ander uiterlijk ten gevolge van de droogmakerijen. Noord-Holland werd daardoor 'een geheel ander gebied', aldus de schrijver.²⁰ De economische toestand en de bevolkingssamenstelling, de vermogensopbouw en de mentaliteit van de inwoners, alle zullen zij door deze wijzigingen in de geografische structuur beïnvloed zijn. Men lette hier op de verwantschap met de *Annales*-opzet!

Uitvoerig gaat Van der Woude op de demografische ontwikkelingen in, daarbij zijn methode zo duidelijk beschrijvend dat deze voor anderen bij soortgelijk onderzoek als richtlijn kan dienen. Vele en diverse bronnen gebruikt hij daarvoor: naast kerkelijke doop-, trouw- en overlijdensregisters allerhande belastingkohieren, lijsten van weerbare mannen en andere stukken van lokale of gewestelijke overheden, en als afsluiting de eerste volkstelling in ons land, die van 1795/1796.²¹ Tussen 1514 en 1622, zo concludeert hij, trad in geheel Holland een bevolkings-explosie op, zowel benoorden als bezuiden het IJ. Langzaam ging de groei in het zuiden ook na 1622 door, maar in de noordelijke regionen tekent zich dan een sterke terugval af, die tot 1815 aanhield. Aanvankelijk, tot 1650, was er slechts een afname van de groei te zien, maar vervolgens zette een teruggang in, die zijn dieptepunt bereikte tussen 1650 en 1750: voor het Noorderkwartier schat de schrijver deze teruggang op 35%, voor West-Friesland nog hoger. Niet overal in het Noorderkwartier echter deed zich dezelfde ontwikkeling voor; zo steeg tussen 1650 en 1740 het aantal inwoners van de Zaanstreek met maar liefst 50%, om daarna echter met 25% te dalen tot 1815.

Welke oorzaken moeten er achter een dergelijke, frappante ontwikkeling worden gezocht? Oorlogen en epidemieën, veelal achtergronden van bevolkingsafname in het verleden, hebben hier nauwelijks of geen rol gespeeld. Vooral in de economische sector speurt Van der Woude naar verband ermee, daartoe allerlei takken van bedrijf beschrijvend, vooral kwantitatief, en steeds het oog gericht houdend op de werkgelegenheid. Probleem daarbij was, dat vóór de algemene beroepentelling van 1811, door de Franse overheid verricht, geen gegevens bestaan omtrent de verdeling van de diverse beroepen over de bevolking; met de nodige omzich-

tigheid maakt Van der Woude van deze bron voor vroegere perioden gebruik. Opvallend is, dat ook in 1811 nog 26,9% der bevolking van het zo geïndustrialiseerde Noorderkwartier in de landbouw en veeteelt werkzaam was, ten plattelande zelfs 52,2%: de agrarische sector bleef de voornaamste waar het om arbeidsplaatsen ging. Het was diezelfde agrarische sector, waar zich aanvankelijk een bevolkingsoverschot manifesteerde, dat in andere takken van bedrijf, met name de scheepvaart en de visserij, werk zocht. Maar teruggang in de visvangst en de scheepvaart deed na 1650 het aantal arbeidsplaatsen drastisch dalen; en de agrarische bevolking paste zich qua aantal aan. Ook de landbouw en veeteelt zelf kregen het trouwens moeilijk, na stijging tot ca. 1635 en een zekere stabilisatie tot 1650, zoals Van der Woude uit de hoogte van pachten en prijzen der producten kan concluderen. De veeteelt, die in het grootste deel van het Noorderkwartier werd beoefend, kampte niet alleen met hoge belastingen en dalende prijzen, die ook in de tweede helft der 18e eeuw aanhielden, maar evenzeer met veepest en muizenplagen. Slechts een klein aantal takken van nijverheid vertoont een ander beeld: scheepsbouw, in samenhang te zien met de houtzagerij, en de zeildoekweverij maakten een bloei door tot 1725-1740 — maar die werden dan ook beoefend in de Zaanstreek waar Van der Woude een afwijkend demografisch patroon signaleerde.²²

Inkrimping van de bevolking en achteruitgang in de meeste takken van bedrijf, zij zijn voor het Noorderkwartier en West-Friesland voor de periode 1650-1750 duidelijk vast te stellen; onderlinge beïnvloeding van geografie en demografie, van sociale en economische verhoudingen is evenzeer aanwijsbaar. Voor Holland benoorden het IJ was de Gouden Eeuw minder goud dan de traditie ons doet geloven!

Vervolgens Friesland. Gebied met veel minder ingrijpende geografische veranderingen dan Hollands noorden — de Waddeneilanden worden trouwens door Faber buiten beschouwing gelaten — leverde hier de agrarische sector, zeker aanvankelijk aan de meerderheid der bevolking bestaansmogelijkheid. De schrijver schat het aantal mensen, buiten landbouw en veeteelt werkzaam, omstreeks 1511 slechts 30% der bevolking; in 1749 echter is dat percentage tot ca. 50 opgelopen. Stellig behoeven deze getallen regionale nuancerings, want in de westelijke kleiweidestreek, de zuidwestelijke veenweidestreek, de Wouden in het oosten en de kleibouwstreek in het noorden kenden landbouw en veeteelt grote verschillen, liepen derhalve allerlei ontwikkelingen niet parallel. Binnen de diverse delen van Friesland aan de hand van soortgelijke bronnen als Van der Woude de bevolking schattend, is ook Faber in staat een seculaire ontwikkeling daarvan te schetsen. Tussen 1500 en 1660, zo stelt hij, vond een sterke stijging van het bevolkingstotaal plaats, weliswaar niet overal gelijk - maar de lokale verschillen ontgaan ons veelal.

Omstreeks 1660 zette vervolgens een daling in, die voortduurde tot 1714 zeker, waarna tot ca. 1750 een stabilisatie volgde; met 12% minimaal en een maximum van 24% was de Friese bevolking teruggelopen. Het is een bekend beeld dat Faber ons voor ogen stelt: de ontwikkeling in Friesland stemt in grote lijnen overeen met die van het Noorderkwartier, en met de conclusies van Goubert niet minder.

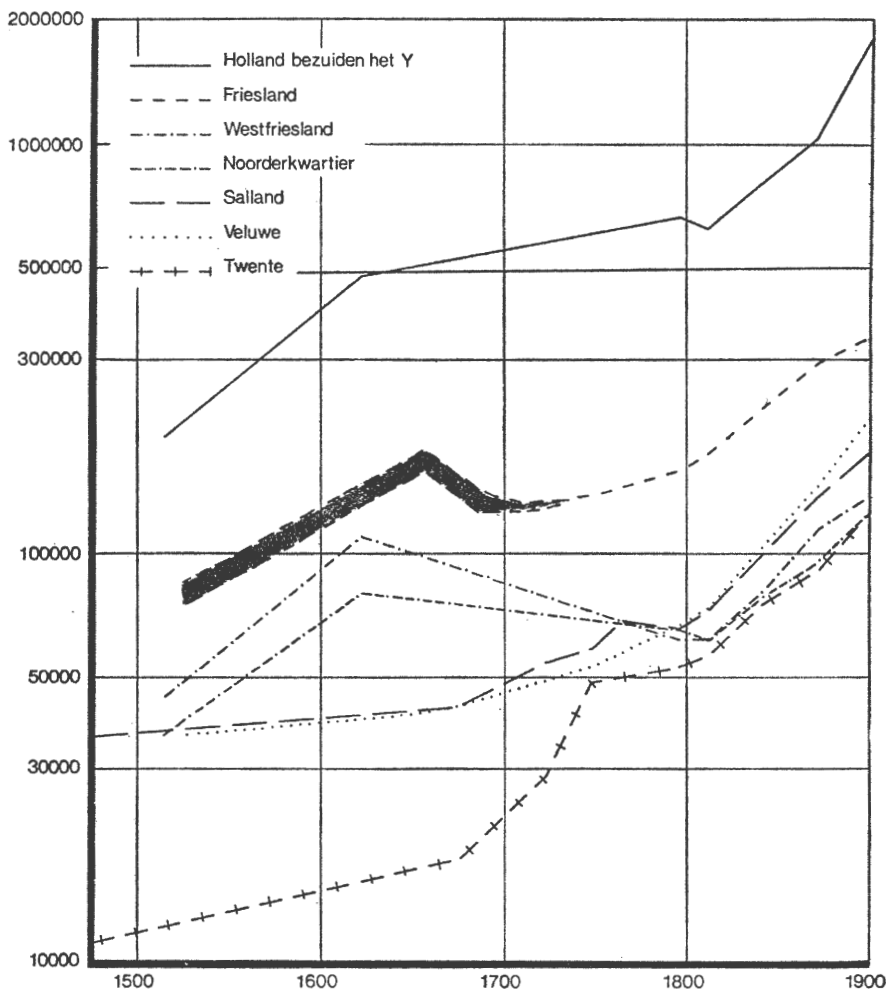
Ook op ander terrein blijkt vergelijking met Holland mogelijk. Tot 1650, aldus Faber, ging het de Friese landbouw wel goed: prijzen en pachten stegen, investeringen in nieuw ontgonnen gebieden kwamen herhaaldelijk voor. Maar nadien vond de terugslag plaats. Prijsdalingen deden ook inkomsten afnemen terwijl de lasten toenamen; de landbouw werd daardoor minder intensief beoefend en de veestapels slonken. Pas vanaf 1750 zette een nieuwe, gunstige conjunctuur in. Eenzelfde gang vertoont ook een aantal takken van handel en nijverheid. Stellig zijn die, wegens hun soms sterk lokale karakter, niet alle onder één noemer te brengen; maar juist in die takken van bedrijf, waarin met andere gewesten en met het buitenland contacten werden onderhouden was na aanvankelijke groei tot 1650 de teruggang merkbaar. Zo liep het Friese aandeel in de Sontvaart terug tot 1720, zo stagneerde de buitenlandse handel die overigens nooit omvangrijk was geweest, zo nam de vraag naar Friese turf tussen 1650 en 1750 nauwelijks toe. Het aantal mensen, dat de landbouw verlaten had om in handel en bedrijf nieuw werk te zoeken, nam in ieder geval relatief af na 1650. De verstarring was duidelijk, en is, aldus Faber, waar te nemen tot in de hoogste geledingen van de samenleving, de regentenklasse. Steeds meer rijkdom vergarend en macht naar zich toe trekkend, sloot deze zich naar onderen toe af; verticale stijging van gegoede boeren of burgers en toetreding tot deze bovenste laag der bevolking kwamen dan ook steeds minder voor.

Het is duidelijk: ook in Friesland tekenen zich in de 16e, 17e en 18e eeuw ontwikkelingen af, parallel lopend met die van het Noorderkwartier. Bevolkingsontwikkeling en economie, sociale situatie en menselijk ingrijpen in het geografisch milieu, steeds weer vertonen ze onderling verband. Voor beide delen van de Republiek der Verenigde Nederlanden kan een toenemende malaise tussen 1650 en 1750 bewezen worden geacht (*Zie figuur 1*).

IV

Voor het schatten van de bevolking van Noorderkwartier zowel als van Friesland hadden Van der Woude en Faber vóór 1796 — het jaar der eerste volkstelling — allerhande soort archiefmateriaal nodig, waaronder de doop-, trouw- en begraafboeken van de diverse kerken, de z.g. retro-acta van de burgerlijke stand. Echter, alvorens die te kunnen hanteren, diende te worden vastgesteld, op welk percentage van de lokale en gewestelijke bevolking deze registers betrekking hadden. Zo

Figuur 1. De bevolking van Holland, Friesland, Salland, Twente en de Veluwe tussen 1475 en 1899.²³

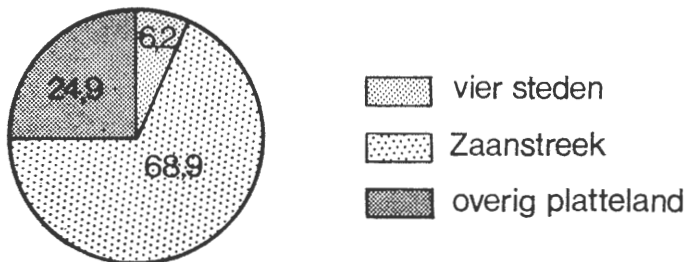
ontstond de noodzaak, berekeningen te maken van de omvang der verschillende kerkelijke groepen. Die noodzaak was voor Holland door gebrek aan bronnen voor de algemene telling groter dan voor Friesland, waar in diverse jaren vóór 1796 absolute bevolkingscijfers waren genoteerd.²⁴

Drie bronnen stonden Van der Woude voor het Noorderkwartier ten dienste. Daar was in de eerste plaats een telling van weerbare mannen, waartoe de

Gecommitteerde Raden van Hollands Noorderkwartier op 10 mei van het rampjaar 1672 besloten.²⁵ Daar was vervolgens een aantal tellingen, in de jaren 1741-1743 verricht door de Amsterdammer Nicolaas Struyck in een groot aantal dorpen van Noord-Holland; tellingen waarvan de betrouwbaarheid over het algemeen zeer hoog wordt geacht.²⁶ Tenslotte was daar opnieuw een telling van weerbare mannen, uitgevoerd op bevel van de Staten van Holland in augustus-september 1747, toen ons land betrokken was geraakt bij de Oostenrijkse Successieoorlog. Daarvan zijn, waar het het Noorderkwartier betreft, vooral de gegevens over de Zaanstreek van grote waarde.²⁷ Om deze bronnen achtergrond te geven hanteert Van der Woude nog de resultaten van de godsdiensttelling, die in 1809 in het gehele land werd gehouden.²⁸ Welk beeld van de Doopsgezinden valt nu uit al deze bronnen te halen?

Ongetwijfeld het meest volledig zijn de gegevens van 1809: daaruit zijn nauwkeurig de getalsverhoudingen tussen de diverse religies te berekenen. Zo was van het totaal van de bevolking van Noord-Holland 61,8% gereformeerd en 27,3% rooms-katholiek; daarna kwamen de kleinere kerkgenootschappen: de Doopsgezinden met 5,7% en de Lutherse met 3,3%, terwijl er voorts Remonstranten, Oud-katholieken en Joden woonden. Geheel gelijk waren de percentages in beide delen van Hollands noorden overigens niet: vormden de Doopsgezinden in het Noorderkwartier 7,3% der inwoners, in West-Friesland was hun tal slechts 4,0% ervan. Ook binnen het Noorderkwartier was de spreiding der Doopsgezinden zeer ongelijk. Hun grootste aantal, 68,9%, was te vinden in de Zaanstreek; op het bij dit gebied aansluitende Schermereiland, waarin onder andere De Rijk en Graft lagen, vond men eveneens velen hunner (470). Opvallend was voorts het kleine Middelie, waar liefst 48,9% der bevolking tot de Menisten behoorde. Vier steden lagen er in het Noorderkwartier: Alkmaar, Edam, Monnickendam en Purmerend; daar was het aantal Doopsgezinden slechts bescheiden. Kennelijk vonden zij hun werk in de agrarische sector en in de bedrijven van de deels verstedelijkte, semi-industriële Zaanstreek (zie figuren 2 t/m 5).

Figuur 2. De verspreiding van de Doopsgezinden over het Noorderkwartier.³⁰

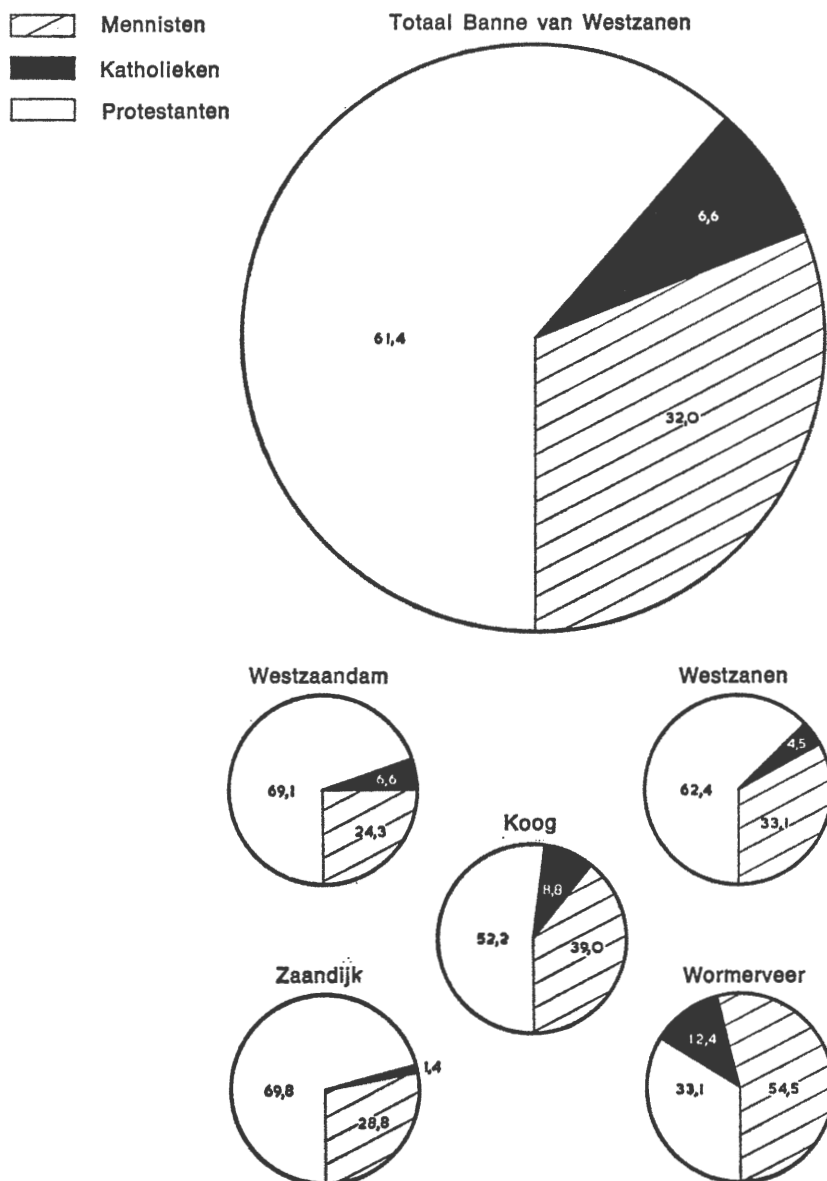
Stellen wij vervolgens tegenover deze feiten de minst betrouwbare uit de vermelde bronnen, de aanwijzingen namelijk van de telling der weerbare mannen van 1672. Onbetrouwbaar is deze telling, omdat het opgegeven aantal manschappen — alle mannen tussen 18 en 60 jaar — vrijwel zeker te laag is. Bovendien zijn de gegevens onvolledig en moeilijk hanteerbaar, het laatste omdat nog niet kan worden bepaald hoeveel procent van de totale bevolking de mannen, die onder de wapens groepen konden worden, uitmaakten. Desondanks is juist met betrekking tot de Doopsgezinden deze bron van belang, omdat dezen op grond van hun weerloosheid erin steeds worden vermeld, in tegenstelling tot andere religies. Zo is het mogelijk om, zonder tot absolute getallen te komen, van de weerbare mannen de percentages Doopsgezinden te berekenen, percentages die laten zien dat zij in Koog, Zandijk en Wormerveer zelfs een derde tot ruim de helft van de bevolking uitmaakten (*zie figuur 5*). Evenwel, de kans bestaat dat deze percentages te hoog zijn: behoefde wellicht het aantal Menisten niet te laag te worden opgegeven terwijl de rest van de bevolking daarbij wel baat had? ³¹ Duidelijk is intussen, dat de Dopersen zich ook in 1672 reeds concentreerden op dezelfde plaatsen als in 1809. Zelfs meent Van der Woude aan de hand van de vonnissen uit de 16e-eeuwse vervolgingstijd aannemelijk te kunnen maken, dat ook toen reeds in die plaatsen de nodige Dopersen woonden. ³²

Tussen beide uitersten, 1809 en 1672, liggen de gegevens van 1742 en 1747 in. Ook die zijn onvolledig en geven derhalve hoogstens een beeld van een deel van het Noorderkwartier; toch verstreken ze veel meer materiaal dan de telling van 1672. Nicolaas Struyck heeft laten tellen in 28 dorpen, waaronder de voor de verspreiding der Doopsgezinden zo belangrijke Zaanstreek. Met een gemiddelde van 19,7% waren zij in de 28 dorpen zelfs de grootste kerkelijke groepering na de Gereformeerden — als men althans even hun onderlinge verdeeldheid vergeet.

Het is voor de vergelijking een gelukkig toeval, dat de telling der weerbare mannen van 1747 vooral met betrekking tot de Zaad dorpen eveneens vele en gedetailleerde gegevens verstrekt. ³³ Niet overal werd in dat jaar, toen men de mannen tussen de 16 en 60 jaar probeerde te achterhalen, even nauwkeurig geteld; niet overal ook werden dezelfde inlichtingen gevraagd. Meestal werden de manschappen wel meteen onderverdeeld in vermogenden en onvermogenden: het was immers goed om te weten of zij al dan niet zelf hun wapens konden bekostigen! De Zaan kanters werd bovendien gevraagd naar hun godsdienst en hun leeftijd. Interessante details komen op deze wijze naar voren. In totaal maakten de Menisten 21,5% van de bevolking der tien Zaad dorpen uit; in Wormerveer vormden zij zelfs de absolute meerderheid (*zie figuren 3, 4 en 5*).

Met name waar het de vermogensverdeling betrof, vallen de Doopsgezinden op. Een berekening daarvan in negen van de tien dorpen — van Jisp ontbreken de gegevens — leert ons, dat van de 1457 Menisten er 846 vermogend waren, dat wil

Figuur 3. Het percentuele aandeel van de verschillende godsdiensten in de banne van Westzanen in 1747 volgens de opgaven der weerbare mannen.³⁴

zeggen 58,1% van hen. De andere religies laten tesamen een geheel ander beeld zien: op een totaal van 5.161 manschappen werden bij hen 1.841 tot het kopen van een geweer in staat geacht, ofwel 35,7%. 'De Mennisten maken in deze dorpen 22,0% van de bevolking uit (alweer: Jisp is weggelaten! S.G.), maar 31,5% van de vermogenden', aldus Van der Woude, die bovendien nog plaatselijke verschillen aangeeft (zie *figuur 4*). De opgaven van leeftijden tenslotte bewijzen ons, dat het grootste aantal vermogende lieden te vinden was in de leeftijdsgroep van 35 tot 50 jaar. Duidelijk is, aldus de auteur, dat heel wat mensen 'pas op een zekere leeftijd' deze situatie bereikten.

*Figuur 4. Godsdienst en vermogen der weerbare mannen in de Zaadndorpen, 1747.*³⁵

	Menisten			Protestanten			Katholieken			Totaal		
	V	O	T	V	O	T	V	O	T	V	O	T
Oostzaandam	138	73	211	?	?	?	?	?	?	630	1.042	1.672
Oostzaan	5	1	6	?	?	?	?	?	?	288	185	473
Westzaan	188	45	233	212	227	439	4	28	32	404	300	704
Westzaandam	185	179	364	290	743	1.033	28	70	98	503	992	1.495
Zaandijk	45	57	102	48	199	247	1	4	5	94	260	354
Wormerveer	118	98	216	47	84	131	18	31	49	183	213	396
Koog a.d. Zaan	84	81	165	82	139	221	9	28	37	175	248	423
Krommenie	52	57	109	?	?	?	?	?	?	195	487	682
Wormer	31	20	51	?	?	?	?	?	?	215	204	410
Jisp	?	?	19	?	?	?	?	?	?	113*	109*	241**
Totaal			1.476									6.859

(V = vermogend, O = onvermogend, T = totaal; Protestanten = som van Gereformeerden en Lutherse)

* zonder Menisten

** inclusief Menisten

De getallenreeksen, uit al deze bronnen verkregen, stellen ons thans in staat exacter dan tot nog toe te constateren, hoe de ontwikkeling van de aanhang van het Doperdom is geweest, met name in de 18e eeuw (*figuur 5*). De schildering die ons wordt voorgehouden is somber: terugval was onder de Dopers algemeen.³⁶ Terugval die soms al zichtbaar wordt in de periode 1672-1742, maar die dan op diverse plaatsen nog wordt gecompenseerd door vooruitgang. De grote achteruitgang van het tal der Doopsgezinden in het Noorderkwartier, zo kan men vaststellen, zette pas omstreeks 1740 in. En toen ging het ook hard. Weliswaar liep daar de bevolking gedurende de hele 18e eeuw terug, en toonde na 1740 vooral de Zaanstreek een sterke regressie, maar het tempo van de Doopsgezinden lag veel hoger. Niet alleen absoluut daalde hun aantal, maar ook relatief - en daarin waren

zij de enige kerkelijke gemeenschap. Bij een bevolkingsafname van 100 naar 81,9 tussen 1742 en 1809 zakte het aantal Dopersen van 19,7% naar 12,9% van het totaal der inwoners, ofwel tot 53,5% van hun vroegere aantal. Tot bijna de helft gereduceerd moesten de Menisten hun positie van één na omvangrijkste kerkgenootschap van het Noorderkwartier laten aan de Rooms-Katholieken, die juist groeiverschijnselen vertoonden dwars tegen alle contractie der bevolking in. Ook de Gereformeerden, de publieke kerk, zagen in die jaren hun aantal slinken; maar hún dalingspercentage hield ongeveer gelijke tred met dat van de gehele bevolking van de regio.

Per streek traden ongetwijfeld verschillen op. Zo hielden de Menisten op het Schermereiland en in de Zeevang nog wel relatief stand, maar het algemene beeld wordt daardoor weinig veranderd. Van der Woudes cijfers stellen ons met name in staat om in de Zaanstreek, het bolwerk toch van de Doopsgezinden, de ontwikkeling over lange termijn na te gaan. Woonden in de tien Zaaendorpen in 1742 26.801 mensen, van wie er 5.884, ofwel 22%, doopsgezind waren, dit aantal was in 1809 gedaald tot 21.479, waaronder nog slechts 3.110 Doopsgezinden, dat is 14,5%. Tegenover een bevolkingsdaling van 100 naar 80,1 nam dus het percentage Menisten er af van 100 tot 52,9! Weinig anders vallen de berekeningen uit, die met betrekking tot Alkmaar te maken zijn. Liep daar tussen 1772 en 1809 de bevolking van 100 naar 99,3 terug, het percentage Doopsgezinden daalde er in diezelfde periode tot 63,7. En Blaupot ten Cate verstrekt, in een werkje over aantallen Doopsgezinden dat noch door Van der Woude noch door Faber geraadpleegd is⁸⁷, een gegeven dat in dezelfde richting kan wijzen. Ook het aantal gemeenten vertoonde in de 18e eeuw een neergaande lijn: in heel de huidige provincie Noord-Holland liep dit aantal terug met 19; in het Noorderkwartier alleen — aldus kan men hieruit afleiden — met 5.

Evenwel, in de 19e eeuw werd het beeld enigszins anders. Toen na 1815 de bevolking van het Noorderkwartier begon te groeien, ging ook het absolute getal der Doopsgezinden omhoog, zoals blijkt uit de volkstelling van 1849.⁸⁸ Maar de bevolking steeg sneller in aantal dan de Menisten; procentueel bleven dezen dan ook geleidelijk verder achter. De cijfers demonstreren dit duidelijk: liep hun aantal op van 4.568 in 1809 naar 5.725 in 1849, hun percentage ten opzichte van de gehele bevolking van het Noorderkwartier daalde van 7,3 naar 7,0. Hoewel hetzelfde, gewijzigde, beeld vertonend, was de gang van zaken in West-Friesland veel ongunstiger. Daar steeg, bij een sterkere bevolkingsuitbreiding dan in het Noorderkwartier, het aantal Doopsgezinden van 2.362 naar 3.159, maar liep hun percentage terug van 4,0 naar 3,1. Het getij leek ten opzichte van de 18e eeuw gekeerd; het was dat echter hoogstens ten halve (zie *figuur 5*).

*Figuur 5. De absolute en procentuele sterkte der Doopsgezinden in het Noorderkwartier tussen 1672 en 1849.*³⁹

	1672	1742		1747		1809		1849	
	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
Duinkavel									
Alkmaar						144	1,8	191	1,9
Akersloot	1,9					17	2,2	31	2,9
Egmond Binnen						3	0,4	—	—
Castricum						1	0,2	—	—
Uitgeest	11,1					60	5,6	62	3,8
Beverwijk						18	1,1	26	1,1
Heemskerk						1	0,1	2	0,2
Schermereiland									
De Rijp	15,3					325	21,5	269	13,6
Graft	19,1			10,5		127	11,7	195	12,9
Zuiderkerker	2,9					8	1,3	16	1,6
Grootkerker/ Schermershorn						10	1,3	4	0,4
Zeevang									
Edam						43	1,2	51	1,2
Middelie/Akswijk	45,5					176	48,9	177	36,8
Kwadijk	4,4	285	46,5			26	11,9	40	12,1
Oosthuizen/Hobrede	3,2					15	2,3	32	3,3
Waterland		29	5,5						
Monnickendam						47	2,2	53	2,0
Broek in Waterland						2	0,2	25	1,7
Zuiderdorp						21	2,5	38	3,2
Schellingwoude		10	1,7			29	4,2	14	1,4
Ransdorp	5,6	14	2,0			7	0,8	2	0,2
Landsmeer	5,8					28	3,8	53	5,0
Purmerland/Den IJp	9,0	129	14,6			77	7,8	85	6,3
Purmerend		191	17,0			48	1,9	144	3,7
Droogmakerijen									
Beemster						168	6,7	261	8,2
Wijde Wormer						19	4,1	29	5,4
Zaanstreek									
Oostzaan	2,8	4	0,2	21	1,3	14	1,5	12	0,8
Oostzaandam	19,9	849	13,6	787	12,6	507	10,9		
Westzaandam	30,7	1.605	25,4	1.536	24,3	642	13,7	1.546	13,7
Koog	55,8	624	39,9	609	39,0	401	23,0	578	26,4
Zaandijk	43,3	376	29,1	372	28,8	274	18,3	387	17,2
Wormerveer	47,1	801	51,0	809	54,5	553	26,6	536	17,9
Westzaan	36,3	885	33,2	883	33,1	414	20,1	421	17,8
Krommenie	8,5	469	16,1	466	16,0	223	11,0	274	10,0
Assendelft						4	0,2	12	0,4
Wormer	11,4	215	12,7	204	12,2	85	6,6	107	8,2
Jisp	6,8	63	7,2	69	7,9	31	5,8	52	8,3
Totaal		6.549	19,7	5.756	21,5	4.568	7,3	5.725	7,0
		(over 28 dorpen)		(over 10 Zaandorpen)					
West-Friesland						2.362	4,0	3.159	3,5
Totaal Noord-Holland						6.930	5,7	8.884	5,2

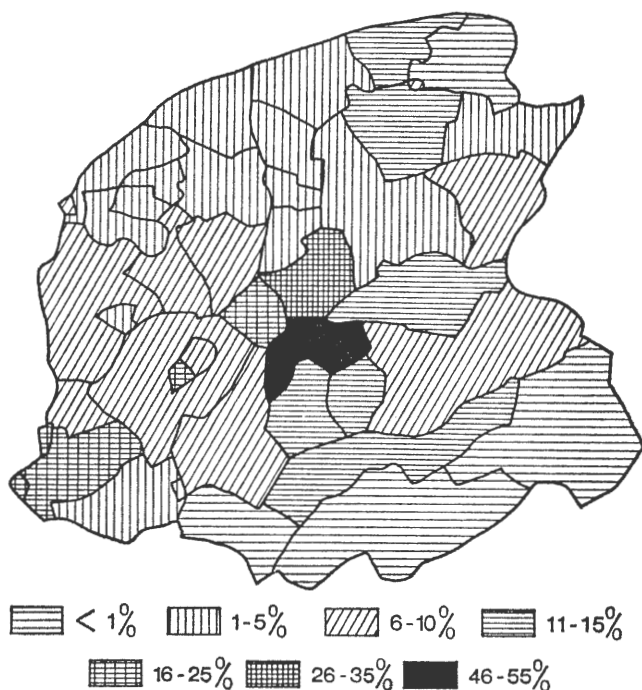
V

Veel minder nog dan voor Noord-Holland in de periode vóór 1795 vloeien de bronnen voor Friesland waar het de kennis van de kerkelijke gezindten betreft. Doop-, trouw- en begraafboeken zijn er van de publieke, Hervormde Kerk wel bewaard, maar die zijn zeer onvolledig. De katholieke doopboeken die nog over zijn beginnen pas na 1700. En doopsgezinde kinderboeken verschijnen niet voor de tweede helft der 18e eeuw. Dus zijn al deze boeken voor de reconstructie van de totale Friese bevolking slechts beperkt bruikbaar.⁴⁰ Het overzicht, dat Faber in zijn studie van de diverse kerken kan geven, is dan ook evenzeer beperkt, en voornamelijk gebaseerd op de eerste volledige statistische gegevens: de volkstelling van 1796 en de godsdienststelling van 1809.⁴¹ Slechts zelden kan een vroeger tijdstip gedetailleerd worden beschreven — en dan nog enkel met betrekking tot een klein deel van Friesland.

Het wekt geen verbazing dat in het Friesland van 1796 de Gereformeerde Kerk verreweg de meeste inwoners tot haar leden kon rekenen: 80%. De Rooms-Katholieken kwamen er op de tweede plaats met 9,7%, gevolgd door de Doopsgezinden met 8,1%. Regionaal waren de verhoudingen echter duidelijk verschillend hiervan. Zo maakten de Menisten in Utingeradeel met 54% de meerderheid der bevolking uit, telden zij in het aangrenzende Idaarderadeel 31%, en lag hun aantal in diverse grietenijen boven de 10%. En van de steden waren Stavoren, IJlst en Hindeloopen van een ruim aantal Doopsgezinden voorzien (*zie figuren 6 en 7*).

Met betrekking tot de tijd, voorafgaand aan 1796 zijn — het is reeds gezegd — de bronnen schaars. Inzake de Doopsgezinden zijn dan ook slechts vage opmerkingen aan te halen, zoals die van Everhard van Reyd, de bekende historieschrijver, die meende dat omstreeks 1580 een kwart van alle Friezen tot hun aanhang kon worden gerekend. Zo is daar een gegeven, dat in 1666 ± 20.000 Menisten in Friesland woonden, vergaderd in 72 gemeenten. Faber schat, aan de hand hiervan, hun percentage op de totale Friese bevolking in dat jaar op 12 à 14. Een volgend gegeven stamt uit 1744. In dat jaar vond in de grietenij Menaldumadeel een godsdienststelling plaats, een telling die als unicum tegelijk exemplarisch wordt. Om er achtergrond aan te geven legt Faber deze telling naast de resultaten van 1796 — de eerstvolgende bron —; duidelijk vallen dan de wijzigingen op die zich in een dergelijk klein gebied hebben voorgedaan. De bevolking groeide er, van 3.656 tot 4.595 zielen, en de Gereformeerde Kerk groeide mee: van 81% der inwoners in 1744 naar 89% in 1796. Doopsgezinden en Rooms-Katholieken verloren evenwel te zelfder tijd: het percentage Menisten daalde van 11 naar 4,4 in die jaren. Een daling van grote omvang ongetwijfeld, vooral als men bedenkt dat zij in een periode van bevolkingsgroei plaats had. Ook andere dorpen en steden

*Figuur 6. Het percentage Doopsgezinden in de Friese steden en grietenijen, 1796.*⁴²

blijken, wanneer men verspreide gegevens bijeen-schraapt, dit beeld te vertonen: Leeuwarden, Workum en Surhuisterveen worden door Faber vermeld; men kan er Harlingen, Hindeloopen en Makkum nog aan toevoegen — maar moet dan ook de stijging in dorpen als Joure en Akkrum niet onvermeld laten.⁴³ De daling, evenwel, overheerste, niet alleen in de ledentallen, maar ook in het aantal gemeenten, zoals Faber aan de hand van Blaupot ten Cate vermeldt. De gemeenten liepen er terug van 61 in 1739 naar 51 in 1804, het aantal voorgangers van 162 naar 88.⁴⁴ Tenslotte dan de uitkomst van de volkstelling van 1796, toen de Doopsgezinden 8,1% der Friese bevolking uitmaakten, leggend naast de 12 à 14% van 1666⁴⁵, is het niet moeilijk te concluderen tot een soortgelijke ontwikkeling als in Noord-Holland: ook in Friesland liepen de Menisten zowel absoluut als relatief in aantal terug gedurende de 18e eeuw. Die teruggang was ten plattelande overigens sterker dan in de steden.

Een ander gegeven speelt hier nog tussendoor — een gegeven dat schatting van Doopsgezinden telkens opnieuw kan bemoeilijken. Het gaat hier om de vraag, of

met 'Doopsgezinden' slechts de lidmaten, of ook de gezinnen van dezen worden bedoeld; of het gaat om leden dan wel om zielen. Van der Woude is bij zijn berekeningen steeds van het laatste uitgegaan: vooral zijn hanteren van de getallen der weerbare mannen maakt dat duidelijk. Ook Faber doet dit telkens, maar vermeldt daarnaast, bij zijn schaarse gegevens, dat het aantal gedoopte leden in 1672 ± 13.000 bedroeg, en dat dit aantal in 1838 gedaald was tot 4.941. Het blijft een zware opgave, om tussen deze getallen en het aantal zielen de juiste verhouding te bepalen voor perioden, waarvan weinig statistische materialen bewaard zijn gebleven.⁴⁶

De ontwikkeling na 1800 valt in wezen buiten Fabers bestek, zoals zij dat ook bij Van der Woude deed. Toch dringt zich in het kader van dit artikel de vraag op, of in Friesland evenals in Hollands noorden na 1815 een einde aan de achteruitgang van het absolute aantal is gekomen, hoe ook het relatieve getal der Doopsgezinden zich heeft ontwikkeld. In 1844 meende Blaupot ten Cate te kunnen vaststellen dat de afname inderdaad tot stilstand was gekomen; maar had hij het bij het rechte eind?⁴⁷ De godsdiensttelling van 1809 en de volkstelling van 1849 leveren ons materiaal ter beantwoording van deze vraag (zie *figuur 7*). Dat antwoord, echter, is negatief. Stellig tekende zich op sommige plaatsen wel stijging van het absolute getal der Doopsgezinden af, maar relatief gezien had deze geen betekenis. In hetzelfde gebied, dat door de telling van 1796 werd bestreken, daalde het percentage der Menisten van 8,1 in 1796 via 7,2 in 1809 naar 5,8 in 1849. De gang van zaken in Friesland vertoonde meer overeenkomst met die in West-Friesland dan met die van het Noorderkwartier.

VI

Het inkrimpen der doopsgezinde gemeenten is, het spreekt vanzelf, ook de tijdgenoten niet ontgaan; bij hen vinden we dan ook reeds pogingen om dit toch verontrustende verschijnsel te verklaren. Argumenten, onder anderen door Halbertsma en Blaupot ten Cate in de eerste helft der 19e eeuw op schrift gesteld, komen vervolgens steeds weer terug, zijn ook bij Van der Zijpp in diens *Geschiedenis der Doopsgezinden in Nederland* te lezen.⁴⁸ Grotendeels argumenten met betrekking tot het geestelijk leven zijn het, die worden aangevoerd — vanzelfsprekend, kan men zeggen, omdat het hier om achteruitgang van een kerkgenootschap gaat, omdat deze auteurs theologen waren ook. Welke oorzaken, dan, worden door hen naar voren gebracht? En zijn dit de enig aanwijsbare?

Voorop bij alle verklaringen staat steeds weer het grote aantal overgangen naar de Hervormde Kerk — een verschijnsel dat op diverse wijzen wordt uitgelegd. Halbertsma signaleerde er twee, totaal aan elkaar tegengestelde motieven voor. Het was de toenemende rekkelijkheid in de meniste gemeenten tijdens de 17e en 18e

Figuur 7. De absolute en procentuele sterkte der Doopsgezinden in Friesland in 1796, 1809 en 1849.⁴⁸

	1796		1809		1849	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%
Achtkarspelen	417	8,9	397	7,9	484	6,2
Aengwirden	92	11,0	225	18,6	288	10,5
Baarderadeel	271	8,8	233	6,8	314	6,6
Barradeel	54	1,5	63	1,6	132	2,4
't Bildt	122	2,9	131	2,6	185	2,6
Bolsward	103	3,7	130	4,3	191	4,4
Dantumadeel	513	12,9	591	13,2	656	9,3
Dokkum	212	7,9	153	4,8	133	3,2
Doniawerstal	119	6,8	181	8,9	228	8,2
Ferwerderadeel	233	5,1	224	4,1	233	3,1
Franeker	188	4,8	154	4,0	154	2,9
Franekeradeel	65	2,7	111	4,2	63	1,7
Gaasterland	86	4,2	89	3,8	146	3,9
Harlingen	582	7,8	536	7,4	691	8,0
Haskerland	520	13,4	459	10,9	679	13,4
Hemelumer-Oldeferd	379	17,3	306	14,1	358	11,3
Hennaarderadeel	157	7,2	133	5,5	146	4,3
Hindeloopen	328	21,9	255	17,7	86	8,4
Idaarderadeel	950	31,2	840	27,5	1.182	27,6
Kollumerland en Nieuw-Kruisland	101	2,6	49	1,2	43	0,7
Leeuwarden	427	2,8	394	2,4	639	2,6
Leeuwarderadeel	193	4,2	210	4,2	253	3,7
Lemsterland	14	0,6	56	1,8	35	0,7
Menaldumadeel	203	4,4	201	3,8	240	3,1
Oostdongeradeel	37	0,9	31	0,7	47	0,7
Ooststellingwerf	—	—	6	0,2	21	0,3
Opsterland	570	8,5	617	8,0	661	6,4
Rauwerderhem	234	15,8	241	14,4	323	13,0
Schoterland/Heerenveen	749	12,7	718	11,2	682	7,5
Sloten	19	3,4	9	1,5	15	1,9
Smallingerland	644	13,8	607	12,7	610	8,5
Sneek	392	8,0	347	6,4	569	7,3
Stavoren	208	16,8	126	14,8	100	15,6
Tietjerksteradeel	221	3,9	257	4,4	273	2,9
Utingeradeel	1.354	54,0	1.262	50,4	1.824	47,8
Westdongeradeel	570	14,2	358	7,6	453	7,1
Weststellingwerf	23	0,5	55	1,0	51	0,5
Wonseradeel	526	7,2	520	7,6	410	4,4
Workum	304	9,6	269	9,0	154	5,0
Wymbritseradeel	400	8,3	411	7,7	322	4,0
IJlst	217	19,0	239	21,4	227	16,9
Totaal Friesland	12.797	8,1	12.194	7,2	14.301	5,8

eeuw, zo stelt hij, die niet alleen scheuringen der gemeenten teweeg bracht, maar toetredingen tot de orthodoxer geachte gereformeerde evenzeer. En toen, in diezelfde 18e eeuw, ook onder de Gereformeerden rekkelijkheid en tolerantie toenamen, werd door veel Menisten het voortbestaan van allerlei afzonderlijke kerken nog zo weinig zinvol geacht, dat ook zij, nu de minder preciezen dus, zich tot de publieke kerk wendden.⁵⁰ Onder deze vertrekkenden — ander argument — bevonden zich nogal wat vermogenden, die zich wilden losmaken van de achtergestelde positie der Doopsgezinden of die zich niet langer konden verenigen met het doperse streven naar eenvoud. Het gereformeerd zijn zou hun sociale aanzien vergroten, zou hun ook de weg openen tot het bekleden van overheidsambten. Rekkelijkheid, rationalisme met zijn tolerantie, zucht naar luxe en aanzien, zij alle werkten in het voordeel der Gereformeerden.

Maar er was meer. Meesters waren de Doopsgezinden in voorgaande tijden geweest in het tot stand brengen van kerkscheuringen, scheuringen waardoor meniste gemeenten in aantal toenamen — en in ledental terugliepen. Sommigen, hierdoor in een kerkelijk vacuum gekomen, verwachtten nu meer heil van de publieke kerk. En toen, tegen het eind der 18e eeuw vooral, onder andere door toenemende verdraagzaamheid pogingen werden ondernomen om de breuken te lijmen, toen steeds meer 'verenigde' doopsgezinde gemeenten tot stand kwamen, toen bleek toch voor velen de verbroederlijking zo moeilijk dat alweer de Hervormden een beter alternatief voor hen boden. Het zij hier opgemerkt, dat we in dit streven naar vereniging een der oorzaken vinden van het dalen van het totaal der gemeenten, dat zowel in Holland als Friesland kon worden vastgesteld: niet elke gemeente verdween omdat zij uitstierf. Daarmee worde overigens niet ontkend dat het tot elkaar komen van vele gemeenten dikwijls het gevolg was van voortdurende inkrimping van het aantal leden, en van het opdrogen der kassen niet te vergeten.

Dan was daar het predikantsprobleem, door Blaupot ten Cate meer dan eens aangevoerd. Immers, met name in kleine steden en op het platteland moesten de niet of weinig gestudeerde voorgangers der Menisten het in het prediken voortdurend afleggen tegen de goed opgeleide hervormde predikanten. Bovendien kon pastoraal werk door deze liefdepredikers maar in bescheiden mate worden verricht, alleen voor zover hun hoofdbetrekking dat toeliet. En de nieuw opgerichte Kweekschool in Amsterdam leverde slechts een beperkt aantal opgeleide predikanten af. Zo daalde het aantal lekepredikers en kampten vele plaatsen, bij gebrek aan predikanten, met langdurige vacatures die alleen maar schadelijk waren voor de instandhouding der gemeenten.⁵¹ Ook hier blijkt overigens weer, dat het afnemen van het aantal predikers in de 18e eeuw, evenals het slinken van het tal der gemeenten, niet alléén mag worden verbonden met de numerieke terugval der Doopsgezinden, hetgeen Faber schijnt te beogen.

Tenslotte dienen de gemengde huwelijken in dit verband te worden genoemd. Waren deze bij de strengere groepen der Doopsgezinden in de 18e eeuw verboden, de gematigden lieten ze wel toe. Welke was de invloed hiervan op het aantal der Menisten? 'Het schijnt toch — zo schrijft hierover Blaupot ten Cate⁵² — ook in het geestelijke waar te zijn en door de ondervinding bewezen te worden, dat bij buiten-trouw het grootste Kerkelijk ligchaam de meeste aantrekkingskracht bezit.' Het waren dus de Hervormden, wier ledental erdoor toenam. Vele ouders immers, zelf een van beiden nog wel doopsgezind blijvend, lieten hun kinderen hervormd dopen. Slechts in Utingeradeel, rijk aan Menisten, waren de Hervormden in het nadeel. Echter, om welke aantallen ging het hierbij? Van der Woude, Struyck citerend inzake de situatie omstreeks 1742, acht het cijfer der gemengde huwelijken zeer laag: slechts 1% van de bevolking van 22 door Struyck bewerkte dorpen.⁵³ Voorts citeert hij een opmerking, die Petrus Loosjes in 1794 betreffende de Zaanstreek maakte, dat het zelden voorkwam, 'schoon min zeldzaam dan in vroegeren tijde, dat Lieden van verschillende Gezindheden, zich met elkander in den Egt begeeven.' Geheel anders klinken echter mededelingen van de Friese Sociëteit, in 1788 gedaan, waarin juist van een groot aantal gemengde huwelijken sprake was.⁵⁴ Bestond er in deze verschil tussen Friesland en het noorden van Holland? Een antwoord hierop valt thans niet te geven; nader onderzoek zal wellicht een oplossing brengen.

Het zijn nogal wat argumenten, die voor een ledenverlies aan de publieke kerk zijn aangevoerd. Is het nu ook mogelijk, om een en ander in getallen uit te drukken? De doopboeken der Gereformeerden blijken hier weinig uitkomst te brengen. Voor het 17e-eeuwse Friesland is het wel aantoonbaar, dat regelmatig volwassenen zich na belijdenis in de publieke kerk lieten dopen.⁵⁵ Maar andere tijden zijn op dit punt nauwelijks bestudeerd. Van der Woude heeft zich daaraan weliswaar in het globale gewaagd, maar statistisch uitgewerkt heeft hij zijn bevindingen niet.⁵⁶ Toch is datgene, wat hij in dit verband schrijft, opmerkelijk. Doop van volwassenen en hun kinderen in de Gereformeerde Kerk bespeurt hij slechts sporadisch; veeleer schijnt hem het aantal overgangen te zijn afgenomen. 'Er is in ieder geval geen sprake van een overgang op grote schaal in de tweede helft van de achttiende eeuw', aldus luidt zijn conclusie. Hier meen ik toch wel vraagtekens te mogen zetten. De resolute uitspraak van de auteur immers is gebaseerd op een vluchtig onderzoek, zoals hij zelf verklaart, en gaat regelrecht in tegen de vele opmerkingen van diegenen die tijdens de teruggang leefden. Wat dezen om zich heen zagen, op vele plaatsen, kan toch niet zonder meer terzijde worden geschoven, ook al ontbreken daaraan tot nog toe cijfermatige gegevens. Bovendien kan in dit verband de constatering van Blaupot ten Cate worden gememoreerd, dat nogal wat ouders hun kinderen hervormd lieten dopen, maar zelf niet overgingen⁵⁷; is soms het

aantal volwassendopen in gereformeerde kring klein gebleven omdat een dergelijke handelwijze veelvuldig voorkwam? Zoals gezegd: onderzoek is op dit punt nog nauwelijks verricht. Op het aantal der Hervormden zal het getal der overkomenden uit doopsgezinde gelederen niet zo groot geweest zijn; omgekeerd kan vanuit meniste standpunt wel eens over een overgang op groter schaal worden gesproken dan Van der Woude's conclusie ons wil doen geloven.

Dat moderne auteurs ook economische motieven voor de achteruitgang der Doopsgezinden aanvoeren, wekt weinig verbazing. Dat evenwel Blaupot ten Cate naast allerlei geestelijke veranderingen in zijn tijd — hij wijst bijvoorbeeld ook op de toenemende onkerkelijkheid, die de Menisten parten speelde — reeds oog had voor de invloed van economische stagnatie, is opmerkelijk.⁵⁸ In Friesland signaleert hij het verval van Hindeloopen, waardoor met de daling van de totale bevolking ook de Doopsgezinden in aantal sterk afnamen. Makkum, Workum, Stavoren en Molkwerum kampten er met soortgelijke problemen.⁵⁹ En in Holland ging het niet zoveel anders met Medemblik, Hoorn, Enkhuizen, Edam en de Zaanstreek. Hiermee kan men de demografische vraag verbinden, welk verband er tussen bevolkingsafname en economische stagnatie bestaat. Blaupot ten Cate, zich deze vraag ook stellend, oppert de mogelijkheid, dat diverse mensen naar economisch florissantere plaatsen zijn verhuisd, zodat de bevolking in de plaats van vertrek terugliep. Ook Van der Woude onderkent die mogelijkheid, maar kan daar betreffende het Noorderkwartier weinig mee uit de voeten. Immers, zo stelt hij, indien er migraties van Menisten plaats vonden, zouden elders nieuwe gemeenten moeten zijn ontstaan of bestaande gemeenten zijn uitgebreid. Maar wanneer men de omvang der gemeenten beziet is de teruggang, in Holland en daarbuiten, zo algemeen, dat van verhuizingen eenvoudigweg geen sprake geweest kan zijn. Daartegenover is een mededeling te plaatsen, door Blaupot ten Cate en Halbertsma gedaan, dat velen wel degelijk verhuisden, echter dikwijls naar plaatsen waar geen doopsgezinde gemeente bestond, of waar die reeds was verdwenen, en zich daar bij de publieke kerk voegden.⁶⁰ Deze mogelijkheid is door Van der Woude niet onderzocht, naar het mij schijnt, omdat hij bij voorbaat overgangen van Dopersen naar de Hervormde Kerk reeds had verworpen. Te snel dus heeft hij derhalve migraties als oorzaak van achteruitgang der Doopsgezinden van de hand gewezen.

Nieuw zijn ongetwijfeld de demografische redeneringen, door zowel Faber als Van der Woude naast de bovengenoemde aangevoerd, en door Van der Woude samengevat met 'uitsterven door een te lage reproductie'.⁶¹ De Doopsgezinden vormden slechts kleine groepen in de plaatselijke gemeenschappen; op grond daarvan was het voor hen moeilijker dan voor leden van de Gereformeerde Kerk om een geschikte huwelijkskandidaat in eigen kring te vinden, en zal het aantal ongehuwden onder hen naar alle waarschijnlijkheid hoger hebben gelegen. Van

der Woude pleit er in dit verband voor, uit deze redenering slechts zeer omzichtig conclusies te trekken, daarbij wijzend op de groei van Katholieken en Lutheranen, 'nog kleinere groeperingen', te zelfder tijd. Door dit zo te stellen geeft hij echter aan, een belangrijk aspect uit het doperse verleden onvoldoende in het oog te hebben gehouden: de onderlinge verdeeldheid over vele gemeenten. Waren de doopsgezinde gemeenten, wier aantal in sommige plaatsen niet gering was, werkelijk zoveel groter dan lutherse of katholieke? Geeft het ten bate van de statistiek onder één noemer brengen van alle Menisten der 18e eeuw geen vertekend beeld? De verbrokkeling kan het aantal celibatairen onder de Dopersen juist wel eens aanzienlijk vergroot hebben. Desondanks blijft de groei der Rooms-Katholieken en Lutheranen frappant als men de neergang der Menisten ernaast zet. En niet minder opmerkelijk is Van der Woudes redenering, met die neergang verbonden. 'Precieze gegevens ontbreken tot nog toe, maar voorlopig schijnt geen andere hypothese mogelijk dan dat de Doopsgezinden in de periode na 1740 als groep uitsterven.' Om hieraan enige steun te geven voert de auteur het feit aan, dat in de Zaanstreek, waar de Doopsgezinden een groot aantal welgestelden onder hun leden telden, in het molenbezit gedurende de 18e eeuw een opvallende concentratie optrad. Kwamen de molens wellicht bij het uitsterven van allerlei Doopsgezinde familietakken door vererving in handen van een steeds kleinere groep?

Lange tijd is de oorzaak der achteruitgang van de Doopsgezinden alleen gezocht op geestelijk terrein, is vooral nadruk gelegd op de zuigkracht van de Hervormde Kerk. Daarnaast is de toenemende onkerkelijkheid voor de 19e eeuw als oorzaak aangewezen. Economische stagnatie in diverse plaatsen is daaraan reeds in de 19e eeuw toegevoegd, en thans verder uitgewerkt. Demografisch onderzoek heeft hier recentelijk op sommige punten twijfel gezaaid, terecht of ten onrechte; het heeft ook nieuwe mogelijkheden gewezen waaruit het teruglopen van het getal der Doopsgezinden kan worden verklaard. Evenwel, het aantal vraagtekens is nog groot, is hier en daar nog groter geworden.

VII

De boeken van Van der Woude en Faber, in hun aanpak en opzet nieuw voor ons land, kunnen een stimulerende werking uitoefenen op in de toekomst te verrichten onderzoek. Andere vragen kunnen naar het voorbeeld ervan worden gesteld; antwoorden, daardoor verkregen, zullen waarschijnlijk het bestaande beeld nuanceren, corrigeren wellicht ook. Diverse kanten kan dergelijk onderzoek uitgaan, ook betreffende de geschiedenis der Doopsgezinden. Daar is — naast de problemen die ik in de vorige paragraaf heb aangewezen — de noodzaak van nader onderzoek naar ledentallen, van plaats tot plaats, opdat de ontwikkeling van de sterkte of zwakte der gemeente nauwkeuriger kan worden gevolgd. Daar is de

mogelijkheid, direct hiermee verbonden, om, door reconstructie van de gezinsgrootte der Doopsgezinden op allerlei tijden en plaatsen, te bepalen of er inderdaad zoals Van der Woude suggereert, sprake is geweest van achteruitgang van het aantal Menisten op grond van lage reproductie. Wellicht ook biedt een dergelijk onderzoek de gelegenheid, te komen tot inzicht in de getalsverhoudingen van gedoopten en ongedoopten op verschillende tijdstippen.⁶²

Bij zulk onderzoek zullen de ledenboeken der gemeenten een belangrijke bron vormen. Door daaruit de namen der Doopsgezinden te noteren, kan men tevens de mogelijkheid scheppen om meer dan tot dusverre inzicht te krijgen in de positie van de Menisten op sociaal en economisch gebied. Gewapend met persoonsgegevens namelijk kan de onderzoeker in notariële archieven — hoe moeilijk toegankelijk die dikwijls ook zijn —, in transportregisters en belastingkohieren gegevens verzamelen omtrent de materiële positie van bepaalde Doopsgezinden. Andere archivalia, zoals overlijdensacten en beroepentellingen, bieden naast de genoemde, de mogelijkheid om het beroep van de gezochte vast te stellen; bij een uitgebreid onderzoek hiernaar zou de beroepenopbouw van allerlei gemeenten kunnen worden gereconstrueerd.⁶³ Van de Zaanse Doopsgezinden is door het toevallige gegeven van 1747 bekend, hoe groot toen onder hen het aantal vermogenden was. Zo weten we ook, dat zich onder het geringe aantal Menisten in het 19e-eeuwse Twente de meest vooraanstaande textielondernemers bevonden.⁶⁴ En van de Amsterdamse kooplieden en zakenmensen waren er eeuwenlang heel wat met klinkende namen, die doopsgezind waren. Maar speelden Doopsgezinden overal eenzelfde rol? Het is een vraag, waarop nog onvoldoende antwoord kan worden gegeven.

Slechts enkele kanten van studie betreffende het doperse verleden stel ik hier aan de orde, kanten waarop juist door de hiervóór geschetste ontwikkelingen meer dan voorheen de aandacht wordt gevestigd. Op tal van moeilijkheden zal een dergelijke studie ongetwijfeld stuiten; op gebrek aan bronnen in de eerste plaats. Toch lijkt het mij mogelijk dat, met name betreffende de 19e eeuw waarvan de gegevens completer zijn dan van vroeger tijden, en beter toegankelijk bovendien, onderzoek in deze richting wordt ingesteld. Dit behoeft niet door een enkeling te worden verricht, of een groot gebied te omvatten. Juist dit werk kan tot één enkele plaats worden beperkt, en door een aantal mensen in samenwerking worden gedaan.

Internationaal is veel studie op historisch gebied de richting opgegaan van vragen, door sociologie, demografie, economie gesteld, de richting van het verzamelen van kwantitatieve gegevens ook. De werken van Faber en Van der Woude, verwant aan die der *Annales*-historici, hebben in dit opzicht ook de Doopsgezinden beroerd. Getallen die betreffende het doperse verleden in het globale bekend waren, zijn met nieuwe aangevuld; nochtans zijn die bepaald niet volledig.

Dus zullen nog meer getallenreeksen moeten worden vervaardigd. Doel op zichzelf dient dit kwantitatieve onderzoek echter niet te zijn; het moet worden beschouwd als de basis voor conclusies die ons nauwkeuriger inzicht verschaffen in processen welke zich in voorgaande eeuwen hebben voltrokken. Alleen op getalsmatige gegevens, evenwel, kunnen dergelijke conclusies nimmer opgebouwd worden.

¹ Romein, J. *Het onvoltooid verleden. Kultuurhistorische studies*. Amsterdam, 1937.

² Romein, *Onvoltooid verleden*, Ter inleiding, 5.

³ Beerling, R.F. *Heden en Verleden. Denken over geschiedenis*. (Arnhem, 1962) 13. Over het objectiviteitsprobleem handelen pag. 9-86 van dit boek. Zie ook : Pot, J.H.J. van der. 'De filosofie der geschiedenis' in : *Scientia* (Zeist, 1956) 307-343, vooral 333-343.

⁴ Romein, J. *In de hof der historie. Kleine encyclopedie der theoretische geschiedenis*. (Amsterdam, 1963) 127-130. Idem. 'Zekerheid en onzekerheid in de geschiedwetenschap' in : J. Romein. *In opdracht van de tijd. Tien voordrachten over historische thema's* (Amsterdam, 1946) 12-43.

⁵ Zie de discussies met Locher, Geyl, Stuiveling, Banning, e.a. in : Romein, *Hof*, 15-67. Ook : Van der Pot, *Filosofie*, 341.

⁶ Romein, *Onvoltooid verleden*, 7.

⁷ Voor beschouwingen over *Annales*, zie : Bertels, C.P. *Geschiedenis tussen structuur en evenement*. Amsterdam, 1973. Bertels, C.P. 'Skepsis tegenover de "geschiedenis van de mentaliteit".' *Tijdschrift voor Geschiedenis* (T.v.G.), LXXXVI (1973) 155-166. Born, K.E. 'Neue Wege der Wirtschafts- und Sozialgeschichte in Frankreich : Die Historikergroep der "Annales".' *Saeculum*, XV (1964) 298-309. Jonge, J.A. de. 'Geschiedbeoefening in Frankrijk. Opzet en methode van onderzoek in enkele recente studies op het terrein van de sociaal-historische geschiedenis.' T.v.G., LXXXII (1969) 158-183. Schöffner, I. 'Nieuwe richtingen in het historisch onderzoek.' T.v.G., LXXVII (1964) 1-24. Schöffner, I. 'Languedoc, een onderontwikkeld gebied in vroeger eeuwen.' T.v.G., LXXXII (1969) 270-275. Wüstemeyer, M. 'Die "Annales" : Grundsätze und Methoden ihrer 'neuen Geschichtswissenschaft'.' *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, LIV (1967) 1-45.

⁸ Febvre, L. *Le problème de l'incroyance au XVIe siècle. La religion de Rabelais*. Parijs, 1942.

⁹ Eerste druk : Parijs, 1949 tweede druk : Parijs, 1966.

¹⁰ Bertels, *Skepsis*, 155-156. Schöffner, *Nieuwe richtingen*, 8-9 wijst in dit verband o.a. op het verdwijnen van de mentaliteitshistoricus Robert Mandrou uit de redactie van *Annales* in 1962. In enkele zeer recente werken uit de *Annales*-kring blijkt thans echter, dat de mentaliteitsgeschiedenis weer aandacht begint te krijgen; dat er gezocht wordt naar evenwicht tussen deze ener- en demografische en economisch-sociale geschiedenis anderzijds. Wesseling, H.L. 'De constructie van het historisch feit.' *N.R.C.-Handelsblad, Cultureel Supplement*, 4 april 1975, 4.

¹¹ Goubert, P. *Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1730. Contribution à l'histoire sociale de la France du XVIIe siècle*. Parijs, 1960. Ook : Baehrel, R. *Une Croissance : la Basse-Provence rurale (fin du XVIe siècle - 1789). Essai d'économie historique*

statistique. Parijs, 1961. Roy Ladurie, E. le. *Les Paysans de Languedoc*. Parijs, 1966.

¹² Voor de methode van Goubert, opgebouwd samen met L. Henry, welke gericht is op het reconstrueren van gezinnen, zie: Woude, A.M. van der. 'De historische demografie in de ontwikkeling van de geschiedwetenschap.' *T.v.G.*, LXXXII (1969) 184-205, vooral 197-198. Bertels, *Geschiedenis*, 149, 155-158. De methode van Henry en Goubert levert tal van interessante gegevens over huwelijksleeftijden, huwelijksduur, huwelijksvruchtbaarheid, overlijdensleeftijden, enz., waardoor gemiddelde leeftijden, sterftepieken, geboorteoerschotten e.d. zijn vast te stellen.

¹³ O.a. Schöffner, *Nieuwe richtingen*, 2-3. Smit, M.C. 'Kanttekeningen bij de huidige discussie over de plaats der geschiedenis' in: *Veranderingen in de geschiedwetenschap*. O.S.G.N. wetenschappelijke publikaties, 1 (Amsterdam, 1973) 56-59.

¹⁴ Gouberts boek over de Beauvaisis toont dit probleem juist duidelijk aan. Frappant is dat Le Roy Ladurie (noot 11) geen onderscheid tussen structuren en conjuncturen heeft gemaakt.

¹⁵ Men zie diverse artikelen in de in noot 13 genoemde bundel *Veranderingen in de geschiedwetenschap*.

¹⁶ Slicher van Bath, B.H. *Een samenleving onder spanning. Geschiedenis van het platteland van Overijssel*. Assen, 1957. Algemeener komen dezelfde zaken aan de orde in zijn *De agrarische geschiedenis van West-Europa (500-1850)*. Utrecht, Antwerpen, 1960. Over verschillen tussen Slicher van Bath en de *Annales* zie Faber, *Friesland* (zie noot 17), 15.

¹⁷ Woude, A.M. van der. *Het Noorderkwartier. Een regionaal historisch onderzoek in de demografische en economische geschiedenis van westelijk Nederland van de late middeleeuwen tot het begin van de negentiende eeuw*. Wageningen, 1972. Faber, J.A. *Drie eeuwen Friesland. Economische en sociale ontwikkelingen van 1500 tot 1800*. Wageningen, 1972, Leeuwarden, 1973.

¹⁸ Zie over de 'crisis van de 17e eeuw' in het algemeen: Mousnier, R. *Les XVIe et XVIIe siècles. Les progrès de la civilisation européenne et le déclin de l'Orient (1492-1715)*. (Histoire Générale des Civilisations, 4) Parijs, 1954. Een discussie, in *Past and Present* gevoerd n.a.v. een artikel van H.R. Trevor-Roper, *The General Crisis of the Seventeenth Century*, werd gebundeld in: Tr. Aston, ed. *Crisis in Europe, 1560-1660. Essays from 'Past and Present', 1952-1962*. Londen, 1969³. Voor de republiek: Schöffner, I. 'Viel onze Gouden Eeuw in een tijdperk van crisis?' *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap*, LXXVIII (1964) 45-74.

¹⁹ Van der Woude, *Noorderkwartier*, 602-603. Faber, *Friesland*, 391.

²⁰ Van der Woude, *Noorderkwartier*, 32.

²¹ Voor een kritische beschouwing van Van der Woude's demografische beschrijving, en een discussie tussen auteur en recensent daarover, zie: Noordam, D.J. 'Een demografisch-economisch werk over een deel van Noord-Holland'. *Holland, regionaal-historisch tijdschrift*, VI (1974) 41-51. En: 'Nogmaals: Een demografisch-economisch werk over een deel van Noord-Holland.' *Holland*, VI (1974) 241-248.

²² Wel echter kunnen wij ons afvragen, of de achteruitgang wellicht minder sterk is geweest in gebieden, die dichterbij Amsterdam lagen; met name zou de Zaanstreek hier als voorbeeld kunnen dienen. Wat betreft het Amsterdamse bevolkingstal, dat in de 18e

eeuw niet daalde: Hart, S. 'Een sociale structuur van de Amsterdamse bevolking in de 18e eeuw.' *Jaarboek Amstelodamum*, LXV (1973) 73-83.

²⁸ Bron: Van der Woude, *Noorderkwartier*, 772. Faber, *Friesland*, 562. Deze grafiek, overgenomen van Van der Woude, met daarin toegevoegd de laatste gegevens van Faber, bevat alle thans bekende ontwikkelingen in de bevolkingsaantallen in de Noordelijke Nederlanden. Zie voor een algemeen overzicht ook: Faber, J.A., Roessingh, H.K., Slicher van Bath, B.H., Woude, A.M. van der, en Xanten, H.J. van 'Population Changes and Economic Developments in the Netherlands: A Historical Survey'. *A.A.G. Bijdragen*, XII (1965) 47-113.

²⁴ Van der Woude, *Noorderkwartier*, 61-75, 121. Faber, *Friesland*, 46-47.

²⁵ Voor de waardering hiervan: Van der Woude, *Noorderkwartier*, 147-148.

²⁶ Struyck heeft zijn gegevens gepubliceerd in zijn *Vervolg van de beschrijving der staartsterren, en nader ontdekkingen omtrent den staat van 't menschelyk geslacht, benevens eenige sterrekundige, aardrykskundige en andere aanmerkingen*. Amsterdam, 1753. Commentaar hierop bij Van der Woude, *Noorderkwartier*, 61-62, en Idem, 'De weerbare mannen van 1747 in de dorpen van het Zuiderkwartier van Holland als demografisch gegeven.' *A.A.G. Bijdragen*, VIII (1962) 35-76, vooral 38.

²⁷ Zie hierover Van der Woude, *Weerbare mannen*, passim.

²⁸ Deze is gepubliceerd door Kok, J.A. de. *Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie. Numerieke aspecten van Protestantisering en Katholieke Herleving in de Noordelijke Nederlanden 1580-1880*. Assen, 1964.

²⁹ Van der Woude, *Noorderkwartier*, 121-138.

³⁰ Overgenomen uit Van der Woude, *Noorderkwartier*, 771: diagram 2.6.

³¹ Van der Woude, *Noorderkwartier*, 126, 147-148.

³² Merkwaardigerwijs heeft Van der Woude onder andere niet geraadpleegd: Blaupot ten Cate, S. *Geschiedenis der Doopsgezinden in Holland, Zeeland, Utrecht en Gelderland* (...). 2dln. Amsterdam, 1847. Deze vermeldt in deel I, pag. 24-25 en 45-47, waar zich in de 16e eeuw gemeenten vormden en bespreekt die soms omstandig. Overigens wordt Van der Woudes conclusie betreffende de verspreiding der Dopersen er wel door bevestigd.

³³ Van der Woude, *Weerbare mannen*, passim. Bij het gebruik van de gegevens betreffende de weerbare mannen gaat schrijver er van uit, dat alle Doopsgezinden tegelijkertijd de weerloosheid aanhingen. Evenwel, in de 18e eeuw kunnen we een verzwakking van dit principe constateren, en ook Doopsgezinden wapens zien dragen. Het aantal van diegenen was echter nog gering, en zal op de statistiek weinig of geen invloed hebben. Zie: Zijpp, N. van der. *Geschiedenis der Doopsgezinden in Nederland*. (Arnhem 1952), 163, 175-178.

³⁴ Overgenomen uit Van der Woude, *Weerbare mannen*, 48: diagram I.

³⁵ Overgenomen uit Van der Woude, *Weerbare mannen*, 46: tabel IV.

³⁶ Het meest recent zijn deze zaken besproken door Van der Zijpp, *Geschiedenis*, 178-181. Ten onrechte echter stelt deze auteur, dat het verval in ledental bij de Doopsgezinden parallel liep met dat der andere kerkgenootschappen.

³⁷ Blaupot ten Cate, S. *Gedachten over de getals-vermindering bij de Doopsgezinden in Nederland* (...). Amsterdam, 1844.

³⁸ Deze is gepubliceerd door De Kok, *Breukvlak*; betreffende Noord-Holland op de pag. 324-339.

³⁹ Steeds zijn de getallen per banne opgenomen, met uitzondering van de bannen Oost- en Westzanen, omdat het aantal gegevens daaromtrent grotere nuancerings toestond. De banne Westzanen omvatte: Westzaan, Westzaandam, Zaandijk, Koog, Wormerveer. Westknollendam en Den Hoorn; binnen de banne Oostzanen lagen: Oostzaan en Oostzaandam.

Bronnen voor deze tabel:

1672: Van der Woude, *Noorderkwartier*, 131; absolute getallen zijn hier niet te geven.
1742: Van der Woude, *Noorderkwartier*, 128 en 131; de absolute getallen zijn grotendeels reconstructies door Van der Woude.

1747: Van der Woude, *Weerbare mannen*, 58 en 38. Idem, *Noorderkwartier*, 131. De absolute getallen zijn door mij gereconstrueerd.

1809: Van der Woude, *Noorderkwartier*, 122-123, 129. De Kok, *Breuklijn*, 324-339.
1849: De Kok, *Breuklijn*, 324-339.

⁴⁰ Faber, *Friesland*, 46-47.

⁴¹ Faber, *Friesland*, 74-89.

⁴² Overgenomen uit Faber, *Friesland*, 618, kaart II.8.

⁴³ Blaupot ten Cate, *S. Geschiedenis der Doopsgezinden in Friesland* (Leeuwarden, 1839) 243. Idem, *Getals-vermindering*, 19-21. Faber, *Friesland*, 89. Van der Zijpp, *Geschiedenis*, 179.

⁴⁴ Blaupot ten Cate, *Friesland*, 244. Idem, *Getals-vermindering*, 11-14.

⁴⁵ Ook Blaupot ten Cate, *Getals-vermindering*, 9, schat het aantal Doopsgezinden in Friesland in 1796 ca. 7.000 lager dan in 1666.

⁴⁶ Dit probleem manifesteert zich onder andere wanneer men de volgende gegevens naast elkaar zet. Blaupot ten Cate, *Friesland*, 247-248, vermeldt dat hem in 1838 van 41 gemeenten tesamen werden opgegeven: 4.941 leden ofwel 12.870 zielen, d.w.z. dat 38,4% der 'Doopsgezinden' lid was. In zijn werk over *Holland*, I, 46-47, geeft deze auteur allerlei ledentallen betreffende de 17e en 18e eeuw; zo telde Krommenie 150 leden in 1740, en geeft de telling van 1742 hier 469 'Menisten', d.w.z. 32% van dezen zou lid geweest zijn; dit percentage moet echter iets hoger liggen, omdat geen ledental bekend is van Krommeniedijk dat binnen de banne Krommenie lag. Legt men hier nu de getallen betreffende Friesland naast — 1666: ± 20.000 'Doopsgezinden', 1672: ± 13.000 leden — dan is het waarschijnlijk dat zeker een van deze beide schattingen niet klopt.

⁴⁷ Blaupot ten Cate, *Friesland*, 254, 247-248. Idem, *Getals-vermindering*, 9, 15-16. Schrijver baseerde zijn conclusie op getallen die hij van predikanten uit diverse gemeenten in 1838 ontving op zijn verzoek (zie ook vorige noot); deze liggen over het algemeen ver boven de uitkomsten van de volkstelling van 1849. Voor dit artikel heb ik van deze getallen verder geen gebruik gemaakt.

⁴⁸ Bronnen:

1796: Faber, *Friesland*, 428, tabel II.29.

1809 en 1849: De Kok, *Breukvlak*, 362-374.

Omdat bij de telling van 1796 Ameland en Schiermonnikoog buiten beschouwing werden

gelaten daar zij toen niet tot Friesland behoorden, heb ik deze ook voor 1809 en 1849 niet in de tabel opgenomen, teneinde de vergelijking zo nauwkeurig mogelijk te doen zijn. Van deze eilanden zijn de volgende aantallen Doopsgezinden te geven :

	1809	1849
Ameland	1.003 (44,2%)	611 (31,2%)
Schiermonnikoog	6 (0,6%)	4 (0,6%)

⁴⁹ Blaupot ten Cate, *Friesland*, 242-254. Idem, *Getals-vermindering*, 17-35. Idem, *Holland*, I, 34-39, 49-51. Halbertsma, *De Doopsgezinden en hunne toekomst. Een ruwe schets*. (Deventer, 1843), 398-402. Van der Zijpp, *Geschiedenis*, 178-182.

⁵⁰ Ten onrechte doet Van der Zijpp, *Geschiedenis*, 179-180, het voorkomen alsof Halbertsma alleen een uittreden van orthodoxen gesignaleerd heeft.

⁵¹ In 1772 waren er in het gehele gewest Holland 12 gemeenten vacant. Van de predikanten in het gewest waren er 28 ouder dan 60 jaar en 25 tussen de 50 en 60. Terzelfdertijd telde de kweekschool slechts 4 studenten. Blaupot ten Cate, *Getals-vermindering*, 31.

⁵² Blaupot ten Cate, *Friesland*, 249.

⁵³ Van der Woude, *Noorderkwartier*, 132. Struyck verstrekt de volgende gegevens :
gezinnen

Gereformeerden	4.420
Katholieken	723
Doopsgezinden	1.148
Luthersen	220
Joden	4
Onbekend	5
Gemengde huwelijken	70
Totaal	6.590

⁵⁴ Blaupot ten Cate, *Friesland*, 249.

⁵⁵ Blaupot ten Cate, *Friesland*, 242-243.

⁵⁶ Van der Woude, *Noorderkwartier*, 131.

⁵⁷ Blaupot ten Cate, *Getals-vermindering*, 28.

⁵⁸ Blaupot ten Cate, *Getals-vermindering*, 33.

⁵⁹ Faber, *Friesland*, 82 : de bevolking van Hindeloopen daalde van 2.230 zielen in 1714 tot 1.216 in 1815; die van Stavoren van 1.604 tot 594 in diezelfde jaren.

⁶⁰ Halbertsma, *Herkomst*, 399.

⁶¹ Faber, *Friesland*, 83-84. Van der Woude, *Noorderkwartier*, 131-133.

⁶² Een tabel, als opgenomen door Blaupot ten Cate, *Friesland*, 247-248, biedt in deze een eenvoudig begin (vgl. noot 46).

⁶³ Voor het opzetten van een dergelijk beroepenoverzicht, zie : Van der Woude, *Noorderkwartier*, 259-360. Faber, *Friesland*, 93-125. Roessingh H.K. 'Beroep en bedrijf op de Veluwe in het midden van de achttiende eeuw.' *A.A.G. Bijdragen*, XIII (1965) 181-275.

⁶⁴ Slicher van Bath, *Samenleving*, 84, 321.

Boekbesprekingen

Quellen zur Geschichte der Täufer in der Schweiz, Zweiter Band, Ostschweiz. Unter Benutzung der von Leonhard von Muralt begonnenen Materialsammlung, hrsg. von Heinold Fast. Zürich, Theologischer Verlag, 1973. xxiv + 776 S. DM 90.

Quellen zur Geschichte der Täufer in der Schweiz, Vierter Band, Drei Täufersgespräche in Bern und im Aargau, hrsg. von Martin Haas. Zürich, Theologischer Verlag, 1974. xxxix + 491 S. DM 78.

Nadat het eerste deel van de 'Schweizer Quellen' met daarin de akten van Zürich in het begin van de jaren vijftig verschenen was, heeft de volgende band lang op zich laten wachten. Het uitgeven van dit soort bronnen vergt veel, heel veel werk en neemt daarom jaren in beslag. Maar nu zijn er kort na elkaar twee banden verschenen. Nu is het wachten nog op Band III en dan is de serie compleet.

Het deel over de Ostschweiz, dat werd bewerkt door Dr H. Fast, predikant bij de oostfriese doopsgezinde gemeenten, is uitgegroeid tot een kloek deel van tegen de achthonderd pagina's. Het bevat een kleine zevenhonderd akten en verder gedeelten uit kronieken en dagboeken die met de akten parallel lopen. Dat laatste is — voorzover mij bekend — nieuw en verhoogt de levendigheid van de band zeer. De grenzen van het tijdvak dat dit deel beslaat zijn vloeiend gehouden, zodat met betrekking tot streken en personen een zo volledig mogelijk beeld kon worden verkregen.

Als nummer 26 komen in dit deel de 'Schleitheimer artikelen' voor, ten onzent beter bekend onder de naam van 'Broederlijke Vereniging'. Belangrijk zijn ook de akten met betrekking tot Sankt Gallen, een belangrijk dopers centrum uit de begintijd.

Uitvoerig commentaar wordt bij de verschillende stukken geleverd, zodat we hier een geweldige bijdrage hebben tot het ontdekken van het Anabaptisme in zijn vroegste en meest creatieve periode.

Het deel met de gesprekken is voor de lezer gemakkelijker toegankelijk dan de aktenbanden. Het taaie geduld dat het naspellen van losse akten vraagt is hier niet vereist. Het protokol van de drie gesprekken, dat hier gegeven wordt, laat levende mensen horen die met elkaar in gesprek, in dispuut zijn over de geschilpunten tussen overheids-reformatie en doperdom. Na de boeken van Dr J.H. Yoder over

de 'Täufergespräche' en diens waardevolle analyse van het hoe en waarom van deze disputen vanuit dopers oogpunt vormt het werk van Dr Haas kostelijk bewijs- en illustratiemateriaal.

De band is voorzien van een uitstekende inleiding en de tekst wordt begeleid door juist genoeg noten om de disputen aanschouwelijk te maken.

Grouw, W.H. Kuipers

Die Schriften Bernhard Rothmanns, bearbeitet von Robert Stupperich. Die Schriften der Münsterischen Täufer und Ihrer Gegner 1. Teil. Veröffentlichungen der Historischen Kommission Westfalens XXXII. Münster in Westfalen, Aschendorfsche Verlagsbuchhandlung, 1970. xxxix + 456 p. Kart. DM 78; Leinen DM 84.

Met de uitgave van de geschriften van Bernhard Rothmann heeft de Münsterse historicus een werkzaamheid opgevat, die ruim een eeuw geleden begon bij een publicatie van E.W.H. Hochhuth, een halve eeuw later opnieuw werd nagestreefd door de bibliothecaris van Münster Dr. Heinrich Detmer; echter in beide gevallen slechts tot 'stukwerk' kwam. Sindsdien is er veel gebeurd. Terecht constateert Dr. Stupperich dat de historische belangstelling voor de doperse geschiedenis opmerkelijk is toegenomen. Daar staat tegenover dat veel bronnenmateriaal verloren ging: alle oorspronkelijke drukken van Rothmanns tractaten gingen in Duitsland verloren.

Dit omvangrijke boek met bronnenmateriaal stelt nog meer in het vooruitzicht: nl. óók de verzameling van de litteratuur, die er tegen de Münsterse beweging in omloop is gekomen; al met al een indrukwekkend ondernemen.

De door Stupperich verzorgde band bevat een inleiding, en verder het materiaal onderverdeeld in vier groeperingen: de briefwisseling, grotendeels uit de voordoperse periode; de preekfragmenten en notities daarmee samenhangend; de kerkorde en de grotere tractaten; tenslotte een aantal vlugschriften. Juist ook om dat veel materiaal slechts in afschrift aanwezig was, blijft het auteurschap van Rothmann in een aantal gevallen een nog niet geheel vaststaande zaak, ook al mag hij wel de schrijversrol in het drama van Münster toebedeeld krijgen. Onverdeeld is immers de mening, dat Rothmann een goed theoloog en een vaardig schrijver was, die echter gemakkelijk door beïnvloeding van anderen tot een gewijzigd standpunt kwam, hetgeen juist bij zijn komen naar Münster zulke noodlottige gevolgen zou hebben.

Dr Stupperich verwacht dat op grond van het nu gepubliceerde een nieuwe en veelzijdige studie van de geschiedenis van Münster het gevolg zal zijn. De schrijver zelf heeft in de studie, die jaren in beslag nam, de waarheid geconstateerd van de

uitspraak van Luther 'Van voorbeelden en geschiedenissen valt altijd iets te leren'.

In zijn inleiding komen eerst de achtergronden van Münster ter sprake, waarbij de schrijver meent dat men 'stellig mag aannemen dat de maatschappelijke spanningen in Münster de bodem hebben toebereid voor een revolutionair gebeuren'. Ook wie uit Holland kwam zal volgens Stupperich tot de lagere bevolkingsgroepen behoord hebben. In een volgende paragraaf krijgen we een bondig overzicht van Rothmanns persoonlijkheid, waarbij het duidelijk is dat allerlei détailvragen hier nog om een nader onderzoek vragen, voorzover documenten nog opheldering kunnen geven.

Een apart hoofdstuk behandelt de theologie van Rothmann, waarbij wij aansluiting zien bij denkers als Erasmus, Sebastiaan Franck en de mystiek in het algemeen. Dat de eschatologische trekken zich gingen verbinden met een uitzien naar een nieuwe hemel op deze aarde op korte termijn vervulde de reformatoren met de grootste zorg. Zij meenden dat te veel de oudtestamentische voorstellingen op het rijk van Christus van toepassing werden gebracht, waardoor een vertekening van het Evangelie moest optreden. Melancton meende dat het kwaad bij de Dopers zat in een onjuiste opvatting van de bijbel. Nogal kras klinkt dit. Om precieser te zijn: de wortel van kwaad zou het ontbrekende begrip voor de betekenis van Christus zijn. Daar zou het hemelijke gif vandaan komen!

In de paragraaf over Rothmann als schrijver karakteriseert Stupperich Rothmann in zijn litteraire werk vooral als 'Volksmann', terwijl hij anderzijds in vergelijking met andere dopers een 'hervorragend begabter Mann' genoemd kan worden. Stupperich meent dat zijn geschriften de algemeen biblicistische toon aanslaan.

De bestudering van het hiergeboden materiaal zal toch nog wel nadere vragen oproepen. Daar is de merkwaardige nederduitse taal, die in de verschillende rubrieken toch weer een eigen accent lijkt te hebben. Sommige delen van de tractaten mogen een wat rustige, biblicistische stijl hebben, er zijn ook fragmenten in deze bundel, die een heel andere geest ademen en ons doen betwijfelen of Rothmann wel zo dicht in de buurt van de moderne devotie gebracht kan worden. Ook voor de nederlandse 'Täuferforschung' ligt hier nog heel wat werk!

Bij het bespreken van een dergelijk bronnen werk willen wij niet nalaten nog eens stil te staan bij een zaak, die juist na een publicatie als deze weer bijzonder actueel genoemd mag worden. Stupperich vermeldt dat sinds vorige bewerkers zich aan dit werk zetten *alle* in Duitsland aanwezige oorspronkelijke drukken verloren gingen. Dit doet ons weer eens beseffen dat wij met de nog resterende unica wel heel zorgvuldig mogen omgaan en dat het in de tijd van de microfilm een vanzelfsprekende zaak zou moeten zijn, dat wetenschappelijke onderzoekers aandringen op het vastleggen van microfilm-depots van zeldzame werken.

Een buitenstaander verbaast zich enigszins dat de werken van Rothmann niet in

de 'Täuferquellen' verschijnen — liggen hier dogmatische scheidslijnen of hebben economische motieven de verschijning in de Westfalense reeks de voorkeur doen geven? Het is een belangrijk boek. Moge het de lezers eenzelfde vreugde bereiden, die ook de schrijver er aan beleefd heeft.

Amsterdam, S.L. Verheus

Claus-Peter Clasen, **Anabaptism. A Social History, 1525-1618. Switzerland, Austria, Moravia, South and Central Germany.** Ithaca & London, Cornell University Press, 1972. Pp. xviii + 523. \$ 18.50.

Het boek van Clasen over het Anabaptisme kan verschillend beoordeeld worden. Het biedt een schat aan gegevens met betrekking tot de ontwikkeling van de doperse beweging. Het heeft gegevens samengevat in tabellen, die een goed overzicht geven van allerlei numerieke en geografische verschijnselen. Het heeft echter een stuitend gebrek: het beschrijft mensen en structuren geamputeerd. Vanuit de idee van waarde vrije wetenschap en vanuit de angst in een of ander ideologisch kader te staan of te kunnen worden geplaatst (of dit nu Mennonitisch of Marxistisch is) streeft Clasen vergeefs naar absolute objectiviteit.

Dit zijn natuurlijk overwegingen van historische methode, maar het is de vraag of met zodanig uitgangspunt enige beweging — dus ook het Anabaptisme in dit boek — tot zijn recht kan komen. Wanneer men mensen en structuren oplost tot enkele konstateerbare feiten, dan heb je nauwelijks meer in handen dan een dal vol dorre doodsbeneden, waartussen alle verband zoek is. Ze zijn dan ook zeer dor en zeer verspreid. Elke inspiratie om samen te zoeken wat bijeenhoort en te reconstrueren in de hoop het leven dat erin stak terug te vinden wordt de lezer ontnomen. Clasen's boek is een 'volkstelling' en dan nog een twijfelachtige, omdat de gegevens — naar onze en zijn tijd gemeten — te brokkelig en onbetrouwbaar zijn.

Clasen bevraagt het hem ten dienste staande materiaal van vele kanten. Waarom zoveel splittingsen? Ontwikkelde de Anabaptisten nieuwe vormen van godsdienstig leven? Van dagelijks gedrag? Waren ze revolutionair? Gedragingen van allerlei aard passeren de revue. Alles wordt bekeken vanuit de 'andere invalshoek' van deze onderzoeker. Daar waar hij zichzelf ter sprake brengt, tekent dit dacht ik opzet en uitkomst van het boek. In de inleiding zegt de schrijver: 'I confess that ideologies, whether Christian or Marxist, do not interest me very much. I am not particularly concerned with the rediscovery of Christian truths or the establishment of Gods' kingdom. I am however greatly interested in the question whether during the 16th century, or even today, the political doctrines of the Anabaptists could be considered a workable basis for the functioning of society.' (P. xviii).

Deze bekentenis — waarin menigeen zich zou verslikken — te bezien vanuit de keuze van Clasens bronnen is spannend. Hij onderscheidt drie categorieën bronnen: a. stukken afkomstig van regerings- en kerkelijke officials, b. stukken afkomstig van de dopers en c. stukken afkomstig van derden zoals kroniekschrijvers en bezoekers. Het materiaal onder a. is zijns inziens het belangrijkste en het betrouwbaarst. Het materiaal onder b. bestaat hoofdzakelijk uit stichtelijke geschriften en biedt geen bouwstenen voor 'a social history'!

Tenslotte kan gezegd worden dat Clasens boek allerlei zaken op een rij zet voor wie door het veelvuldig 'perhaps' kan heen bijten. Voor elke onderzoeker zal het een naslagwerk zijn. Het is in ieder geval een 'Fundgrube' voor degenen die het boek gaat herschrijven en het historisch subjeet dan hopelijk wel wil laten spreken.

Grouw, W.H. Kuipers

Robert Friedmann, **The Theology of Anabaptism: An Interpretation**. Studies in Anabaptist and Mennonite History, No. 15. Scottdale, Pa., Herald Press, 1973. Pp. 184. \$ 7.95.

In dit boek vinden we de neerslag van een veertig jaren lange, toegewijde bestudering van het Doperdom door een van onze prominentste historici. Robert Friedmann is het unieke voorbeeld van een man die door de bestudering van de doperse geschiedenis (met name de Hutteren) van joods civiel ingenieur een christelijk kerkhistoricus werd. In 1939 voor de bezetter uit Wenen gevlucht, kon hij voor de rest van zijn leven in de Verenigde Staten zijn gaven ten volle ontplooien. Alle onderwerpen die zijn bijzondere belangstelling hadden, vinden we in dit, vlak na zijn dood in 1970 uitgegeven boek terug: zijn grote liefde voor de Hutteren, zijn beheersing van de bronnen, zijn visie op het Doperdom als een duidelijk van het Katholicisme en Protestantisme onderscheiden, unieke beweging. Friedmann beschrijft de geschiedenis en geloofshouding van de Dopers niet als een geïnteresseerd buitenstaander, maar als een vurig pleitbezorger. Zijn geschiedschrijving is doperse apologie. Dat is zijn kracht, maar soms ook zijn eenzijdigheid.

Voorzover er van een doperse theologie gesproken kan worden — een theologisch systeem werd door de vroege Dopers niet ontwikkeld — wordt deze door Friedmann gekarakteriseerd als een 'existentiële theologie'. Hij wil daarmee uitdrukken, dat de Dopers van mening waren dat het geloof, voortkomend uit de ervaring van een wedergeboren mens te zijn, door een bepaalde zichtbare levenshouding bewezen moet worden. Als navolgers van Christus, Hem alleen gehoorzamend, in hun gemeenten de voorafspiegeling vormend van het Rijk van God — zo wilden de eerste Dopers een antwoord *leven* op de voor hen wezenlijkste

vraag, of ze voorbereid waren op de komst van het Rijk. Friedmann preciseert de enigszins ruime definitie van doperse theologie als existentiële theologie dan ook door te spreken van een 'theologie van het Koninkrijk'. Het belangrijkste kenmerk hiervan is de scherpe scheiding tussen het Rijk Gods en het Rijk der duisternis, resp. tussen de gemeente, als de plaats waar vrede en broederlijke liefde heersen, en de vijandige wereld die uit andere waarden leeft. De weg van gehoorzaamheid die de gemeente gaat is ook de weg van het lijden. In de beide motto's die Friedmann aan zijn boek meegeeft wordt in meer recente uitspraken duidelijk wat hij met 'existentieel' bedoelt: 'Het zou niet moeilijk zijn om te geloven, als het niet zo moeilijk zou zijn te gehoorzamen' (S. Kierkegaard) en: 'Christen-zijn is geen kinderspel. . . Christen-zijn is je onder het absolute gezag van Christus stellen' (George H. Williams).

In zijn behandeling van de doperse kijk op de traditionele theologische begrippen is Friedmann meer historicus dan systematicus. Hier blijkt ook zijn voorkeur voor de Zuidduitse en hutterse Dopers; de Doopsgezinden komen slechts zijdelings ter sprake. Te spreken van dé theologie van het Doperdom doet dan ook enigszins pretentius aan; de ondertitel zou wat meer nadruk moeten krijgen: een interpretatie. Maar we moeten wel beseffen dat de actualiteit van de doperse visie juist in déze interpretatie ligt. Wie het wezenlijke van de doperse geloofshouding op het spoor wil komen, kan zich geen betere en inspirerender wegwijzer denken dan dit boek.

Middelburg, S. Voolstra

Walter Klaassen, **Anabaptism: Neither Catholic nor Protestant**. Waterloo, Ontario, Conrad Press 1973. Pp. viii + 94. Cloth \$ 4.95; Paper \$ 2.95.

Het was aan velen bekend dat de doperse beweging van meet af aan een eigen geluid heeft laten horen zowel ten opzichte van 'Rome' als ten opzichte van Luther, Zwingli en Calvijn. Walter Klaassen heeft dat alles in zijn boek op bijzonder heldere wijze voor een brede kring op een rij gezet. Als docent in geschiedenis en godsdienst aan het Conrad Grebel College, deel uitmakend van de Universiteit van Waterloo, Ontario U.S.A., weet hij, hoe hij én wetenschappelijk én bevattelijk zijn stof moet brengen. De hoofdstukken 2 t/m 6 bevatten 'lectures' gehouden voor het 'Mennonite Graduate Seminar' bij Denver, Colorado in augustus 1969. Toen Klaassen ze tussen 1970 en 1973 opnieuw hield, voegde hij de hoofdstukken 7 en 8 toe. Op- en aanmerkingen van zijn toehoorders nam hij op in zijn boek, zodat het geheel een bijzonder interessante uiteenzetting is geworden. Historisch verantwoord en tegelijk gericht op de positie van de Doopsgezinden nu.

Uitgangspunt is voor Klaassen dat de Dopers een radicale reformatie wilden.

Dat blijkt uit zijn hoofdstukindeling: 'Radical Religion', 'Radical Discipleship', 'Radical Freedom', 'Radical Theology', 'Radical Politics'. Goed leesbaar en helder gesteld wordt de positie van de Dopers in de 16e eeuw geschetst, steeds met citering van de bronnen en vooral duidelijk makend hoezeer de Gemeente van de eerste Christenen model heeft gestaan. Met bijzondere belangstelling las ik de beide laatste hoofdstukken 'The Larger View' en 'So What?'. Het gaat daar om het Doperdom in wijder perspectief. Met name trof mij hoe afgewogen Klaassen (van toen en nu) de verhouding 'individu-gemeenschap' in het Doperdom beschrijft (pp. 66-69, 'community and individualism'). Voorts, hoe hij de doperse geschiedenisopvatting laat aansluiten bij de joodse en oudchristelijke: geschiedenis is geen cyclisch gebeuren ('alles herhaalt zich') maar lineair (pp. 69-71). Belangrijk acht ik ook de opmerking van Klaassen, dat voor de Dopers de wereld wereld was en niet zoals in de 16e eeuw in Europa gemeend werd: christelijk, zodat het onderscheid tussen kerk en wereld in die tijd geheel wegviel. Daarmee krijgt de doperse visie op de kerk als instituut actuele betekenis (p. 74). Klaassen is van mening dat het Doperdom noch protestants noch rooms is, maar wel de beste van beide tradities vertegenwoordigt (p. 77). Het Doperdom is een voorbeeld van hernieuwde betrokkenheid in de kerk om de Bergrede serieus te nemen voor het dagelijks leven. (p. 78). De gemeente wordt gezien als die zorgende, liefhebbende, vergevende, gedisciplineerde gemeenschap, waarin elk lid de vervulling vindt van zijn eigen individualiteit en zijn persoonlijke bijdrage levert aan de kracht en vitaliteit van het geheel.

Een goed leesbaar boek: 83 bladzijden plus twee bijlagen (één: korte biografische schetsen, o.a. over Menno Simons; één: gespreksstof voor acht bijeenkomsten). Een waardevolle bijdrage tot actuele doperse theologie.

Twee vragen: 1. Wanneer komt er een bijdrage tot de doperse theologie uit de doperse gemeenten in India, Afrika en op Java? 2. Wie zorgt voor een spoedige uitgave in de Nederlandse taal van dit voortreffelijke boek?

Leeuwarden, J.T. Nielsen

Steven E. Ozment, **Mysticism and Dissent, Religious Ideology and Social Protest in the Sixteenth Century**. New Haven and London, Yale University Press, 1973. Pp. xiv, 270. \$ 10.00.

Van dit boek zijn reeds verschillende voortreffelijke recensies in bekende tijdschriften verschenen (b.v. James M. Stayer in *MQR*, XLVIII (1974) 114-115); bovendien heeft George H. Williams een uitvoerig artikel naar aanleiding van dit boek geschreven (eveneens *MQR* 1974, 275-304). De mogelijkheden voor een

originale recensie zijn derhalve zeer beperkt. Met bovengenoemde schrijvers ben ik van mening dat Ozment ons een voortreffelijke nieuwe studie over de laat-middeleeuwse mystiek en de invloed daarvan op enkele radicale 'dissenters' (in het vervolg vertaald met: nonconformisten) uit de Reformatie heeft gegeven. Ook ik ben onder de indruk van de geleerdheid van de auteur, met name zijn beheersing van theologische problemen. In deze recensie zal ik, in een poging herhalingen te vermijden en in de hoop bij te dragen tot een kritisch verstaan van dit boek, mij beperken tot enkele beschrijvende opmerkingen en tot drie zaken, waarin ik met de schrijver van mening verschil.

O. begint met het analyseren van enkele aspecten van de laat-middeleeuwse mystiek met het doel de relatie te onderzoeken tussen enerzijds de *Theologia Deutsch* en anderzijds leer en leven van zes 'vooraanstaande theoretici van het nonconformisme' (ix), te weten Thomas Müntzer, Hans Hut, Hans Denck, Sebastian Franck, Sebastian Castellio en Valentin Weigel. Binnen het raamwerk van een intellectuele geschiedenis beargumenteert O. dat een mystieke theologie voor deze zes nonconformisten fungeerde als een ideologie van sociaal protest. Deze stelling is niet nieuw en doet terstond denken aan Karl Holl's 'Luther und die Schwärmer' (1932). Hoewel O. een nieuwe aanpak heeft en een veel grotere hoeveelheid materiaal biedt, is het een interessante vraag of zijn boek kan worden herleid tot de opvattingen van Holl. Het is van belang er dan op te letten dat het in dit boek niet gaat om de legitimiteit van het nonconformisme — tenslotte was Luther in zeker opzicht ook een nonconformist — maar om een bijzondere ideologie van nonconformisme. Dat alle zes in meer of mindere mate gepreoccupeerd waren door mystieke opvattingen, is een intrigerend aspect van de Reformatiegeschiedenis, zoals O. duidelijk aantoonst. Of deze betrokkenheid voldoende doordacht was om tot een eigen ideologie bij te dragen, valt te betwijfelen. Bezaten de ideeën voldoende coherentie en hadden zij een constitutief element om een nieuwe theorie te vormen? En waarom het onderzoek beperken tot deze zes wanneer er andere leiders en auteurs zijn met evenveel of nog meer invloed in de radicale vleugel van de Reformatie? Wat betreft het andere deel van zijn stelling, 'sociaal protest', — dit wordt uitzonderlijk ondergewaardeerd. Müntzer, die overigens de meeste aandacht krijgt, wordt tekort gedaan; materiaal betreffende Franck, b.v. zijn vertaling van en inleiding op Simon Fish, is niet onderzocht. Bovendien hebben de eenlingen onder de zes slechts weinig sociaal effect bereikt met hun protest.

De volgende drie punten zijn bedoeld als verdere kritiek op dit boek:

1. Uit historisch gezichtspunt wordt er te veel nadruk gelegd op de continuïteit tussen de Middeleeuwen en de Reformatie. Dit heeft hier tot gevolg dat er te kort wordt gedaan aan de unieke aspecten van de radicale vleugel en aan hun aandeel

bij het verwerklijken van de nieuwe tijd. Hoewel een visie op hen 'onder de Gotische boog van de laatmiddeleeuwse mystiek' bepaalde perspectieven kan openen en ons kan weerhouden van een historisch niet verantwoorde discontinuïteit, moet er toch met nadruk op gewezen worden dat de radicalen en hun geestverwanten uit de Reformatiegroepen 'Originalwachs' waren.

2. Uit theologisch gezichtspunt is het vele jaren onmogelijk geweest een verdediging van de mystiek binnen een Christelijk perspectief te krijgen. Uiteenlopende Protestantse geleerden als Ritschl, Barth en Bultmann hebben de traditie van de mystiek in de geschiedenis van de Kerk dialectisch genegeerd. Er bestaat echter een authentieke Christelijke mystiek, die loopt van Paulus via Augustinus naar de Hervormingsbewegingen van de zestiende eeuw. Voordat we een bepaald verband tussen de mystiek uit de Middeleeuwen en die uit de Reformatietijd kunnen aanwijzen, moet de traditie opnieuw grondig worden bestudeerd. De tijd waarin we leven vraagt dit van ons.

3. De benadering en de terminologie van Ozment leggen veel nadruk op de leer van de openbaring en maken dit tot het centrale thema van het boek. Dit is gebaseerd op het gebruik dat O. maakt van een geldig onderscheid (dat hij van zijn leermeester H.A. Oberman heeft overgenomen) tussen enerzijds Gods normale openbaring aan de mensen — *potentia ordinata dei* — door middel van de uiterlijke vormen als de Schrift, de sacramenten en de traditie, en anderzijds de bijzondere gevallen waarin God in zijn souvereiniteit rechtstreeks tot de mensen spreekt — *potentia absoluta dei* — buiten de uiterlijke vormen van de openbaring om. Het is een essentieel onderdeel van O.'s bewijsvoering dat voor de nonconformisten 'de goddelijke vrijheid om onafhankelijk van alle openbaringsvormen te werken niet langer als een slechts zelden uitgeoefende mogelijkheid werd gezien; het is de normale, "de facto" wijze waarop God zijn heilige gaven altijd heeft willen en wil laten mededelen'. (35) Het is de vraag of voor de radicalen de openbaring een belangrijker strijdpunt was dan voor de Hervormers. De discussies in de zestiende eeuw stonden tenminste grotendeels in het kader van de Schrift en de schriftuitleg. Dit gold in niet mindere mate voor de radicalen, die bij het oplossen van het hermeneutisch probleem meer aanknoopten bij het gemeentebegrip dan bij de individuele inspiratie. Het vraagstuk van de openbaring gaat echter terug op dat van het gezag, en dit was een centraal probleem. Gezegd dient te worden dat de Hervormers er niet in geslaagd zijn het vraagstuk van het gezag op te lossen (zie Rupert E. Davies, *The Problem of Authority in the Continental Reformation* (London, 1946) 154).

Heemstede, I.B. Horst

James M. Stayer, **Anabaptists and the Sword**. Lawrence, Kansas, Coronado Press, 1972. Pp. xvi + 375. \$ 10.00.

Een van de oudste en tegelijkertijd meest actuele vraagstukken in de Christelijke kerk is het gebruik van geweld bij het nastreven van ethische waarden. Hebben de eerste Dopers — in eigen kring vaak beschouwd als volstrekt pacifistisch, door tegenstanders eeuwenlang uitgemaakt voor gewelddadige oproerkraaiers — nieuw licht op deze zaak geworpen? En was hun houding wel zo 'einheitlich' als voor- resp. tegenstanders ons willen doen geloven?

Dit probleem, de leer van het Zwaard bij de Dopers, is diepgaand onderzocht door James M. Stayer, hoogleraar geschiedenis aan Queens University, Kingston, Ontario. Het boek is voortgekomen uit een dissertatie aan Cornell University; het bevat een overzichtelijk kaartje van de verspreiding van het Doperdom omstreeks 1540, elf minder geslaagde illustraties, een uitgebreide literatuurlijst plus index en een zeer lezenswaardige inleiding. Hierin zet Stayer uiteen dat zijn uitgangspunt niet ligt bij de zgn. 'Evangelical Anabaptists' (Horsch), maar dat hij gekozen heeft voor een *a priori* kwalificatie: 'Anabaptists... are members of sects practicing baptism of believers and forming religious groups on that basis' (20). In zijn onderzoek heeft S. zich beperkt tot die groepen Dopers, die tot in deze tijd voortbestaan: de Zwitserse, Duitse en Nederlandse takken.

De terminologie — Zwaard als symbool voor alle tijdelijke macht — is afkomstig uit de middeleeuwse katholieke leer van de Twee Zwaarden, het *regnum* en het *sacerdotium*. Deze leer, gebaseerd op Luk. 22 : 38, werd aan het eind van de Middeleeuwen vervangen door de opvatting dat er slechts één wettige macht was, de *Obrigkeit*, waarbij men zich beriep op Rom. 13 : 4. Alle Reformatoren, ook de Dopers, accepteerden deze leer. Zij hadden echter verschillende visies op de 'overheid', die het kwade moest straffen en het goede beschermen. S. onderscheidt hierin vier standpunten: 1. 'crusading': het gebruik van geweld is een legitiem en effectief middel om bepaalde waarden te bereiken; 2. 'realpolitical': geen waarde blijft zuiver of kan volledig worden gerealiseerd bij gebruikmaking van geweld; 3. 'moderate apolical': geweld is nodig om de maatschappij in stand te houden, maar irrelevant om de hoogste waarden te verwerkelijken; 4. 'radical apolitical': elk gebruik van geweld corrumpeert degene die het toepast. De eerste drie opvattingen komen resp. voor bij Thomas Müntzer, Zwingli en Luther, die S. behandelt in het eerste hoofdstuk, waarin hij de vroeg-protestantse kontekst van de leer van het Zwaard aangeeft. De vierde vorm omschrijft S. ook als 'separatist nonresistant': de ware Kerk weerstaat haar vijanden niet; zij is een vervolgde minderheid, die zich streng afscheidt van de gevallen wereld en van het gebruik van geweld. Deze opvatting kwam bij de Dopers voor, maar zette zich pas na 1527 (Schlatt am Randen) door. Het zou echter onjuist zijn te veronderstellen dat dit

'de' doperse opvatting was. Juist dit onderzoek toont aan dat de diversiteit bij de Dopers veel groter was dan totnutoe werd aangenomen. Zo blijkt b.v. dat de Melchiorieten in Münster 'non-resistant' waren totdat zij door de bischoppelijke troepen werden aangevallen.

Dit boek geeft aanleiding tot bezinning op dit actuele vraagstuk. Kan een radicale houding slechts uitlopen op óf gewelddadigheid of 'volledige verwerping van sociale verantwoordelijkheid', zoals S. op pag. 22 stelt? Misschien ligt het 'eigene' van de doperse opvatting hierin dat de 'overheid' wel als 'werelds' wordt gezien, maar onder de profetische kritiek van de gemeente behoort te staan. M.a.w. is de politiek van het kruis een weg om te gaan?

Amsterdam, D. Visser

Verenigingsnieuws

Verslag van de oprichtingsbijeenkomst 23 maart 1974

Deze bijeenkomst werd gehouden in de Doopsgezinde kerk te Amersfoort. Aanwezig waren 55 (van de 103) leden en vier gasten.

S.L. Verheus, voorzitter van de werkgroep Doopsgezinde Historische Kring i.o., sprak het openingswoord, getiteld 'Amersfoort, oud en toch jong'. (Zie blz. 72-74.)

H.W. Meihuizen hield een inleiding over 'De beoefening van de doperse geschiedenis in Nederland'. (Zie blz. 9-29.)

S.L. Verheus, K. Kroon en D. Visser, allen te Amsterdam, werden gekozen tot resp. voorzitter, penningmeester en secretaris van het Dagelijks Bestuur. In de werkgroep, die het beleid zal bepalen, werden, naast de drie bovengenoemde leden, gekozen: I.B. Horst, Heemstede, J.P. Jacobszoon, Haarlem, L.D.G. Knipscheer, Amsterdam, W.H. Kuipers, Krommenie, L. Laurensse, Delfgauw, H.W. Meihuizen, Gorssel en S. Voolstra, Middelburg.

De contributie werd vastgesteld op f 15,— per jaar. Degenen, die als enige bron van inkomsten b.v. een studietoelage of a.o.w. hebben, kunnen met f 7,50 volstaan.

De volgende activiteiten werden aangekondigd. Jaarlijks zullen er Mededelingen (naar een passender naam wordt nog gezocht) verschijnen waarin artikelen, boekbesprekingen, korte aankondigingen, wetenswaardigheden, verenigingsnieuws etc. zullen worden opgenomen. Daarnaast komen er een of meer series; in ieder geval een waarin doperse 'klassieken' opnieuw zullen worden uitgegeven in modern Nederlands en voorzien van inleiding en toelichting. Activiteiten van leden zullen, indien nodig, regionaal worden gestimuleerd en gecoördineerd.

Mededelingen werden gedaan over tijdschriften op het gebied van de doperse geschiedbeoefening. Het oudste wetenschappelijke tijdschrift is *The Mennonite Quarterly Review*, in 1927 door H.S. Bender opgericht. Van veel belang zijn ook de *Mennonitische Geschichtsblätter*, die worden uitgegeven door de 'Menno-nitische Geschichtsverein'. De 'Commissie tot de Uitgave van Documenta Anabaptistica Neerlandica' (CUDAN) is bezig de bronnen van de doperse beweging in de Nederlanden tot 1648 uit te geven. Als eerste deel zal in 1975 verschijnen *Friesland en Groningen (ca. 1530-1550)*, bewerkt door Dr A.F. Mellink. Een van de eerstvolgende CUDAN-delen zal het eerste deel van de *Verzamelde werken van Menno Simons*, te bewerken door H.W. Meihuizen, zijn. Het CUDAN-

Bulletin Nos. 4 and 5 (1972-1973) bevat een lijst met de van 1970 tot 1973 verschenen boeken op het terrein van de Anabaptistica. Dit Bulletin zal na verschijning (voorjaar 1974) aan de leden van de Doopsgezinde Historische Kring worden toegezonden.

Nadat nog werd gewezen op de Europese Doopsgezinde Conferentie, die ter gelegenheid van 450 jaar Doperdom van 8 tot 13 juli 1975 in Zwitserland zal worden gehouden, werd de vergadering gesloten.

D. Visser, *secretaris*

Verslag van de ledenbijeenkomst 9 november 1974

Deze bijeenkomst werd gehouden in de Doopsgezinde kerk te Amersfoort. Aanwezig waren 57 (van de 166) leden en drie gasten.

In zijn openingswoord zei de voorzitter, S.L. Verheus, te hopen dat de eerste uitgave van de D.H.K. duidelijk zou maken dat 'wij ons niet opstellen als een groepje maniakale vorsers, die elke steen van Menno's erf willen tellen zonder zich te bekommeren om wat er in het heden aan de hand is. Wij hopen door onze wijze van werken een behoorlijke bijdrage te leveren aan het slagen van wat er in 1975 in de internationale doopsgezinde wereld gebeurt; wij verwachten dat die banden ons iets waard zijn en dat een en ander ons te denken zal geven over de betekenis van gemeente en geloof op de plaats waar wij gesteld zijn.' Tenslotte besteedde de voorzitter nog enige aandacht aan het verschijnen van *Doperse Stemmen 1, Broederlijke Vereniging*, dat in een oplage van 1000 ex. is gedrukt. Woorden van dank werden gericht aan de verschillende medewerkers, terwijl vormgeving en druk werden geprezen.

Daarna werden concept-Statuten en concept-Huishoudelijk Reglement in bespreking gegeven. Enkele wijzigingen werden aangebracht. De definitieve tekst zal op de volgende ledenbijeenkomst worden vastgesteld.

De contributie voor 1975 werd wederom op f 15,— bepaald; met de mogelijkheid voor financieel zwakken te volstaan met f 7,50. Donatie f 40,— per jaar.

W.H. Kuipers, Grouw, leidde het inhoudelijk onderwerp in: 'De betekenis van de "Broederlijke Vereniging"'. Het gaat in dit document om de structuur van de gemeente. Bij de interpretatie zijn drie accentverschillen te constateren: a) de gebruikelijke Amerikaanse opvatting waarin de Broederlijke Vereniging wordt gezien als een belijdenis; b) de opvatting van o.a. Kühler en Meihuizen, waarin de

nadruk wordt gelegd op de beperking voor het individu, die uit de B.V. zou voortvloeien; c) de meest recente interpretatie is die van John Howard Yoder: de Broederlijke Vereniging is de neerslag van het gesprek der gelovigen over de vraag: 'Wat is de gemeente?' De gemeente wordt gevormd door de tot geloof gekomen individuen. Dezen houden elkaar vast ('Wir sind vereinigt worden' — 'Wij zijn het eens geworden') op die punten, waarover ze overeenstemming hebben bereikt, en blijven met elkaar in gesprek over de punten, waar nog geen eenstemmigheid is gevonden. Zo wordt, door met elkaar in gesprek te blijven, de verantwoordelijkheid voor elkaar duidelijk. Het individu wordt 'vastgelegd' omwille van de gemeente.

In zeven groepen werd hierna gesproken aan de hand van 'Enkele punten voor een gesprek over de "Broederlijke Vereniging"' van J.A. Oosterbaan en 'Zeven stellingen bij de zeven artikelen van de "Broederlijke Vereniging"' van H.B. Kossen, waarin zij de hoofdpunten van hun respectieve artikel in *Doperse Stemmen 1* hadden weergegeven.

Na berichtgeving van de belangrijkste punten uit de verschillende groepen werd nog enige tijd plenair gediscussieerd.

Tenslotte werd nog gewezen op de noodzaak het ledental in de buurt van de 500 te brengen, waarna de voorzitter de vergadering sloot.

D. Visser, *secretaris*

Financieel overzicht 1974 verwijderd uit online versie

Ledenlijst namen verwijderd in online versie

Bij de Doopsgezinde Historische Kring verkrijgbaar

Broederlijke Vereniging, vertaald en ingeleid door H.W. Meihuizen, toegelicht door J.A. Oosterbaan en H.B. Kossen, met een woord vooraf van J.P. Jacobszoon en een korte bibliografie. Doperse Stemmen 1. Amsterdam, 1974. 50 blz.; f 4,- (voor leden), f 5,- (voor niet leden).

Umstrittenes Täuferum 1525-1975. Neue Forschungen, herausgegeben von Hans-Jürgen Goertz. Bevat de volgende artikelen:

James M. Stayer, 'Die Anfänge des schweizerischen Täuferums im reformierten Kongregationalismus'

Martin Haas, 'Der Weg der Täufer in die Absonderung'

Heinold Fast, 'Reformation durch Provokation. Predigtstörungen in den ersten Jahren der Reformation in der Schweiz'

Christof Windhorst, 'Das Gedächtnis des Leidens Christi und Pflichtzeichen brüderlicher Liebe. Zum Abendmahlsverständnis bei Balthasar Hubmaier'

Gottfried Seebass, 'Das Zeichen der Erwählten. Zum Taufverständnis bei Hans Hut Werner O. Packull, 'Zur Entwicklung des süddeutschen Täuferums'

Klaus Deppermann, 'Melchior Hoffmans Weg von Luther zu den Täufern'

Albert F. Mellink, 'Das niederländisch-westfälische Täuferum im 16. Jahrhundert'

Abraham Friesen, 'Social Revolution or Religious Reform? Some Salient Aspects of Anabaptist Historiography'

John H. Yoder, 'Anabaptism and History. "Restitution" and the Possibility of Renewal'

Hans-Jürgen Goertz, 'Nationale Erhebung und religiöser Niedergang. Missglückte Aneignung des täuferischen Leitbildes im Dritten Reich'

Walter Klaassen, 'The Modern Relevance of Anabaptism'

en een register van personen- en plaatsnamen.

Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1975. Ca. 310 blz.; f 37,50 (alleen voor leden). Van dit boek is slechts een zeer beperkte voorraad aanwezig.

Catalogus der werken over de Doopsgezinden en hunne geschiedenis aanwezig in de Bibliotheek der Vereenigde Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam. Amsterdam, J.H. de Bussy, 1919. 357 blz.; f 10,- (voor leden), f 20,- (voor niet-leden).

Die Gemeinde Christi und ihr Auftrag. Vorträge und Verhandlungen der Fünften Mennonitischen Weltkonferenz van 10. bis 15. August 1952 St. Chrischona bei Basel, Schweiz, herausgegeben von Dr. H.S. Bender, Liesel Widmer und Paul Schowalter. Karlsruhe, Heinrich Schneider, 1953. 410 bladzijden, geïllustreerd; f 5,- (voor leden), f 10,- (voor niet-leden).

S. Groenveld, **Muziek bij het Lam. Orgels, organisten en orgelmuziek in de doopsgezinde Singelkerk te Amsterdam.** Amsterdam, 1970. 99 blz., geïllustreerd; f 6,- (voor leden), f 10,- (voor niet-leden).

U kunt deze boeken schriftelijk bestellen bij de Doopsgezinde Historische Kring, Singel 454, Amsterdam.

Het doel van de Doopsgezinde Historische Kring is de bestudering van het Doperdom en aanverwante stromingen alsmede bezinning op de doperse traditie, zulks ten dienste van gemeente en broederschap.

De vereniging tracht dit doel te bereiken door

- de uitgave van geschriften over geloof en geschiedenis van het Doperdom

Doopsgezinde Bijdragen nieuwe reeks verschijnen ten hoogste één maal per jaar en bevatten artikelen, mededelingen, boekbesprekingen en verenigingsnieuws.

Leden ontvangen de **Doopsgezinde Bijdragen** gratis.

Doperse Stemmen is een serie waarin doperse "klassieken" in modern Nederlands worden (her)uitgegeven en toegelicht voor gebruik in de gemeente. Reeds verschenen:

Broederlijke Vereniging, vertaald en ingeleid door H.W. Meihuizen, toegelicht door J.A. Oosterbaan en H.B. Kossen. Amsterdam, 1974. 50 blz.; prijs voor leden f 4,—, voor niet-leden f 5,—.

Begin 1976 verschijnt:

Menno Simons' Meditatie op de 25e Psalm.

- het houden van studiebijeenkomsten

Twee maal per jaar worden er landelijke bijeenkomsten gehouden, waarop een of meer onderwerpen aan de orde worden gesteld.

- samenwerking met overeenkomstige verenigingen in het buitenland

Leden

Een ieder, die de doelstellingen van de Doopsgezinde Historische Kring onderschrijft, kan lid worden.

De contributie bedraagt f 15,— per jaar. Degenen, die als enige bron van inkomsten a.o.w., een studietoelage o.i.d. hebben, kunnen na overleg met de penningmeester volstaan met f 7,50.

Donateurs

Groepen of instellingen kunnen donateur worden. Minimumbijdrage f 40,- per jaar.

Adres

Doopsgezinde Historische Kring, Singel 454, Amsterdam.

Gironummer

Postgironummer 321.17.34 t.n.v. Penningmeester Doopsgezinde Historische Kring, Singel 454, Amsterdam.